

KOROMPAY H. JÁNOS

ARANY, REVICZKY ÉS A KÖLTŐI BEAVATÁST KÉRŐ LEVELEK*

A húszéves Reviczky Gyula 1875 végén küldte el Aranyak huszonegy versét, választ azonban nem kapott. Ahhoz, hogy feltevéseket tehesünk e megmagyarázatlan, sőt, Komlós Aladár szerint érthetetlen kérdés¹ tisztázása céljából, fel kell vázolnunk annak történeti kontextusát. Most, hogy a levelezés szempontjából az egész életműre, pontosabban a fennmaradt és számunkra ismertté vált anyagra rátekintésünk lehet, célszerű az 1857 és 1881 közötti negyedszázad hasonló, költői beavatást kérő leveleit és az ezekre adott válaszokat áttekinteni, hogy ezekhez viszonyítva vizsgálhassuk meg problémánkat.²

I. *Kiseb költeményeinek* megjelenése (1856) után, nagykőrösi tanárságának második felében, Arany többször is panaszkodott Tompának új és hálásnak nem nevezhető feladatairól. Először, 1857-ben így: „Néha Marikovszky Gábor, vagy más cseperedő poeta is megtisztel zsenge munkáival, hogy nézzem át s bíráljam meg: de engem ez se gyújt Kazinczy-örömmre. Nem látom az »istenfiakat« – milyenekről a halhatatlan öreg álmodott, kik átvénnek a jövőt.”³ A kezdők jelentkezése, vagy azoké, akik már publikáltak, sőt – mint Marikovszky (1835–1872), a fiatal tanár – már egy kötetet is megjelentettek,⁴ először jóleső elismeréssel tölthették el a kért véleményt megfogalmazni s a remélt tehetségeket biztatni készülő Aranyt, aki egyszersmind választott és megtett útja jóváhagyását és folytatását is remélhette az ifjabbaktól, az irodalmi élettől pedig, egyebek között, egy olyan Kazinczy-társaságot, amely a kritika tekintélyét tudná visszaadni.⁵ Mindazonáltal, amint a lapokból, az így megkapott kéziratokból is megtapasztalhatta azt, amit

* A tanulmány az OTKA K 60.635 sz. támogatásával folytatott, *Arany János kritikai kiadása* című kutatás keretében készült. A szövegközlésben és a jegyzetek rövidítéseiben is a kritikai kiadás kötetit követjük.

¹ KOMLÓS Aladár, *Reviczky Gyula*, Bp., Művelt Nép, 1955, 27.

² Hadd mondjak köszönetet Császtvay Tündének segítségéért s az általa sajtó alá rendezett, REVICZKY Gyula *Összes verseit* tartalmazó kritikai kiadás (Bp., Argumentum Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2007, I–II) akkor még kéziratban levő jegyzeteinek tanulmányozásáért.

³ Tompának, 1857. dec. 29. *AJÖM* XVII, 141, 742. „De én még sokáig nem szeretnék dimittáltani, mind gyermekeim miatt, mind hogy a’ ti fényeiteket láthassam, lelkes Istenfiak.” Kazinczy 1826. máj. 23-i, Toldynak írt levele (*KazLev.* XX, 27).

⁴ MARIKOVSKY Gábor *Száz költemény* c. kötete (1856) Sárospatakon, *Költemény fizér* c. könyve (1859) Kecskeméten jelent meg.

⁵ Salamon Ferencnek, 1857. nov. 20. *AJÖM* XVII, 116.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 20. évfolyam 4. szám

később az *Irányokban* megfogalmazott: „minden igyekezet a lyra felé fordul, minden babér innen mosolyog, ez a költői becsvágynak egyetlen célpontja, az ifjú ábrándok ne-
továbbja”,⁶ s azt is, hogy „jelen túlnyomó lyrai hangulatunkat nagy részben Petőfi ra-
gyogó sikeréből kell származtatnunk, kit, tudva nem tudva, akarva nem akarva, mindenki
utánoz.”⁷ Egyoldalúság és az eredetiség hiánya: gyakori fenntartásai lesznek kritikáinak.

Nehéz feladat elé állította azonban, hogy ezt tudatosítsa a hozzá fordulóknak. 1858-
ban kérdezi barátjától: „Küldöznek-e te hozzád a süldő poéták annyi rossz verset, mint
hozzám? Én nem tudok mit tenni az istenadtákkal. Nem válaszolni, haragusznak, ke-
vélynek mondanak; válaszolni és dicsérni: nem visz rá a lélekismeret; nem dicsérni,
igazat mondani: egy egész generatio ellenem bőszi. De azért én leginkább mégis az
utolsót választom. – Én nem tudom, honnan szedte egykor Kazinczy az »istenfiakat«:
most a legtöbb... majom!”⁸ A hangnem itt, a szaporodó tapasztalatok által, már erősebb:
a „cseperedő” jelzőből „süldő” lesz, a „zsenge” szóból pedig kategorikus „rossz”, a nagy
elődhöz hasonló várakozás pedig nagy csalódással jár: lángész helyett a remekműveket
majmolók jelentkeznek.

A Tisza Domokosnak adott kurzust kivéve nem ismerünk 1858 előtti kritikát Arany
levelezésében. Ezek vagy elvesztek (bár válaszait, a szigorú bírálat esetében is, ereklje-
ként igyekeztek megtartani), vagy nem is íródtak meg, vagy kommentárjainak némelyike
esetleg szóban hangozhatott el; a „leginkább” szó, úgy látszik, inkább szándékot, mint
megvalósulást jelenthetett. Pedig az egyre kevésbé kívánt helyzet mind gyakoribbá vált:
„Mert tudnod kell, hogy én mindjárt-mingyárt kapok a postán, ismeretlen celebritásoktól
egy egy nyaláb verset, hogy bíráljam meg, azaz mondjam ki szerzőikre a halhatatlanság
anathemáját.”⁹

A legkorábbi felidézhető eset a nagyszalontai Szathmáry Elek levele volt, aki 1858
őszén küldte el három versét (*Kis húgomnak, Rajnohán, Egy agg olasz*) a következő
sorokkal:

„Tekintetes Úr!

Pár szóval határozzon fölöttem; ha látja ezen pár kísérletből hogy még valaha válhat-
nék belőlem valami, úgy jó, kettőzött erővel s örömmel fogom megkezdett pályámat
folytatni, hogy gyakorlat által pótoljam ki az érzett hiányokat.

Hazámnak ha idővel csak egyetlen egy jó darabot adhatnék is, célom elértem; mert
én nem sóvárgok azon, annyiaktól imádott dicsőség után; előttem csak hón szeretett,
elnyomott hazám áll. –

Legyen szives a Tekintetes úr ítéletét felettem minél előbb kimondani; mert ha belő-
lem csak középszerű versfaragót sem jósolhat, úgy Isten hozzád költészet, nem hányom
falra a borsót, igyekezek más pályán [!] hatni.

⁶ SzF I, I, 26. sz. 1861, 401. *AJÖM* XI, 154.

⁷ SzF I, I, 26. sz. 1861, 403. *Uo.*, 156–157.

⁸ Tompának, 1858. szept. 29. [és okt. 6.] *AJÖM* XVII, 232.

⁹ Tompának, 1859. ápr. 17. *Uo.*, 296.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

Ezer bocsánatot kérek hogy alkalmatlankodtam. – Isten velünk! Maradok

alázatos szolgája
Szathmáry Elek¹⁰

Hogy nem ez volt az első ilyen kérés, Arany Ercseyhez írt levele is tanúsítja: „Poéták-ról beszélvén, ismersz-e te valami Szatmári Elek nevű fiatal embert? Szalontáról dátált [!] levelében néhány verset küldött az hozzám, hogy bíráljam meg, nemcsak, hanem törjek pálczát fölötte: lesz-e belőle jó költő, vagy soha? Efféle zaklatás nálam megszokott dolog, s én nem is szoktam mindre válaszolni, ennek ha tenném, az nem a versek jóságáért (mert biz azok üres forma gyakorlatok, melyekből, Bánk-bán szavaival élvén: »az ördög ássa még ki« lesz-e írójokból valaha költő) – hanem a netaláni patriotismus iránt való tekintetből történhetnék.”¹¹ Nem tudjuk, inkább sejtjük, hogy ez a feltételes mód nem vált valósággá. A rövid kritikából kiderül, hogy Arany már ekkor „zaklatás”-ként fogadta a gyenge versek alapján meghozandó, végleges döntés elé állítást: inkább szeretett, pedagógusként, további erőfeszítésre buzdítani. Kétségbe vonta a jelen lezárhatóságát s inkább a meg nem ítéltető jövőre hivatkozott, hallgatása viszont, a jelölt szempontjából, kétségtelen értékítéletnek számított.

1859-ben Almási Balogh Tihamér (1838–1907) megjelenésre váró beszélygyűjteményét küldte el volt tanárának. A „rövid, de őszinte” vélemény három oldalnyi elemzést jelent – amelynek középpontjában a költői igazság megoldatlan kérdései és a kompozíció hiányai állanak –, és így zárul: „de ki vár kezdőtől (nem veszi rossz néven, ha első könyve kiadásakor így nevezem) tökéletest? Ha tetszik, és jó móddal teheti, javíthat is még rajtok. Szívesen átvállalnám a keresztapaságot: de talán az én szavam ily szakban nem is lenne tekintély. Egy regény v. beszélyíró jobban illik e szerepre. Szokás nálunk úgy is, ha valaki valamiről ítéletet mond, azt kérdeni, mit mutathat fel azon szakban? Ön se tekintse véleményemet egyébnek pusztá véleménynél, mely épen úgy lehet hibás, mint akárki fiáé.”¹² A tanár rokonszenve hajlott volna a keresztapaságra (ami itt a jóváhagyáson kívül talán ajánló sorokat is jelenthetett), az irodalmi szokás azonban nem találta volna ezt hitelesnek, elfogultság, pedagógiai érzékenység és igényesség e csendes ütközetében, amely a tekintély primátusáról való lemondással, annak másra való áthárításával és közönséges olvasói értelmezés képviselőjével ért véget. A kritikus megengedte saját, teljes meggyőződéssel előadott bírálatának kétségbevonását, viszont, ezzel párhuzamosan, maga a – már másodszor csak feltételes módban említett – keresztelő sem történt meg.

Csillag (vagy Beccskereki, eredeti nevén Thüringer) Márton ugyanez évben történő látogatása azt tanúsítja, hogy szóbeli bírálatokra is kerülhetett sor. „Kapom a csomó verset, forgatom, erősen majmolja Petőfi gyengéit. [...] Én tanácsolám, hogy miután némi tehetséget látok, próbáljon barátja <n.> egy kis önállóságra tenni szert, mert két Petőfi nem lehet, nem is lesz. Azzal elment az ifju, de verseit nálam hagyta [...]. Hanem hetek

¹⁰ *Uo.*, 238–239.

¹¹ 1858. okt. 29. *Uo.*, 241.

¹² 1859. jan. 21. *Uo.*, 270.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

múlva ír Tul a dunáról egy levelet »Beckereki Márton« név alatt, melyben mennyre földre kér, hogy bíráljam meg verseit, küldjem haza, s mindenek felett mondjam ki, hogy ő poeta, mert ő az akar lenni [...]. Nem feleltem rá, – magam is féltetni kezdém a fiatal embert, hogy baja van. Idő múlva kapok egy új levelet, de egész más hangon. Szó sincs többé az én bírálatomról. Lóháton beszél. Elmondja, hogy ő még az őszön Vahot I.[m-ré]nél járt, s átaladott neki egy csomó verset. Vahot válaszolt neki, lapját is megküldte, de ő nem volt honn, más ember kezébe került s attól csak most kapta meg mind a levelet, mind a lapokat. A levél a legmagasztalóbb kifejezésekkel írva, a lap első száma az ő verseit hozza, ajánlat mellett. Tehát tölem csak azt kéri, küldjem haza nálam hagyott verseit. Vahot már öbelőle embert farag.”¹³

Csillag Márton újbóli jelentkezése azonban nem ezt bizonyította: „Hanem kérem tisztelt Urambátyám, egy kis figyelmet ne sajnáljon reám fordítani, mert hiába egy értelmes egyén utbaigazítására nagy szükségem van. Jelenleg bátorkodom egypár költeményt küldeni – oly végből, hogy azokat legyen szives áttekinteni, és bírálati jegyzetekkel kísérvé hazaküldeni.”¹⁴

Az „értelmes egyén”-nek titulált Arany, minekutána vörös plajbással megjelölte az elküldött kéziratokat (*A késő sejtalem, Hah mi szörnyü..., Nem kell nekem..., Óriási sziklahegyként...*), a következőképpen válaszolt: „Bajos nekem Ön verseire őszinte ítéletet mondanom. Ön már fellépett, s a szerkesztő, kivel érintkezésben van, úgy mutatta be a közönségnek, hogy ha én gáncsolnék valamit költeményein, Ön azt nem őszinte és igaz ítéletnek, hanem egy koszorúit féltő (!) vén poeta aggodódzásinak volna hajlandó venni. De mivel akarja, hogy »ne sajnáljak rá egy kis figyelmet fordítani«, ime teszem, s igazat mondok, habár ez által ön hajlandóságát kockáztatnám is.”

Mint az előző esetben, itt is az (ismételten hangsúlyozott) „őszinte” szó jellemzi a bírálat kezdetét, azonban egészen más helyzetben; a levél az „igaz ítélet” és az „igazat mondok” választását valósítja meg, annak egyetlen fennmaradt ekkori illusztrációjaként, a nemzedékbeli különbséget is vállalva, egy már megtörtént beavatás ellenében, és azt keményen felülbírálván. A Tompának vázolt „[n]em válaszolni” – „válaszolni és dicsérni” – „nem dicsérni, igazat mondani” hármas útján, a számunkra elérhető dokumentumok alapján úgy látszik, a másodikra valóban nem született példa, de – nyilván több okból fakadóan – nem a harmadik, hanem az első, a hallgatásé dominált. A Csillag Mártonnak írt kritika azért is fontos, mert a Tisza Domokosnak írt levelekben és az iskolai javításokban, sőt az 1860-as évekből *Szerkesztői üzenetekben* egyaránt megnyilatkozott negatív ideál összegezésének tekinthető: mit kell kerülni a költészetben?

„Mindenek előtt kimondom, hogy Ön nincsen költői dispositio és tehetség nélkül. De ez nem elég. A tehetséget művelni kell. Nem csupán a külforma és költői nyelv <elsaját> iskolázását értem ezen: hanem főleg ama nehéz mesterséget, hogy a költő tudja megválasztani, mit kelljen mondani, mit nem; tudjon erőt őszhanggal párosítani költeményeiben. Az a sekély áradozás, mikor egy parányi gondolat a minden napi szavak, frázisok, köz-

¹³ Tompának, 1859. ápr. 17. *Uo.*, 296–297.

¹⁴ 1860. júl. 16. *Uo.*, 413.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

helyek (loci communes) egész tengerében van föleresztve: az még nem költészet. Így például, »Késő sejtelem« című hosszú költeményében egyetlen új, – de még csinosan kifejezett régi gondolatot, sőt képet sem talállok. Teljesen meghiszem én, hogy Ön az abban panaszolt kinokat mind átérezte, hogy tehát szívből fakadt a költemény: de érzeni nem elég, ki is <tu> kell tudni fejezni, mégpedig nem úgy, a mint közbeszédben elso-pánkodná az ember, hanem költőileg. Olvassa el Ön Petőfi »Tündéralom« című költeményét, s utána a magáét: és ha nem veszi észre a kifejezésbeli különbséget: hogy amott minden új, eredeti, gazdag képekben, és költői fordulatokban; itt minden köznapi, elkop-pott, sekély: úgy nincs annak lehetősége, hogy én Önnek tanácsokat adjak. [...] Ha Ön nem azok olcsó dicséretén kap, kik a dologhoz keveset, vagy semmit sem értenek, – <akkor> használja tanácsomat; írjon több gondolddal, mind a külsőt: rhythmust, nyelvet, metricát, rímet illetőleg; mind a bensőt tekintve; akkor lehet az, a mi óhajt lenni. De ha netalán már czélnál hinné magát, azzal mutatom meg iránta jóakaratomat, miszerint kimondom, hogy csalatkozik.»¹⁵

Arany Tisza Domokost is figyelmeztette, hogy versének „egyes képei, szólásai szinte hatalmas reminiscenciákra mutatnak” a *János vitézzel* és a *Daliás időkkel*;¹⁶ „a versírói *locus communis*oknak” és a Petőfire való reminiscenciáknak bírálatát pedig a diákok verseiről készített észrevételekben fogalmazta meg, amelynek legsúlyosabb kifogása az, hogy „százszor elmondott dolgok vannak újra elmondva”.¹⁷ „Szabadúljon a visszaemlé-kezésektől más költőkre”¹⁸ – tanácsolja a Szépirodalmi Figyelőben; „Petőfi-reminiscen-tiák” – ró meg ugyanott egy másik önjelölt költőt.¹⁹ „Az ilyenben semmi költészet nincs. Elmondani azt, mit százszor elmondtak előttünk jobban, s azt hinni, hogy az ember maga írta a verset: ez szokott csalódása bizonyos kornak, melyből jobb kiábrándulni”²⁰ – hangzik egy egész nemzedékhez szóló ítélete; „Tartalma közhelyekből van összenagyol-va. Tán lesz ennél másszor sikerültebb is”²¹ – áll, a vigasztalás némi reményével, egy másik üzenetben.

A nagykőrösi időszakban tehát jóval több bírálatot kérő levélről esett szó, mint amennyi fennmaradt, s csak négy konkrét személyről tudunk (akik közül az első, Mari-kovszky, nem biztos, hogy levélben jelentkezett); egy 1853 és 1858 között írt verskéz-iratnak pedig nem ismerjük szerzőjét.²² Ez az aránybeli különbség, érthető módon, mindvégig jellemezte Arany levelezését, leginkább folyóirat-szerkesztő minőségében, mint ahogy erről a Koszorú *Szerkesztői üzeneteiben* olvashatunk: „A rügy még most sem bimbó. Magán levelet írni nem érkezünk. Legalább 100-at kellene írunk ily ügyben minden héten.”²³ A feledésre ítélt versírók küldeményei is megsemmisültek, azonban

¹⁵ 1860. aug. 6. *Uo.*, 421–423.

¹⁶ 1853. jan. 20. *AJÖM* XVI, 156.

¹⁷ *Észrevételeim a január 16-án beadott versekre. AJÖM* XIII, 191, 193.

¹⁸ *SzF* I, 5. sz. *AJÖM* XII, 196.

¹⁹ *SzF* I, 17. sz. *Uo.*, 202.

²⁰ *SzF* I, 17. sz. *Uo.*, 200.

²¹ *SzF* I, 28. sz. *Uo.*, 201.

²² *AJÖM* XVII, 1024–1050.

²³ *Ko* II, I, 21. sz. 1864. *AJÖM* XII, 253.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

Szathmáry Eleké, Csillag Mártoné és a névtelen szerző a későbbiekkel együtt azt bizonyítják, hogy a kéziratok megőrzése nem feltétlenül jelentett értékítéletet.

II. Az 1860-tól 1865-ig tartó folyóirat-szerkesztés más státuszt és helyzetet, szinte az előző fordítottját jelentette: most már Arany kereste a műveket, s ha röviden is, vállalnia kellett korábban inkább került bírálatukat. A kezdők műveinek beküldése az ő folyóirataiba a költészetbe való beavatás kérésének számított a legtekintélyesebb költő és kritikus, s a Kisfaludy Társaság igazgatója előtt; a megjelentetés pedig az elismeréssel volt egyenértékű. Arany azonban már a Szépirodalmi Figyelő megindulásának legelején panaszkodott a szerzőgárdáról: „vers dolgában már a jövő számban olyat ugrom lefelé, hogy a nyakam török ki”.²⁴ A kinyomtatás valódi jelentése tehát korántsem volt egyértelmű, az önjellemzést megvilágító cigány-párhuzam tanulsága szerint: „»Jáj, nemzsetes úr, a gazdag olyat s-[zari]k, a milyet akar, a segény, a milyet tud.[«] – Én is csak olyan lapot szerkeszték, a milyet tudok.”²⁵

A *Szerkesztői üzenetek* kezdőknek írt sorai elsősorban az elutasított kéziratok szerzőinek szóltak (ezek nagy száma egyszersmind a beérkezett művek minőségbeli arányára is utal), kisebb részben pedig azoknak, akikben némi tehetség mutatkozott. Hogy Arany a Szépirodalmi Figyelő munkatársainak javaslatát milyen kritikusan fogadta, legjobban az Erdélyi János protezsálya²⁶ volt pataki diák, Józsa János esete mutatja: „*Sárospatak J. J.* »Hogy a Figyelő *minden kezdőnek* utat nyit a föllépésre« ezt így épen nem mondtuk. Például nem nyithatunk utat azon kezdőnek, ki most *kezd* tanulni az ortographiát; mert így az is majd előállna, ki most *kezd* az ábécét.”²⁷ Ennek ellenpéldája az az erdélyi református lelkész és tanító, akit Szász Károly mutatott be Aranyknak: „névszerint Demeter Sándor, küldött hozzám két verset [!], azon nemes ambícióval, vajha azok a Koszorúban jelenhetnének meg. Nekem eléggé tetszik a két vers s azért ime be küldöm. Mivel egy gyakorlott kéz simítása még igen elférne rajtok: első gondolatom volt, átsimitni őket. Azonban erről letettem s csak úgy közlöm a mint kaptam. Ha közölhetőknek nyilvánítod s simítást ohajtanál rajtok, akár [Szász] Béla, akár én szívesen megteszszük.”²⁸ Demeter két verse meg is jelent a Koszorúban.²⁹ A Szász Károly-féle „simítást” illető textológiai felfogás az ő Shakespeare-fordításaival és *Az ember tragédiája* javításaival hasonlítható össze. Szász így tudósította Aranyt: „A Kisf. társasághoz pedig semmi olvasni valót nem küldhetek. Sh. fordításaim közül simításon még csak az a kettő ment át mi már beadva van: a többi még egészen durvafaragás.”³⁰ Arany pedig ezt írta Madáchnak: „Az »Ember Tragodiája« úgy conceptióban, mint compositioban igen jeles mű. Csak itt ott a verse-

²⁴ Tompának, 1860. nov. 15. *AJÖM* XVII, 467.

²⁵ Gyulainak, 1861. febr. 1. és 13. között. *Uo.*, 503.

²⁶ 1861. nov. 30. *Uo.*, 627.

²⁷ SzF I, 15. *AJÖM* XII, 198.

²⁸ 1864. márc. 1. *AJÖM* XVIII, s. a. r. Új Imre (kézirat).

²⁹ Új Imre jegyzete szerint a *Darkó Ágnes* című ballada (1864, I, 19. sz., máj. 8., 447–448) és a *Visszapillantás* (1865, 18. sz., ápr. 30., 419).

³⁰ 1861. márc. 11. *AJÖM* XVII, 526–527.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

lésben – meg a nyelvben<,> találok némi nehézkességet, különösen a lyrai részek nem eléggé zengők. De így is, a mint van, egy kevés külsimítással irodalmunk legjelesb termékei közt foglalhat az helyet.”³¹ Lényeges viszont az a különbség, hogy Madách maga is hozzájárult a javításokhoz.

Több vonatkozásban is folytonosság fedezhető fel Arany iskolai tapasztalatai és folyóirat-szerkesztése között. „Járom (mily szójáték van e szóban!) leczkeimet, javítok rosz gyermekstílust – olvasok napi híreket az ujságból” – írta Nagykőrösről,³² „És mégis húznom kell az igát, mert nincs menekvés” – írta Pestről Tompának,³³ „Egy lánykához” pedig így üzent a Szépirodalmi Figyelőben: „Nyelvtant elébb, azután verstant, azután még valamit, a mi már nem *tan*.”³⁴ Több küldeményben észlelte azt, hogy szerzőik nincsenek tisztában azzal, amit korábban tanított, sőt, volt közöttük gyermekesnek nevezhető: „*Gyermek koromból*... Sok van belőle még most is a versben.”³⁵ Mint iskolai javításokban és Csillag Mártonnak írt levelében „rhythmust, nyelvet, metricát, rímet illetőleg”, a *Szerkesztői üzenetek* is számos ilyen tökéletlenségre hívják fel a figyelmet. Tudjuk, még Madách művében is sok hasonló korrekciót javasolt, ott viszont megvolt az a benső érték, amelyet máshol annyira hiányolt.

Felsőbb osztályba tartoztak, de még nem érték el a közölhetőség szintjét azok, akiknél „Külforma elég jó.” Ez azonban még nem elég: „Több tartalmat! t.i. *költőit*, amiben egy kis eredetiség is legyen látható.”³⁶ A két folyóiratban található ilyen megjegyzések nemcsak az esztétikai norma mibenlétét, hanem a mű keletkezésének rendjét is meghatározzák: „Látszik, hogy a forma parancsol a költőnek, nem megfordítva”,³⁷ sőt mérlegelik a befogadás lehetőségeit is: „A dal formáit könnyen kezeli: de a dal lelke nem ragad meg bennünket.”³⁸ Az üzenet ritkán bár, de tudatja a vers beküldőjével a szerkesztő mérlegelését, amely szerint érdemes folytatni a próbálkozást: „Van némi erő a nyelvben, hangban, talán közölhetnők is – buzdításul. De eredetiség, gondolat-tömörtség nem sok.”³⁹ „A forma gyakorlott: de több gondolatot és eredetiséget óhajtanánk. Talán máskor?”⁴⁰

A szerző-jelöltekkel való viszony diszkrét, majdnem teljesen személytelen: csak a monogram, a helységnév vagy a verscím teszi azonosíthatóvá, de más számára is használhatóvá a *Szerkesztői üzeneteket*. A Tompának még Nagykőrösről vázolt „[n]em válaszolni” – „válaszolni és dicsérni” – „nem dicsérni, igazat mondani” három lehetőségéből itt az utolsó dominál, az első leginkább csak akkor, ha azt maga a beküldő kéri: „Először sokan *kikötik*, hogy el nem fogadás esetében hallgassunk műveikről; aztán sok vers jő be, hol nem szerkesztői, hanem még *költészet-tanári* kritika kellene, a mire nem

³¹ 1861. szept. 12. *Uo.*, 579.

³² Tompának, 1858. máj. 11. [és 12.] *Uo.*, 196.

³³ Tompának, 1861. febr. 23. *Uo.*, 515.

³⁴ SzF II, 2. sz. *AJÖM* XII, 225.

³⁵ SzF I, 35. sz. *Uo.*, 203.

³⁶ SzF I, 16. sz. *Uo.*, 198.

³⁷ SzF II, I, 22. sz. *Uo.*, 206.

³⁸ Ko I, I, 8. sz. *Uo.*, 213.

³⁹ SzF I, 42. sz. *Uo.*, 203.

⁴⁰ Ko I, I, 8. sz. *Uo.*, 212.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 143. szám

vállalkozhatunk.”⁴¹ Többször lenne szükség egy Tisza Domokossal való levelezéshez hasonló tanfolyamra: „Bizony szívesen tennők, ha egy szerkesztőnek ideje volna *magán bírálatokat* is irogatni, a mi, ha tanulságos akar lenni, nem esik egy két szóval, hanem gyakori levélváltással. *Vos exemplaria graeca!* ott a minden nemzetek nagy költőinek példái: azokat forgassa ön, s mérje azokhoz a magáét.”⁴²

A beküldött művek egyik fennmaradt kísérőlevelében Torkos László (1839–1939) jelentkezett (immár másodszer, mert első, elveszett levelére nem kapott választ): „bátorodom Tekintetes Urhoz »Az ifju küzdelmei« című munkám érdekében, néhány sort intézni, mert elgondolhatja Tekintetes Ur, mily igen igen kínos a bizontalanság olly dologban, mellyről az ember tudja, hogy rossz sikere által sok időre ismét megszűnnek reményei ’s kilátásai. Tehát ismét kérem Tekintetes Urat, legyen szíves munkám elolvasására egy rövid órát szentelni – ha azt tán még nem tette meg –; vagy adja át egyenesen a Kisfaludi társaságnak véleményadás végett; – tán nem lesz a tisztelt társaság az által megsértve ha egy ismeretlen egyén, – munkája érdekében a tisztelt társaság bölcs itéletéhez folyamodik. Fő célja azonban jelen soraimnak az, hogy Tekintetes Urat megkérjem, legyen szíves munkámnak jelen és jövő sorsáról engem a »Szépirodalmi Figyelő«-ben, a »Nyílt levelezés« alatt csak néhány szóval tudósítani, hogy kínzó bizontalanságot valahára vagy öröm, vagy kiábrándulás váltsa fel.”⁴³

Új Imre jegyzete szerint „a SzF hasábjain, a Kisfaludy-társaság rovatában bukkan fel a »válasz«: »Torkos László urnak ’Az ifju küzdelmei’ című munkája vizsgálat alá bocsáttatott.«⁴⁴ A Kisfaludy Társaság február 27-i ülésének jegyzőkönyve szerint: »Torkos László ur beküldött költeménye: ’Az ifju küzdelmei’ Bérczy Károly tag vizsgálata alá bocsáttatott.«⁴⁵ Rá egy hónapra a Társaság már kész is volt a bírálattal: »Torkos László ur ’Az ifju küzdelmei’ című dramatizált allegoriát véleményadás végett a Kisfaludy-társaság elé terjesztvén, a munka multhavi ülésben vizsgálat alá bocsáttatott, a jelen ülésben pedig e vizsgálat eredménye adatott elő. Az adott vélemény szerint a mű kiváló figyelmet érdemel; gondolkodó förről s lyrai hangulatu kedélyről tanúskodik; czimének ’dramatizált allegoria’ tökéletesen megfelel; verselése könnyű, szabatos és változatos. – Kézirata iránt a szerző szíveskedjék az alulírtnál rendelkezni.«⁴⁶ A mű kiadását azonban kellő anyagi bázis hiányában a társaság nem tudta vállalni. Az április 24-i ülés jegyzőkönyve: »a szerzőt azonban fölhatalmazza, hogy munkája elé, ha az más uton kiadatnék, e szókat nyomathassa: ’A Kisfaludy Társaság által dicséretre méltatott mű.’«⁴⁷ A regény 1863 folyamán meg is jelent (*Az ifjú küzdelmei*. Dramatizált allegoria 6 képb. Pest,

⁴¹ SzF I, 16. sz. *Uo.*, 199.

⁴² Ko I, 21. sz. *Uo.*, 217.

⁴³ 1862. febr. 16. *AJÖM* XVIII (kézirat).

⁴⁴ SzF II, I, 19. sz., 1862. márc. 13. *AJÖM* XII, 302.

⁴⁵ MTAKK, Ms 5767.

⁴⁶ SzF II, I, 22. sz., 1862. ápr. 3. *AJÖM* XII, 350; MTAKK, Ms 5767.

⁴⁷ MTAKK, Ms 5767.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 143. szám

1863). Torkos ezután Arany lapjainak rendszeres munkatársa lett: minden félévben egy költeménnyel jelentkezve.⁴⁸

Torkost második levelének megírására feltehetőleg *Az ember tragédiája* Kisfaludy Társaság-beli fogadtatása is ösztönözte: Arany 1860. október 31-én és november 28-án olvasott ott fel belőle részleteket; a mű 1862. január 12-én jelent meg, Madáchot a Társaság 1862. január 30-án választotta tagjává; Arany üdvözlő szavai és a székfoglaló 1862. március 27-én hangzottak el, akkor, amikor Bérczy Károly idézett véleményét ismertették. Az 1862. február 16-i levél Aranyt kettős minőségében szólította meg, s az eredmény láthatólag jól tett írójának, mert a testület dicsérete igazgatója véleményét is magában foglalta. Ez a beavatás pedig nyereség volt a Szépirodalmi Figyelő szerkesztőjének, sőt magának a Társaságnak is, hiszen – közvetlenül Madách után – új szerzőt avathatott.⁴⁹

Marikovszky Gábor, akinek nevét Arany még a nagykőrösi időszakból ismerte, egyik versét küldte el Kunszentmiklósról azzal a kérdéssel, hogy mint özvegy anyjának és testvéreinek, nyolctagú családjának gyámola, folyamodhatna-e segélyért az írói segélyegyletchez, mert, mint írja, „nehány év óta pár, többé kevésbé sikerült versecskéimmal én is belábatlankodtam az irodalom templomának legalsó tornáczába”.⁵⁰ Arany válaszárol nem tudunk. Tompának írt, 1857-ből való, már idézett levele kevés alapot kínált arra, hogy kedvezőbb véleményére következtessünk; a Koszorú nem közölte a verset, ezáltal pedig – közvetve – nem adott minősítő pecsétet Marikovszky költő-voltára. Arany nem tulajdoníthatott sok reményt az írói segélyegyletre vonatkozó kérésnek sem.

A másik, fennmaradt kísérőlevelet Rudnay Józsefné Veres Szilárda (1841–1929), a Koszorú egyik előfizetője küldte, a *Leggyakrabban hol találsz?...* című versét mellékelve:

„Tekintetes Úr!

Költészeti csekély kísérletemet, idezártam, őszinte bizalommal közölni szerencsém lévén, egyetlen forró óhajtásom az: hogy fölötte néhány sorban sajátkezűleg írott véleményét bírjak válaszúl, s legyen e becses kézirat, keblemben kegyed iránt élő hazafiúi tisztelem mintegy látható birtoklása; ha azontúl, bölcs ítélete e kis költeményt a »Koszorú«ba használhatónak találandja, méltóztassék azzal tetszése szerint rendelkezni.

Különös tisztelettel

Vonyarcz, Febr 6.^{kán} 1865.

Rudnay-Veres Szilárda⁵¹

⁴⁸ *AJÖM* XVIII (kézirat).

⁴⁹ „Madách terjedelmes kézírata [...] jelentős és eredeti művel, szerzőt avatva toborzott volna új pártolókat a Társaságnak. Ez volt – ha úgy tetszik – Arany János személyes érdekeltsége a *Tragédia* gyors és minél jobb minőségű megjelentetésében.” MADÁCH Imre, *Az ember tragédiája: Drámai költemény*, szinoptikus kritikai kiadás, s. a. r. és a jegyzeteket írta KERÉNYI Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 666.

⁵⁰ 1863. jan. 4. *AJÖM* XVIII (kézirat).

⁵¹ Uo.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

Arany mindkét folyóiratában elhárította a „költészet-tanári kritika”⁵² és a „magán bírálatokat” írás⁵³ gyakorlatát. Tudomásunk szerint csak egy kivételt tett, feltehetőleg családjára való tekintettel, a fenti levél írója esetében, aki Veres Pálnénak, a nőnevelés előmozdítójának volt leánya (s az órála írt majdani monográfia szerzője). A Koszorú utolsó esztendejében írta ezeket a sorokat, kevesebb mint három hónappal annak és szerkesztő-korszakának befejezése előtt.

„Kétszeresen udvariatlannak kell lennem, először, mert későn válaszok [!], másodsor, mert talán nem óhajtas szerint válaszolok becses soraira. Amazt mentse ki bokros foglalatosságom, ezt őszinteségem, melyet többre becsülök az udvariasság bizonyos léha neménél. [...] De ha arról van szó, hogy egy ifju tehetség, kivált ha az nő, közönség elé lépjen műveivel: akkor, megvallom, nem vagyok oly engedékeny. Az önálló költői tehetségnek kétségtelen nyomait kell látnom, hogy a buzdító szó elröppenjen ajkamon. Az érzés nem kizárólagos tulajdona a költőnek: ő csak abban különbözik más emberektől, hogy érzelmeit a »szép« formáiban és oly hatályosan bírja kifejezni, hogy az olvasóban is hasonlókat gerjeszthet. A mennyiben ez sikerül, annyiban költő. E szerint valamely költeménynél nem azt vizsgálom, minő érzelmei lehettek írójának, hanem azt, miképen bírta azokat kifejezni, vagyis nem vizsgálom semmit, hanem át engedem magamat a költemény hangulatának: ha az von, ragad magával, akkor a költő célját érte s költeménye jó; ellenkező esetben nem sikerült az. [...] Ama képesség, mely csak visszatükrözni bírja a mások műveiből vett benyomásokat, sohasem elég arra hogy valaki költő lehessen; kell vagy a gondolatok eredetiségében, vagy a kifejezés hatalmában, vagy a formák kezelésében, vagy a nyelvben, vagy mindezekben összevéve, lenni olyasminek, a mi önállásra mutat, mielőtt valakinek csak némi sikert is ígérhetnénk a költői pályán. [...] Ha előfizető hajhászó szerkesztő volnék, üdvözölve fogadnám kis költeményét, mert nem oly épen gyenge az, hogy el ne lehetne olvasni: de véleményem szerint nem egyéb, mint általános gondolatoknak közönséges kifejezése, kevés erővel, kevés bájjal.”⁵⁴

A „nem dicsérni, igazat mondani” különleges esetéről van szó: nem a nőírókról általában, hanem inkább a nőnevelésről, pontosabban a nőírók védelméről. Az előző bírálatok fő indokaként szereplő őszinteség itt az udvariassággal, pontosabban annak „léha” formájával szembesül, amely a „válaszolni és dicsérni: nem visz rá a lélekismeret” helyzetét idézné föl. A tehetség említése nem tekintendő üres bóknak: a Koszorú egyik üzenete szerint a „Szép az élet. Figyelmet érdemel, tehetség nyomai látszanak; de ezekből még nem tűnik ki, reprodukáló lesz e az, vagy önállóan teremtő. Várjunk.”⁵⁵ Összehasonlításképpen érdemes felidézni a Csillag Mártonnak írottakat: az is a őszinteség hangsúlyozásával kezdődött, majd a kiművelendő tehetség kérdésével folytatódott, s a személyesen átélt érzelmek elégtelenségét s a kifejezés jelentőségét állította középpontba. Ott Petőfi újdonsága, eredetisége, gazdagsága volt a viszonyítási pont, itt pedig az az esztétikai

⁵² SzF I, 16. sz. AJÖM XII, 199.

⁵³ Ko I, 21. sz. Uo., 217.

⁵⁴ 1865. ápr. 2. AJÖM XVIII (kézirat).

⁵⁵ Ko II, 11. sz. AJÖM XII, 231.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

minimum, amelyet el kell érni ahhoz, hogy önálló érték születhessen; Arany megítélése szerint mindkét próbálkozás kívül maradt a költészetben.

Ez a szigorú levél személyhez szólt, s annyi empátiával párosult, hogy egyéni emléké válhatott, majd olyan fontos dokumentummá, amelyben a tanár, a szerkesztő, a költő és a kritikus érvényesítette addigi tapasztalatait. Kevés ennél előzékenyebb, mondhatni kedvesebb formában írt elutasítást olvashatunk a magyar kritika történetében.

III. 1865-ben, akadémiai titoknokságának kezdetén Arany visszavonult a költészettől, a kritikától és a közönségtől: „kritikai lapszerkesztésem alatt elég alkalmam volt meggyőződni, hogy praeceptorságom nem kell senkinek – jó, hát nem kell.”⁵⁶ Országos tekintély maradt azonban s a nemzet első költője, aki a költőjelölteket már nem kereste, azok viszont bármikor megtalálhatták.

Közöttük volt a pesti Weber Károly, aki *Arany*nak és *Sötét órában* című versét küldte el, anonim levélben: „Egy névtelen költő ír a hirnevesnek, lelki magányából annak a ki magányos. Nem vagyok többé a gyors fellobbanások boldog korában; hajam őszbe vegyül, mint a tied; de még tudok szeretni. [...] Ha ily elhatározásra tán már nagyon vénnek érzed magadat, és nem irandsz; ezért neheztelni nem fogok, de ennek dacára is, szeretetem s tiszteletem irányodban változni nem fog.”⁵⁷ Nem tudni, mi a tegező hang alapja: nem zárható ki, hogy olyan korábbi személyes kapcsolat, amelyet a levél írója nem szándékozik felidézni, nehogy elfogultság nehezítse a kért vélemény megszületését.

Egy gyergyószentmiklósi fiú volt a következő: „Nagy kedvem van Az költészethez, és jó Szülőim nagyon megszegényetek. és kivetek az oskólából mert nem vot modjokba hogy anyit jártasanak És költészetet úgy az fejembe vertem hogy minden reményemet beletetem Jóba [?] méltóságos Úr megvan az hajlam denincs tehendő. Azét könyörgök az Méltosagodnak égy könyvér Méltóságod ha parancsolja röktön küldöm az pár verseimet amit költöttem Kezeit Csokolom és maradok mindig aleg hűb szolgája élvárta válasz reményében maradok tiszteletel kisszolgája ifj. Görögyörgy”.⁵⁸ Nincs semmi alapunk annak eldöntéséhez, tehetség vagy naiv rajongás veszett-e vajon el ebben az iskolázatlanságra kényszerítettségben; de az mindenesetre megjegyzendő, hogy földrajzi távolság és társadalmi különbség ellenére a gyermektudat számára is Arany jelenthette az utat a költészet felé.

„Hivatlanul is jönnek aztán / A harmadik, a negyedik”⁵⁹ a fennmaradt levelek sorában: Pollák János főreáltanodai tanuló Szegedről írt „élő koszorúsaink legnagyobbikához”. „Hogy mi ok indított engem e sorok írására, azt nemes érzete sejteni fogja: én – – kit az elődök dicső emlékezete, a hazai irodalom taplálására [!] ösztönz, kénytelenítettem e dicső, szerény, de – mély izgatottsággal – járt pályát elfogadni, és ezen pálya mihamarabb eléréseért, gyenge – bár – munkáimat a gyakorolt, dicsőemlékű levő kézre [!] bírálat miatt általadni; nagy!, óriási nagy! kérdés a főntebbi megtiszteltetést egyrészt

⁵⁶ Előszó. ARANY János *Összes költeményei*, Pest, 1867. AJÖMI, 402.

⁵⁷ Pest, 1873. febr. 16.

⁵⁸ 1873. szept. 1.

⁵⁹ *Híd-avatás*.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

elvállalni, de nem csalódom Önben tisztelt férfiú, ha ezt szíveskedik bírálat és oktatás részben, a szerény, ifjútól átvenni; majd akkor leszek és érzem magam szerencsésnek ha kedves pálya-atyámtól az elfogadás sorait olvashatom, ki az élet nehézkes sajkáján, már meghódítá az örömemlékben maradó nevet. [...] Nem búcsúzom el annélkül, hogy k. pályaatyám bizalmát elveszem, és mély lelkesülségből e szív mást nem képes óhajítani, mint: »tartsa meg a Magyarok Istene Arany Jánost a hazának;« ez oly szívből ered, melynek húrjai csak a nemes cél felé irányulvák.⁶⁰ Ezek az iskolásan lelkes sorok (és *A magyar jövője* című vers) tudomásunk szerint éppúgy nem vezettek eredményre, mint a Bihar megyei Magyarcséke közeléből jelentkező Hensch Árpád próbálkozása, aki, *A gyermek és a felhő* címmel, szintén küldött egy költeményt: „Mindenek előtt bocsánatot kérek, ha netalán e sorokkal alkalmatlankodom, de úgy hiszem, vett bátorságomat igazoland azon körülmény, hogy azon ügyben, melyben Nagysád igen becses tanácsa iránt [!] folyamodni bátor vagyok, csak egy forumot ismerek – Nagyságodat, kinek ítélete előtt meghajolni kész vagyok. E soraimhoz mellékeltem egy költeményemet. – Kérem Nagysádat, ne sajnálja fáradságát azt elolvasni s velem őszinte véleményét tudatni értéke felől. Érzem hogy nagyon tökéletlen, de ha valaki, úgy Nagysád már e gyarló szerzemény szerint is tud ítéletet hozni, az iránt, vajjon feltehető-e szerzőjében oly költői szikrának nyoma, mely élesztve behatóbb tanulmány által, lánggá fokozódhatnak, érdemes irodalmunk oltárán égni, vagy nem lenne-e jobb e szikrát mindjárt első virágában irgalmatlanul eloltani?”⁶¹ Ezt a szikrát Arany, úgy tetszik, joggal hagyta (hogy a képzavart meghagyjuk) már első virágában eloltani.

E közvetlen előzmények után küldte el 1875 decemberében Reviczky (1855–1889), majd 1876 januárjában Koroda Pál (1858–1933) levelét; Arany az utóbbira válaszolt. Ugyanez évből megmaradtak egy ismeretlen szerző versei; s 1877 elején jelentkezett Barna Géza joghallgató. Tőle ezt idézzük:

„Nem tudom mikép címezzem, nem tudom miként kezdjem e levelet. Bocsánatot kell minden esetre kérnem e vakmerőségért, hogy, ki senkinek terhére lenni nem szeretek, épen Önnek alkalmatlankodom. Félek, hogy olvasatlanul félredobja e levelet, s még jobban félek, hogy elolvassa és azután dobja el boszúsan. Ha a »Koszorú« még élne, mily könnyű volna e tettemre jogcímet találni, – most mentségem is alig van. Azonban ez időkor, melyben most vagyok, nem olyan, hogy a nagyság iránt tartózkodóvá tudna tenni, oly közel érzem magam minden igazán nagyhoz, hogy az irántok érzett lelkesedő bámulat mellé félelem nem vegyül; egy pár év múlva bizonyosan félelemmel (habár tán bámulat nélkül) fogok feltekinteni még a földi apró »nagyság«-okra is s megtanulok majd tartózkodó lenni az igazán nagyok iránt. Ha addig várok: e levél bizonyosan elmarad. [...] Tudom hogy szerénytelenség amit teszek és igen sok amit kérek, és mégis megtettem. Ha érdemesnek tartana arra, hogy legnagyobbra becsült pár szóval megtiszteljen, boldoggá tenne vele; ha nem, kérem, dobja félre az egész dolgot; ez esetben tudni

⁶⁰ 1874. máj. 11.

⁶¹ Korbosten, 1874. dec. 13.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

fogom, hogy csak Vojtina »Andris öcscse« vagyok; de legyen egyúttal elnézéssel vakmerőségemért s ne gondoljon haraggal először és utolszor alkalmatlankodó

őszinte tisztelője és kész szolgálója

Barna Géza joghallgatóra.”⁶²

Tudomásunk szerint Arany erre sem válaszolt. Írt viszont 1881 nyarán Augusztin Józsefnek, az őt a Margitszigeten felkereső utolsó levélírónak, a következő fogalmazvány szerint:

„Édes öcsém uram,

Röviden fogadtam itt létekor, mert éppen ebédemet kellett félbe szakítnom, hogy veled szólhassak, s némileg izgatott is voltam, mert nem emlékeztem mindjárt nevére és régen kapott levelére.

Sajnálom, ha ön elégedetlenül távozott volna el; még inkább sajnálnám ha a pesti utat és költséget egyedül e látogatás végett tette volna. Mert bizony a költemények, a mennyire romlott szemeimmel beléjök tekinthetem, nem olyanok, hogy azokban vetett reménnyel a kereskedői pálya félbenhagyását és más élet mód, vagy éppen írói czélok kitérését merném javasolni. A versek kezdetnek is gyengék, mind tartalmilag üresek, mind költőileg <nagyon farag> gyarlók. De, ha sokkal jobbak volnának is: azért ki merné azt javasolni önnek, hogy hagyja el a – mint írja – sikerrel megkezdett pályát? A versírás nem kenyérkereső pálya, – ha ön újra tanuló lesz is, nem attól függ jövője, hogy középszerű verseket írál, hanem hogy miképp halad a céljára szükséges tudományokban. Nem akarom azonban azt tanácsolni hogy, ha a kereskedéshez (mely tisztességes életmód) semmi kedve nincsen is, tanuló még se legyen többé. Ha érzi hogy van tehetsége rá, ám tanuljon tovább, de a kereskedelmi iskolában nyert bizonyítványait szerezzék meg előbb és magát is kérdeztesse ki egy gymnasiumi tanár által, és ha ez javasolja, akkor isten hírével lépjen a gymnasiumba. Minden esetre pedig vegye komolyan hivatását; dolgozni, túrni minden pályán kell, sokat, ha a fiatal ember előre akar menni, pártfogás nem tesz senkit tanult emberré, legkevésbé pedig poétává.

Éljen boldogul!”⁶³

Arany, érthető módon, nem válaszolt az összes, munkáit neki elküldő és tanácsát kérő, felavatására váró jelöltnek: 1858 és 1865 között (a Madáchcsal folytatott levelezést és a *Szerkesztői üzeneteket* nem számítva) három választ ismerjük, majd, hosszú szünet után, 1876-ból és 1881-ből egyet-egyét. Közülük az Almási Balognak és a Korodának írott levél buzdította, fenntartásokkal, az elkészült könyv megjelenését; az első beszélygyűjtemény volt, a másik drámai költemény: Arany nem fedezett fel új lírikust. Verseivel (Szász Károly javaslatára) Demeter Sándor, „dramatizált allegóriája” beküldésével (Bérczy Károly véleménye alapján) Torkos László lett folyóiratainak munkatársa. Legje-

⁶² Budapest, 1877. febr. 6.

⁶³ Margitsziget, 1881. júl. 17. DANIELISZ Endre, *Arany János ismeretlen levele egy ifjú tollforgatóhoz*, Igaz Szó, 1961, II, 459–461.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

lentősebb felfedezése drámai költemény, *Az ember tragédiája* volt: „Arany a friss felfedezés örömeivel tudósította Tompa Mihályt, hogy jelentkezett az »első tehetség Petőfi óta, ki egészen önálló irányt mutat.«” A mű korrekciói és megjelentetése során „[m]indenféle epigonizmus elutasítása – ez volt Arany *irodalmi* érdekeltsége.”⁶⁴

IV. Reviczky Gyula a következő levél kíséretében küldte el kiválasztott verseit Aranynak:

„Kegyelmes uram!

Haboznak-e a folyók és patakok, mikor a végtelen tenger ölébe sietnek? Haboznak-e az ájtatos hivek, mikor a pompás dóm hallgatag félhomályát fölkeresik, hogy imájuk által zaklatott szívüket megkönnyítsék? – Miért habozzak én, a névtelen patak, az ájtatos, nehéz szívű hívő, ha vágyódó lelkem hazánk legnagyobb költője felé sóvárog, (mily bitang ez a név!) hogy legalább ruhája szegélyének érintése által meggyógyuljak?...

Nem habozom többé, most tudom, hogy jól cselekszem akkor, ha a sziv szavára hallgatok. – Apai áldással utnak ereszttem szerelmes gyermekeimet. Utnak ereszttem ahhoz a jó és fenkölt szellemű bácsihoz, ki bizonyára nem fogja őket magától eltaszítani, sőt, ha szépen és ildomosan viselik magukat, tán még egy pár nyájas szót is beszél velük. –

Menjete, kedves gyermekeim! S ne legyetek ily félnékek. Tárjátok ki annak a jó bácsinak egész bizalommal szíveteket és kérjétek összetett kezekkel az ő áldását. Apátok is szól nevetekben. –

Valóban, kegyelmes uram, sokat kérek! –

Közeledik a karácson. A jó gyermekeknek ajándékot hoz a kis Jézuska, s én ajándéktalanul maradjak mint tavaly? –

Sokat kérek, nagyon sokat! Tegyen boldoggá, kegyelmes uram, olvassa el, ha lehet, két év alatt írt, a lapokban (egy pár kivételével) elszórva megjelent, ide mellékelt verseimet! – Kimondhatatlanul drága karácsoni ajándék lesz számomra, ha a magyar Homér fogja nekem mondani: »Fiam! úgy volt az a világ kezdet-> óta! Te se tégy máskép. Haladj tovább azon az ösvényen, melyre sorsod s talán maguk az istenek vezettek. Amen!« –

Az apa is atyai áldását kéri!

Legmélyebb hódolattal

Denta, 1875. decz. 7.

(Temes megye.)

Reviczky Gyula”

Eddig elsősorban Reviczky szempontjából vetették föl azt a kérdést, hogy Arany miért nem válaszolt. Vajthó László, a levél közreadója, így: „Könnyekig megható, hogy a fiatal költő, túlbuzgalmában, milyen ügyetlenül közeledik Aranyhoz. Azt mondhatnók: ajtóstul rohan be hozzá. *Kegyelmesnek* szólítja, őt, aki annyira fázott minden titulustól,

⁶⁴ MADÁCH, *i. m.*, 665, 667.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

kitüntetésétől! Nehéz elgondolni, hogy az előkelő származású Reviczkynek hogyan juthatott eszébe ez a cím. [...] Az ilyen regényes sorsú, kiszámíthatatlan kedélyű emberrel könnyen megesik, hogy nem tudja, kit milyen cím illet meg. Lehet az is, hogy az Aranyt ért királyi kitüntetés érezte a kegyelmesi méltósággal együtt járónak. A mellett Arany mint halhatatlan költő, a »magyar Homér«, hazánk legnagyobb költője állt előtte, a szerénységében, a zöld titánok acsarkodásai ellenére félelmetes tekintélyű lángész, s Reviczky áradozva, érzelgős hangon, a gyermek gügyögő nyelvén ír a jó Arany »bácsinak«, úgy, ahogy a Gondviselésnek szokás. Az sem szerencsés ötlete, hogy már szinte előre megfogalmazza Arany ítéletét s ámmel pecsételi meg.”⁶⁵

Komlós Aladár, Vajthó a levélről adott jellemzését némiképpen enyhítve, nem érti, sőt érthetetlennek tekinti Arany hallgatását: „Így messziről megjön a bátorsága ahhoz is, amit pesti megalázottságában és lerongyoltságában nem mert megtenni: hogy az általa csodált Arany Jánostól véleményt kérjen verseiről. 1875. dec. 7-én egy ügyetlen levél kíséretében, amelyben elvéve a hangot, Aranyt hol kegyelmes uramnak, hol bácsinak szólítja, hol patetikus, hol kedélyes, huszonegy versét küldi el a nagy költőnek. Arany élete végéig megőrizte a verseket, tehát nyilván meglátta a tehetséget bennük, ennek ellenére nem válaszolt a szavát szomjazónak. (Ami annál érthetlenebb, mert Korodának 1876-ban kedveshangú levélben megengedte, hogy neki ajánlja *A túlvilág komédiáját*.)”⁶⁶

Milyen feltevéseket kockáztathatunk meg ennek a Komlós által exponált, de máig érintetlenül maradt kérdésnek a megoldására?

1) A fentiek során láttuk, hogy az elküldött levelek és kéziratok megőrzése nem feltétlenül jelentett értékítéletet.

2) Másik megjegyzésünk Reviczky levele érkezésének időpontjával kapcsolatos. A Magyar Tudományos Akadémia 1875. december 11-én rendkívüli összes ülést tartott, amelyet Lónyay Menyhért, az akadémia elnöke a következő szavakkal nyitott meg. „A fájdalom mély érzetével és őszinte részvéttel jelentem a tekintetes Akadémiának, hogy *Toldy Ferencz*, az akadémia igazgató és legrégebbi rendes tagja, tegnap éjjel után (decz. 10-én) elvált tőlünk. Az egész haza és az utó-kor örök emlékezetben fogja tartani a nemzet nagy halottját. Ez ülést azért hívtam össze, hogy az Akadémia legyen az első mindenek között a végtisztesség megadásában.” Ezután következett a gyászjelentés ismertetése, a 12-ére tervezett temetés megszervezése, az akadémiai részvét tolmácsolása, s az arckép készíttetése és az emlékbeszéd megtartatása körüli intézkedés.⁶⁷

Arany Jánosnak ekkor nem volt sok ideje levelezésének intézésére. Ercsey Sándornak 1875. december 10-én válaszolt, Rozvány György kölcsönkérése ügyében: „És íme, most kell írnom, midőn Toldy Ferencz halála épen felzavart, s e napokban izgalmas elfoglaltságnak nézek elébe. De már nem akartam tovább halasztani válaszomat. [...] Nem irhatok többet, zaklatnak, jönnek mennek az emberek.” Trefortnak, aki Toldy Ferenc egyetemi utódlását kérte tőle, ezt írta 1876. január 24-én: „Most pedig, midőn évek óta

⁶⁵ VAJTHÓ László, *Reviczky Gyula levele Arany Jánoshoz és huszonegy mutatónak küldött verse*, ItK, 1938, 179.

⁶⁶ KOMLÓS, *i. m.*, 27.

⁶⁷ MTA Ért., 9(1875), 272.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

tartó betegség – s a kor által is már meg vagyok törve, inkább azt kell óhajtanom, hogy minden nyilvános pályától visszavonulhassak; hogysen egy újabb teljes lelki és testi erőt kivánó munkatér elfoglalására még csak gondolnom is lehessen.”⁶⁸

Koroda Pál levelére azonban, 1876. január 10-én, postafordultával válaszolt. Toldy halála megakadályozhatta abban, hogy Reviczkynek is hasonló gyorsasággal írjon, de mi magyarázhatja azt, hogy ez egyáltalán nem történt meg? Milyen feltevéseket fogalmazhatunk meg?

3) Arany első benyomását a kísérőlevél szolgáltathatta. Tanulságos a „Kegyelmes uram!” megszólítás összehasonlítása az előzményekkel: a társadalmi rang szerint hivatalosan járó „Tekintetes Úr!” (Szathmáry Elek, Torkos László, Rudnay Józsefné Veres Szilárda) és „Igen tisztelt Tekintetes ur!” (Marikovszky Gábor), a bizalmas „Tisztelt Urambátyám!” (Csillag Márton), az archaikusan korrekt „Arany Jánosnak” (Weber Károly), az iskolából kivett, még tudatlan gyermektől való „Mélj tisztelt Meltóságos Úr!” (Görög György), a főreáliskolás írta „Mélyen t. pálya-atyám!” (Pollák János) és a hibás „Nagyságos ur!” (Hensch Árpád), végül pedig a megszólítás elmaradása (Barna Géza) alkotják azt az esetek nagyobbik részében tisztázatlan alapviszonyt, amely a költő, a szerkesztő, majd akadémiai titkár és a költői beavatásra várók között keletkezett.

Reviczky Gyula levelében a megszólítás oda nem valóságára a szakirodalom idézett tanulmányai már felhívták a figyelmet. Lehet, hogy valóban az 1867-ben odaítélt Szent István-lovagkereszt hatására született; a „Kegyelmes uram!” értelmezése Aranyt fölöttébb érzékenyen érinthette. Reviczky nem ismerhette sem Arany egykori tiltakozásának körülményeit, sem azt a jegyzetet, amelyet 1873. április 24-én írt Wenckheim Béla belügyminiszterhez 1867. június 15-én írt levelének piszkozatára: „Én tartottam magamat, míg lehetett, de végre belátván, hogy nagy demonstrationalis látszat nélkül (mitől mindig irtóztam) a visszautasítás meg nem történhetik, beléegyeztem, hogy jól van, a rendjel hadd maradjon nálam, de kikötöm, hogy én sem hálálkodni audientiára nem megyek, mint az etiquette követeli ily esetben, sem a keresztet soha fel nem teszem. Mind a kettőt megtartottam; a vele járó czimtól, melylyel némely ember nagyon is akart kedveskedni (!) mennyre-földre szabadkoztam; sőt bár ministeri ebédre gyakran valék hivatalos, soha egyszer sem mentem el.”⁶⁹ Az említett cím a „méltóságos” báró lett volna; a „kegyelmes” uralkodók, főnemesek, illetve nagyméltóságú személyek megszólítása volt.

Azonban a szó elvontabb magyarázata is lehetséges: Reviczky költőideálja talán nem is kaphatott volna más megjelölést; a már-már emberfeletti szféra pedig, az „Ó, fölséges Isten, kegyelmes Urunk” IX. zsoltárbeli felidézésével azt a biblikus hangnemet előlegezi, amely a levél egyik fő szólama lesz. Ez az istenítés pedig, Arany számára, még idegenebb státusz lehetett: az egyre erősödő kultuszt ő nehezen viselte el. 1857. július 1-jén írta Ercseynek, saját arcképe nagyszalontai avatásának történetét olvasva: „Örvendek hogy az arckép historia nem történt nagyobb lármával, bár ennyi is elég zajos. Valahogy oly formán érzem magam, mikor erről hallok vagy olvasok, mintha már nem is

⁶⁸ HALÁSZ Gábor, *Arany János egyetemi tanársága: A költő egy kiadatlan levele*, Napk, 1928, II, 660.

⁶⁹ MTAKK, K 513/1262.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

volnék én, én; mintha mindez halálom után történnék. Van benne valami halottias. Szinte félek, ha majd Szalontára megyek, hogy fog bámulni és lesni az ifjabb nemzedék, mint valamely – mumiát. S e tekintetben örvendek, hogy Szalontáról a »Demosthenesek kifogytak«, mert nem szeretném ha lármát ütnének velem, ha szónoklatokat toastokat &c. kellene hallgatnom s azokra felelgetnem.”⁷⁰

Arany *Dante* című verse az „Állottam vízének mélységei felett” képpel indul; Reviczky levele „a végtelen tenger ölébe” siető folyók és patakok allegóriájával folytatódik. A „Haboznak-e az ájtatos hivek, mikor a pompás dóm hallgatag félhomályát fölkeresik, hogy imájuk által zaklatott szívüket megkönnyítsék?” mondat az „És, mintha lábait szentegyházba tenné, / Imádvá borul le, mert az Istent sejtí” sorokat idézi; a „hazánk legnagyobb költője” után következő „mily bitang ez a név!” pedig szó szerinti idézete ugyanennek a versnek. A helyzet tehát analóg: a Dante nagyságát csodáló Arany most, mint „hazánk legnagyobb költője” csodálat, sőt olyan bibliai sóvárgás tárgya lesz, amely „ruhája szegélyének érintése által” képes gyógyítani (vö. „Mert ezt mondja vala magában: Ha csak ruháját illetem is, meggyógyulok”⁷¹).

Ezt már nem lehet fokozni. A következő hangnem már a gyermeké, amelynek ugyan – átkötésként – számos bibliai vonatkozása van, azonban itt a gyermeki nézőpont és nyelv dominál. A versek járulnak most, áldást kérve, „a jó és fenkölt szellemű bácsihoz”, ezúttal nem egy Arany-vers nyomán: két évvel később megjelenik, *A jó öreg úrról* című töredék egyik sorában az a személy, aki „Jó bácsi» már a zsenge kornak”.

A visszatérő „kegyelmes uram” után következő karácsonyi kép („A jó gyermekeknek ajándékot hoz a kis Jézuska, s én ajándéktalanul maradjak mint tavaly?”) Reviczky *Karácsonkor* című, Aranynak is elküldött versét idézi:

A zúgolódás, gúny, harag,
Rég halva már szívemben.
Egy szóval sem panaszkodám
A kis Jézuska ellen.

Arany számára a Reviczky emlegette karácsonyi kép nem örömet, hanem a tíz évvel azelőtt történtek fájalmának felújítását jelenthette. Az akkori ünnepek családjával együtt Szalontán töltötte Juliska betegágyánál, aki december 28-án halt meg. Levelezéséből tudjuk, hogy Arany rendkívül érzékeny volt az évfordulókra és a névnapokra. 1875 karácsonya előtt Ercseynek írta a következőket: „Közelednek az ünnepek, Piroska készül és örül nekik erősen. Boldog gyermekkor. Mi öregek oly egyhanguan töltjük mint bármely köznapot. Kivánom hogy ti örömteljesebben töltsétek!”⁷²

Jézus újbóli megjelenése után „a magyar Homér” következik. Arany „Kedvence volt Horác, Virgil, Homér” (*Bolond Istók*, II.): az Arany–Dante viszony megismétlődése ezúttal Petőfi *Tompa Mihálynál* című versére játszik rá: „Akkor mondom el csak, hogy s

⁷⁰ *AJÖM* XVII, 75.

⁷¹ Károlyi-biblia, Mt 9,21; „Mert *ezt* mondja vala: Ha csak ruháit illethetem is, meggyógyulok.” Mk 5,28.

⁷² 1875. dec. 19.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

mikép találtam / Homér-Arany Jánost, hazánk új csillagát”. Végül az a (Vajthó László által is problematikusnak tekintett) befejezés zárja le a levelet, amelyet Reviczky nem csak vár, hanem ő maga fogalmaz meg: „»Fiam! úgy volt az a világ kezdet<.> óta! Te se tégy másképp. Haladj tovább azon az ösvényen, melyre sorsod s talán maguk az istenek vezettek. Amen!«” Ezt a kérést Arany a XXXII. zsoltárból ismerte:

Tanítlak téged, úgy mond az Úr Isten,
És vezérellek az igaz ösvényen,
Szememvel mindenkor rád vigyázok,
Igazgatlak, réád gondot tartok.

Ez az áldáskéréssel és hódolatnyilvánítással végződő levél olyan szuperlatívuszokkal teljes, amelyek erős valószínűséggel inkább taszították Aranyt. Nem volt számára nehéz meglátni az istenítés mögötti bibliai idézeteket s azt, hogy a levél írója őrá magára fordította vissza azt, amit ő Dante és Homérosz nagyságáról kimondott.

Már Tisza Domokosnak írt leveleiben kifogásolta azt, hogy „egyes képei, szólásai szinte hatalmas reminiszcenciára mutatnak”,⁷³ másutt megróttá az álpátoszt,⁷⁴ elítélte, ami „*kere-sett, erőltetett*”,⁷⁵ egyik versét azért találta rossznak, „mert nem tagadhat meg némelly gyermekességet”.⁷⁶ Nagykőrösi javításaiban megjelölte a közhelyeket,⁷⁷ megkívánta a világos kifejezést,⁷⁸ szóvá tette, ha „százszor elmondott dolgok vannak újra elmondva”.⁷⁹ Mind e hiányosságokat, igaz, versekről fejtette ki, de bizonyosan állnak a prózai művekre, így a levélre is. A Szépirodalmi Figyelő és a Koszorú *Szerkesztői üzeneteiben* is hasonló alapelvek találhatók: „Szabaduljon a visszaemlékezésektől más költőkre; legyen szigorú maga iránt; ne írjon ha új eszméi nincsenek; ovakodjék a nyelvdagálytól stb.”⁸⁰ „Ha egykissé [!] a rajz, correctebb lesz, sok jót várunk. Semmi affectatio, s ez jó ösvény.”⁸¹

4) Reviczky Koroda Pálnak írta Dentáról, 1875. december 12-én: „Tán az is érdekelni fog, hogy verseimet e napokban küldtem el Arany Jánosnak. Már egy kötetre valót kíválogathatok. – Most általán igen sokat írok, és soha [!] éreztem annyira Goethe szavaínak igazságát: »Es bildet ein Talent in der Stille.«”⁸² A szerkesztő Arany az ehhez hasonló levelekre így válaszolt: „Őn sok verset ír, mondja. Majd ha *kevesebet* ír, azokból küldjön.”⁸³ „Irigyeljük önértétét, mely levelében nyilatkozik. Ha nekünk annyi volna!”⁸⁴

⁷³ 1853. jan. 20. *AJÖM* XVI, 156.

⁷⁴ 1853. máj. 4. *Uo.*, 208.

⁷⁵ 1853. jún. 5. *Uo.*, 236.

⁷⁶ 1853. nov. 22. *Uo.*, 337.

⁷⁷ *AJÖM* XIII, 191.

⁷⁸ *Uo.*, 192.

⁷⁹ *Uo.*, 193.

⁸⁰ SzF I, 5. *AJÖM* XII, 196.

⁸¹ Ko I, II, 1. *Uo.*, 222.

⁸² OSZK Kézirattár, Levelestár.

⁸³ Ko 1863, I, I, 7. sz. *AJÖM* XII, 212.

⁸⁴ Ko 1864, II, I, 11. sz. *Uo.*, 247.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2023. évfolyam 4. szám

Reviczky nemcsak sokat írt, soknak is mondható az elküldött 21 vers, főleg, ha Arany látásának romlására gondolunk. S közülük az első az *Epigon* címet viseli: az a szó jelenik meg itt, ami ellen a költő, a kritikus és a szerkesztő mindvégig hadakozott. Ezt a verset, keltezetlen levelében, Koroda is kifogásolta: „Az »Epigon« rögtön kidobnám a verseid közül; a ki epigonnak érezi magát, az valódi költő nem lehet. Ez nálad egy (hál’istennek ideiglenes) beteges hangulat kifejezése, mely Gáspártól tapadt reád.”⁸⁵ Ki is maradt a vers az eddig megjelent kötetekből.⁸⁶

Mint a levélben, Arany itt is önmagát fedezhette fel: először a mottót, *A dalnok bújából* választott idézetet, aztán az olyan párhuzamokat, mint az első versszakban „Énekem oly bús-borongós” és „Híves, borongó őszi nap” (*Ősszel*), „Hogy unalom hallani” és „Beült hozzám az unalom” (*Ősszel*), „Ócska eszmehulladékok” és „Tarkázva itt-ott, hogy legyen bizarr, / Jobb írók eszmehulladékival” (*Vajthó levelei öccséhez*). Vajthó is megbírálta a második versszak elejét: „De milyen nyakatekert módon írja le! *Ósján!* Ha elolvasta, bizonyára finomkodásnak, divatos nyelvficamításnak vehette Arany, pedig Reviczky épen konzervatív hajlamait, divatellenességét akarja hangsúlyozni.”⁸⁷ Az is lehet, hogy egyszerűen hibának tekintette a helyesírásra is sokat adó és egykori folyóiratait saját maga korrektúrázó szerkesztő.

Ha Arany csak a versek címeit nézte végig, feltűnhetett neki az *Egy fiúnak* összefüggése a *Fiamnak* címével (benne a „Puha kacsóddal homlokomról” sor a „Kis kacsóid összetéve szépen” refrénkezdetet idézi). Az *Est deus in nobis* alcíme „Egy ismeretlen poeta verset küld a szerkesztőnek”: ez az *Év kezdetén* inspirációjára készülhetett.⁸⁸ Végül az utolsó helyre került *Sátán* kéziratában annyi a javítás, hogy – úgy tetszik – újbóli tisztázást igényelhetett volna.

Nehéz feltételezni, hogy Arany végigolvasta volna az egész küldeményt; ahhoz viszont meglehetősen az alapja, hogy az első versekben – a kísérelőlevélhez hasonlóan – önmaga epigonját észlelhessen, ez pedig elvehette kedvét (és erejét) attól, hogy tovább erőltesse szemét. Egy évvel később írta Ercseynek: „Én, pihent szemmel, látok 4–5 perczig valamit, azontul semmit. Már 4 hónapja, hogy így vagyok”.⁸⁹

Reviczky „két év alatt írt, a lapokban (egy pár kivételével) elszórva megjelent” verseinek elolvasását kérte: tehát nem a kezdő költő beavatását kezdeményezte, hanem a már a közönség előtt ismeretessé vált műveinek utólagos jóváhagyását (ebből a szem-

⁸⁵ OSZK Kézirattár, Levelestár.

⁸⁶ Reviczky maga sem volt megelégedve az *Epigonnal*. CSÁSZTVAY Tünde Reviczky-kiadásának jegyzetében idézi következő leveleit: Gáspár Imrének (1874): „Az »Epigon«-ban meglehet, hogy van érzés, de engem egyáltalán ki nem elégít; látszik, hogy csak játékból irtam. Olyan, hogy azt mondják rá: közölhető, legjobb esetben egy-két napig tetszik s azzal vége. – Szerző megírta, de kötetbe föl nem veszi.” – Komjáthy Jenőnek (feltehetőleg 1876 végén): „Silányság az mind, amit én eddig összeirtam. Kár ebből ítélni. [...] Epigont, »Őszi dalt irok«-ot s a többi e fajtájú versemet soha se veszem föl kötetembe.” – Komjáthynek, 1876. dec. 19-én: „Nagyon sajnálom, hogy (csak nem Gáspár után?) oly közpszerű versemet nevezni genialisnak, minő az »Epigon«.”

⁸⁷ VAJTHÓ, *i. m.*, 179–180.

⁸⁸ CSÁSZTVAY Tünde jegyzete Kerényi Ferenc észrevételére hivatkozik.

⁸⁹ 1877. jan. 25. (Nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 1. szám

pontból helyzete hasonló volt a Csillag Mártonéhoz). A már publikált szövegeket bírálva Aranynek feltehetőleg nehezebb esett volna leírni azt, amit a levél javasolt: „»Fiam! úgy volt az a világ kezdet-> óta! Te se tégy másképp. Haladj tovább azon az ösvényen, melyre sorsod s talán maguk az istenek vezettek. Amen!«”

5) Koroda Pál 1876 januárjában azt kérte Aranytól, engedélyezze, hogy neki ajánlhasssa *A Tulvilág Komödiája* című művét; részleteket is küldött neki. A Pozsonyból írt levél tudomásunk szerint nem maradt fenn. A voltaképpen formális kérés (mert a könyv ajánlásához nem feltétlenül volt szükség beleegyezésre) megteremtette azt a lehetőséget, hogy Arany véleményét mondhasson a megjelenendő drámai költeményről. A következő válasz született:

„Tisztelt uram,

Megbocsát nekem, ha mint tört kedélyű, beteg ember, ki a mellett prozai teendőkkal elhalmozva, alig foglalkozom valaha költői dolgokkal, csak röviden válaszolok becses soraira. Ha kegyed úgy véli, hogy nevem odafüggesztése művének bármi csekély előnyére válik: teheti bizvást. A küldött mutatványokból úgy látom, hogy a munka sokat ígér; azonban ily tárgyaknál az egész compositio határoz leginkább; s az ilyenekre áll az, hogy lehet az ember Dante, Goethe, vagy legalább Madách – de

»mediocribus esse poëtis

Non dī, non homines, non concessere columnae.[«]⁹⁰

Látva a skepsist a közlöttekéből, de a feloldást nem: azt az egésznek kell meghoznia, s remélem meg is hozza, mert a nélkül nincs harmonia, nincs költészet.

Fogadja üdvözlétemet!

Budapesten, 1876 január 10.

Szives tisztelője
Arany János”⁹¹

Milyen feltevéseket kockáztathatunk meg annak magyarázatára, hogy Aranynek több oka volt Korodának, mint Reviczkynek válaszolni?

Beleegyezését köszönet nélkül adta az ajánláshoz, amelyet nem megtisztelésként fogadott, hanem, értelmezése szerint, a szerző azzal a mű megjelenésének, esetleg fogadtatásának javát kívánta volna szolgálni. Válaszát mindenekelőtt ez indokolhatta.

Dante, Goethe és Madách említése az *Isteni színjátékra*, a *Faustra* és *Az ember tragédiájára* vonatkozik. Madách műve, alcíme szerint, drámai költemény; *A Tulvilág Komödiájának* már címe is erre s a *Divina Commediára* utal. Koroda levelének célja az lehetett, hogy Madách beavatása után saját műve is ilyen kitüntetésben részesülhessen.

⁹⁰ „Ám közepes költőn soha ember, / isten s könyvesboltkirakat nem fog könyörölni!” Horatius: *De arte poetica* (MURAKÖZY Gyula fordítása).

⁹¹ OSZK Kézirattár, Levelestár. Közölve KORODA Pál, *Irodalmi körforgás*, Nyug, 1929, I, 395–397; KOZOLCSA Sándor, *Arany János és Koroda Pál*, It, 1939, 49–50.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

Aranynak nem a teljes szöveg, hanem annak még publikálatlan részletei alapján kellett nyilatkoznia, nem úgy, mint Reviczky verseiről, amelyek többsége már megjelent. Ha a még befejezetlennek látszó drámai költeményt a lírai költeményekhez viszonyítjuk, talán nem önkényesség itt ismét az *Irányokra* hivatkozni, amely a lírai műfaj kizárólagossága ellen tiltakozott; Arany Madáchoth is ilyenként üdvözölte, mint Petőfi óta az első tehetséget. Nézetünk szerint kockázatosabb lehetett a megnyilatkozás kérése Reviczky bevégzett lírai költeményeiről, mint Koroda nagyobb lélegzetű munkájának egyes részleteiről még annak megjelenése előtt: ez utóbbi ugyanis azt sugallta, hogy a bíráló szerepet játszhat majd a végleges szöveg kialakításában.

A nyomtatásban 50 oldalnyi műnek nem tudjuk, mely részletei szerepeltek a mutatványok között. Arany véleménye („A munka sokat ígér”) korántsem volt egyértelmű: a kérdés az, hogy milyen lesz az egész. Most még nem lehetett a döntő fontosságú kompozíciót látni,⁹² az eredmény pedig közepszerű is lehet, üzent a Horatius-idézet.

Arany látta a mű sugallta szkepszist és hiányolta azt a feloldást, amely meghatározta az ő egész költészeteszményét, „[a] »kiengesztelődés« poétikájá”-t.⁹³ Az értékítélet fő szempontjait, a kompozíciót és a feloldást még nem lehetett megítélni; a beavatás, a mutatványok alapján, így nem történt, nem történhetett meg.

Hogyan értelmezte Koroda ezt a levelet? Unokatestvérének, Reviczkynek írta: „Ő egy levelében oly kedves, oly megtisztelő hangon, a minőről álmodni sem merem, engedi meg, hogy neki ajánlhassam művemet s a töredékekből (majd minden részből küldtem neki) »sokat ígérőnek[«] mondja a munkát – s előrebocsátván, hogy »mediocribus esse poëtis non dī« stb. reményli, hogy a mutatványokból ki nem vett megoldást [!] a mű meg fogja hozni. – A megoldás, mint neked már megírtam, a VI részben van. Ezt nem küldtem el neki! –

Hiszem, hogy te, kihez mindig bizalmas voltam, gyermekes örömem e nyilatkozatát nem veszed rossz néven[.] Istenem, mit nem adtunk volna annak az embernek úgy két év előtt, ki <...> megjósolja, hogy Arany János írja: »Fogadj a üdvözetemet![«] Aztán posta fordultával felelt!”⁹⁴

„Feloldás” helyett tehát „megoldás” az, amit Arany Koroda szerint hiányolt, ez pedig, a szerző szerint, az el nem küldött részben található. Vajon miért nem láthatta ezt Arany? A probléma tehát – a híradás szerint – már fölvetése előtt megoldódott; s az összefoglalás nem szól sem a kompozíció fontosságáról, sem feloldás, harmónia és költészet összefüggéseiről. „Arany levelére csakugyan büszke lehetsz; irigyeltek” – válaszolta Reviczky,⁹⁵ Koroda egyoldalú, sőt (részben legalább) kevésbé hiteles tudósítása alapján.

A *Tulvilág Komödiája* 1876-ban jelent meg Budapesten, a Weiszmann testvérek könyvnyomdájában, a következő ajánlással: „ARANY JÁNOSNAK mély tisztelete csekély jeléül A SZERZŐ.” A Prológ mottója a *Fiamnak* című versből való:

⁹² DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikus öröksége*, Bp., Argumentum, 1992, 103–111, 186–220.

⁹³ *Uo.*, 221–275.

⁹⁴ Keltezés nélkül. OSZK Kézirattár, Levelestár.

⁹⁵ Denta, 1876. jan. 28. OSZK Kézirattár, Levelestár.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

20. évfolyam 1. szám

„Ó ha bennem is, mint egykor, é p e n
Élne a hit, vigaszul nekem!

Arany.”

Koroda levelének hiányában nincs meg a lehetősége annak, hogy összehasonlíthassuk az elküldött és a megjelent szöveget. Van viszont adatunk arra, hogy Reviczky olvashatta Arany bírálatát: „Itt küldöm jegyzeteidet és Arany János levelét; más apróságot is [!] itt hagytál, de ezeket azt hiszem, nem tekinted »eilgut«-nak”;⁹⁶ annak viszont nincsen nyoma, hogy különbözőképpen értelmezték volna annak szövegét.

Hogyan vélekedett Arany a neki dedikált kötetéről, amelyet a nagyszalontai múzeum őriz? A benne található számos megrovó bejegyzést Hász-Fehér Katalin fogja közölni és elemezni az Arany János lapszéli jegyzeteit tartalmazó, többkötetes munkájában. Az ő összefoglalását idézzük: „[e]sztétikai ítéletét egyetlen rövid kijelentésbe sűríti, melyet feltehetőleg utólag, a mű ismeretében ír a neki szóló ajánlás alá: »Nem kell«.”⁹⁷ Koroda költői beavatásának kérése, ma már tudjuk, nem volt sikeres; ezt ő még nem tudhatta, amikor – mint írja –, művének megjelenése után (feltehetőleg azt átadandó) az Akadémia palotájában felkereste Aranyt.⁹⁸

Reviczky láthatólag zokon vette, hogy az ő levele válasz nélkül maradt. Korodának írta: „Ha az ember szerelemről beszél, nem cizálhatja Aranyt. Ő sohase szeretett, (Hiszen [!] a szerelem a legerősebb szenvedély!) csakis ezért nem énekelte meg szerelmét. A ki örömeinek és bujának nem akar kifejezést adni, az hát ne legyen költő, és utóvégre is minden <subjec> költészet subjektivitás. Azonfelül én azt tartom minden ideális érzelmeimről, hogy »nemesebb lesz, ha kidallom«.”⁹⁹ Ez a logika hasonlatos ahhoz a leveletéshez, amely szerint Arany költészetében azért szorult háttérbe Jézus, „mert a szívében sem foglalhatja el [...] a legelső helyet”.¹⁰⁰ Reviczky végeredménye azonban más: „hát ne legyen költő”. A Korodának írt bírálat vége visszhangzik itt: feloldás „nélkül nincs harmonia, nincs költészet.” Az „Ő sohase szeretett” ítéletébe az *engem* is beletartozik: talán nem jogosulatlan az az értelmezés, amely szerint ’engem sem szeretett’. Ne legyen tehát költő, de azért hadd idézzem *A vigasztaló* című versét. Hozzátehetjük annak közvetlen szövegkörnyezetét:

S a panasz, midőn bevallom,
Nemesebb lesz, ha kidallom.

⁹⁶ „Npéntek. 79.” keltezéssel, OSZK Kézirattár, Levelestár. Az „Eilgut” jelentése: gyorsáru.

⁹⁷ Köszönöm Hász-Fehér Katalinnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta kéziratban lévő munkájának Koroda kötetére vonatkozó fejezetét.

⁹⁸ KORODA, *i. m.*

⁹⁹ Denta, 1877. márc. OSZK Kézirattár, Levelestár.

¹⁰⁰ PODMANICZKY Pálné VARGHA Ilona, *Arany János és az evangélium*, Bp., 1934, 20.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 4. szám

Verseimben van-e érdem:
Sohse' bánom, sose kérdem [...].

Úgy látszik, hogy Reviczky ezt az idézetet, a gondolatmenettel együtt, a következő hónapban, szintén Korodának írt levelében fejezte be: „Ám kövesse kiki a maga meggyőződését, én nem disputálok senkivel s irok oly verseket, a minőket tudok. Másmilyen nem lehetek. [...] Ezen tul pedig csak azon verseimet bocsátom nyilvánosság elé, melyekkel én magam vagyok megelégedve. Bírálatokkal nem törődöm. Milyen kómikus lett volna, ha mások bírálatai után akartam volna verseimet kiválogatni! [...] Ha aztán nekem jók, akkor azt mondom költészetemről: Elég, ha nekem világít!”¹⁰¹ A sérelem feloldása tehát megtalálható (lett volna) *A vigasztaló* utolsó sorában: „Elég, ha nekem világol.”

Ez mindazonáltal nem történt meg. Ezt tanúsítja az a mű, amely Reviczky beavatásának kudarcához kapcsolódik: *Arany Jánosnak. Válaszul „Kozmopolita költészet” című versére*, amelynek megírásában „esetleg személyes sértettsége is közrejátszhatott”.¹⁰² A két vers összehasonlítása azonban már kapcsolatuk történetének újabb fejezetéhez tartozik.

¹⁰¹ Denta, 1877. ápr. 18. OSZK Kézirattár, Levelestár.

¹⁰² CSÁSZTVAY Tünde jegyzete, *i. m.*, II, 906.

TÜSKÉS GÁBOR

HOGYAN JUTOTT A TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK KÉZIRATA
TOLDY FERENC TŐL BARTAKOVICS BÉLÁHOZ EGERBE?

A *Törökországi levelek* kritikai kiadásának jegyzeteiben *A kézirat sorsa* című rész utolsó bekezdése a következő: „A kötet címlapján Toldy bejegyzése alatt ez olvasható: »Toldy Ferencz Urtól megszerezte 1867. Bartakovics Albert Érsek.« A bejegyzés az érsek saját kezeírása. Az irodalmi ritkaságok gyűjtéséről közismert főpap Toldy egyik egri útja alkalmával figyelhetett föl a kézíratra, s bizonyára vétel és nem ajándékozás útján jutott hozzá. Ettől kezdve a *Leveleskönyvet* az Egri Érseki Könyvtár őrzi.”¹ A hipotézisekbe viszonylag ritkán bocsátkozó Hopp Lajosnak ez a szűkszavú és talányos bejegyzést kommentáló megjegyzése – benne a kettős feltételezéssel – akkor is felkelthetné az érdeklődést, ha a bejegyzés első része nem Toldy Ferencre, a Magyar Tudós Társaság rendes tagjára, egykori titoknokára, könyvtárának rendezőjére és az akadémia igazgatótanácsának majdani tagjára, a Budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatójára és a pesti egyetemen rendszeres irodalomtörténetet elsőként előadó egyetemi tanárra, a 19. századi irodalomtörténet-írás meghatározó személyiségére vonatkozna. Nem tudjuk pontosan, mit takar a „megszerezte” kifejezés, mi okból vetődött fel Toldyban a kézírattól való megvásárlás gondolata, hogyan merült fel az egri érsek személye mint a kézirat lehetséges következő tulajdonosa, s milyen jogcímen jutott a kézirat Bartakovicshoz. A továbbiakban ezekre a kérdésekre keressük választ.

Ismeretes, hogy Toldy 1858-as évszámmal jegyezte be a saját nevét a kézirat előszék-lapjára, annak ellenére, hogy a következő év január 12-én Heckenast Gusztávhoz írt, Hopp Lajos által közölt, német nyelvű levelében még csak a kézirat megszerzésének („acquiriren”) lehetőségét vetette fel, és kért ehhez ötven forintot Heckenasttól a kiadás tervére hivatkozva.² Azt is tudjuk, hogy Toldy már nem sokkal az általa sajtó alá rendezett kiadás 1861. évi megjelenését követően meg akart válni a kézírattól. Az 1862. január 31-én Szabó Károlynak címzett, Hopp által közölt levelében ugyanis így írt: „Én bírom

¹ MIKES Kelemen *Összes Művei*, I, *Törökországi levelek és misszilis levelek* (a továbbiakban: *MÖMI*), s. a. r. HOPP Lajos, Bp., 1966, 368. Huttkey Lipót, az Egri Érseki Könyvtár másodkönyvtárosa, aki a *Törökországi levelek* kéziratának lapszámozását végezte, a műről írt tanulmányában épp csak megemlíti a kézirat Bartakovics érsek által történt megszerzésének tényét. HUTTKAY Lipót, *Mikes Kelemen Törökországi Levelei: Az Egri Érsekmegyei Könyvtár eredeti kézirati kincseiből*, Eger, 1905, 50. – Ezúton is köszönöm Dávidházi Péternek a tanulmány kéziratához fűzött megjegyzéseit. A kutatás az OTKA K 81.337 sz. pályázat keretében készült.

² *Uo.*, 366–367.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

Mikes Törökországi Levelei autográf ép és szép példányát, melyből azt ki is adtam. Nekem 30 ftomban van. Eleinte nagy passziom volt benne; van most is, de megvallom az árát jobban szeretném. Az Erd Muz ktárába nagyon illenék. Valódi Transylvanicum. Tudja meg Kd valami finom módon megszereznék-e ott?”³ Érdemes felfigyelnünk a két levélben említett pénzösszeg különbségére, továbbá arra, hogy az utóbbiban Toldy anyagi okokkal indokolja a kézirat eladásának szándékát. Heckenast eszerint nem vállalt anyagi áldozatot a vásárlásban, Toldynak viszont sikerült lealkudnia az árat. A Szabó Károlyhoz írt levél meghatározza ugyan a „mi okból” kérdésre adandó válasz keresésének irányát, azt azonban továbbra is homály fedi, mi volt ez a közelebbről meg nem nevezett anyagi ok, azaz milyen okból kívánta pénzzé tenni Toldy a kéziratot, s az hogyan, milyen körülmények között jutott Bartakovicshoz.

A válasz keresése egyrészt ráirányítja a figyelmet Toldy rendkívül kiterjedt személyes kapcsolathálózatának kevésbé ismert részleteire, egyben megvilágítja különlegesen összetett karakterének eddig némileg homályban hagyott vonásait. Másfelől igényli a tudóslevelezések eddig feldolgozatlan csoportjainak bevonását a kutatásba, s felhívja a figyelmet a szakmai kommunikáció alternatív formáinak növekvő szerepére az adott időszakban.

A kérdés jelentőségét növeli, hogy Toldynak pontosan tisztában kellett lennie a kézirat rendkívüli tudományos értékével. Ő készítette el az első teljes kiadást az autográf kézirat alapján, a helyesírás modernizálásával.⁴ Ő volt az első, aki kétségbe vonta a „néne” személyének létezését, és a misszilitás hipotézisét cáfolva új elgondolást fogalmazott meg a mű keletkezéstörténetéről. A hitelességgel kapcsolatos kételyek cáfolatára a Mikó Imrétől 1859-ben kapott Mikes-misszilis segítségével igazolta a kézirat autográf jellegét. Végül ő kísérelte meg először, hogy fényt derítsen a kézirat hazakerülésének útjára. Nézeteit a szövegkiadás *Mikes Kelemen élete* című utószavában fejtette ki, és az ott közölt dokumentumokkal próbálta igazolni.⁵ Toldy érdemeit nem csökkentí, hogy figyelmét elkerülte egy másik, 1760. március 25-én kelt és 1860-ban a Marosvásárhelyi Füzetekben korábban már kiadott Mikes-misszilis; a kézirat hazajutására vonatkozó feltevését a későbbi kutatás jelentősen meggyengítette és a kritikai kiadás készítője sem fogadta el; továbbá szövegkiadása több ponton hibás, s Császár Elemérnek és Hopp Lajosnak számos esetben helyesbíténi kellett Toldy olvasatát, önkényes változtatásait.⁶

³ *Uo.*, 367. Szabó Károly több mint félszáz levele Toldy Ferenchez az 1851 és 1873 közötti időből: MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 113. sz. és Történl., 4-r., 24. sz. III., de az 1852 és 1864 közötti évekből itt egyetlen levél sem található.

⁴ MIKES Kelemen, *Törökországi levelek*, I–II, kiad. TOLDY Ferenc, Pest, 1861, 217–246: *Mikes Kelemen élete*.

⁵ Az utószó szövege bővebb, mint a Toldy összegyűjtött munkáiban megjelent, *Mikes Kelemen* című tanulmány: az utószó XVII, a tanulmány XIII számozott részből áll, s az utóbbiban Toldy elhagyta az utószónak a kézirat hitelességével foglalkozó, I–IV. részét. TOLDY Ferenc *Összegyűjtött munkái*, II, *Magyar államférfiak és írók: Életrajzi emlékek*, Pest, 1868, 3–32: *Mikes Kelemen*.

⁶ *MÖM* I, 355–366, 373–374, 807–808. Toldy kéziratot hagyatékában fennmaradtak a Mikes-utószóhoz készített jegyzetek, melyek fényt vetnek munkamódszerére. Az egy-egy oldalnyi életrajzi vázlatot és családfát hét oldalnyi jegyzet követi a levelekből, kronologikus rendben, rövid tartalmi kivonatokkal, a fontosabb témák jelzésével, kommentárokkal, utólagos kiegészítésekkel, aláhúzásokkal, valamint a két kötetre osztott kiadás lapszámaira való utalásokkal. Ez utóbbi arra enged következtetni, hogy az utószót vagy annak jelentős részét

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

A roznnyói megyéspüspökből 1851-ben egri érsekké kinevezett, 1853-ban az akadémia igazgatósági tagjává választott Bartakovics Béla a művészeteket, a tudományokat és az oktatást egyaránt pártoló, ám kevésbé ismert egri főpapok sorába tartozik; Eszterházy Károly után ő számít az Egri Főegyházmegyei Könyvtár „második megalapító”-jának.⁷ Irodalom pártoló, könyvgyűjtő tevékenységét az egyháztörténeti és helytörténeti kutatás számon tartja ugyan, de munkásságának ez a területe részletesen feldolgozatlan, s neve nem szerepel a mértékadó irodalomtörténeti kézikönyvekben. A jelenleg ismert adatok szerint 1860-ban a több mint hatezer kötetes káptalani könyvtárat beolvastotta az egyházmegyei gyűjteménybe, megszerezte Naidhart Antal jószágigazgató több mint ötezer kötetes könyvtárat, s életében összesen több mint hétezer kötetet ajándékozott az egyházmegyei gyűjteménynek. Az egyházmegyei papságot arra utasította, hogy a plébániai könyvtárakban fellelhető értékebb könyveket és iratokat adják át a Főegyházmegyei Könyvtárnak.

Irodalmi mecénási tevékenységét tanúsítja az általa támogatott vagy ösztönzött kiadványok sora, köztük pl. Szabó István két Homérosz-fordítása,⁸ Caesare Cantu monumentális világtörténetének fordítása,⁹ Káldi György Ó- és Újszövetség-fordításának Tárkányi Béla által készített átdolgozása,¹⁰ valamint egy Bartakovicsnak ajánlott, az egri Érseki Nyomdában megjelent, francia nyelvű levél- és stílusminta-gyűjtemény.¹¹ Garay János és Mindszenty Gedeon munkáinak kiadását is támogatta.¹²

Ismeretes, hogy a *Törökországi levelek* kézírata nem az egyetlen értékes kézirat, mely Toldytól került Bartakovicshoz: a Képes Krónika családjához tartozó, a 15. század második felére datált Béli-kódex, valamint a történelmi énekek gyűjteményét tartalmazó, a 17. század elejére datált Pompéry-kódex ugyancsak tőle jutott az érsek tulajdonába. Az utóbbiban megtalálható Bartakovics saját kezű bejegyzése, a két kézirat Egerbe kerülésének pontos ideje és körülményei azonban ismeretlenek.¹³ Toldy és Eger kapcsolatának

Toldy nem a kézirat, hanem a már kiszedett szöveg alapján, utólag készítette el. A jegyzetekben nincs utalás Toldy szöveggondozói munkájának természetére. Ugyanítt megtalálható egy „Strotzig”-nak (?) szóló német nyelvű levélfogalmazvány, melyben Toldy meghatározza a Mikes-kiadás „Annonce”-ának papírmínőségét és példányszámát. MTA Kézirattár, Történelm., 4-r., 24. sz., IV. k. A hagyaték egy másik részében maradt fenn Mikes 1761. március 19-én Huszár (Boér) Józsefhez szóló leveléhez csatolva Huszár Sándorhoz írt misszilis levele befejező, Rodostó verses leírását tartalmazó részének 1762. évi másolata, mely a kiadás megjelenése után, de még a kézírattól való megvásárlás előtt, 1865 júniusában jutott Toldy tulajdonába, Torma Károly ajándékként. MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 125. sz. Vö. *MÖMI*, 800, 803–804.

⁷ KISS Péter, *Hatszáznégyen Eger múltjából 1944-ig*, Eger, 2007, 29–31. Vö. Uő, *Az egri Liceum az egyetemi gondolatától a „Magyar Athén” jelképéig (1754–1950)*, *Agria*, 45(2009), 175–253.

⁸ HOMÉROSZ *Odüsszeja*, hellénből ford. SZABÓ István, Pest, 1846; HOMÉROSZ *Iliása*, ford. SZABÓ István, bev. HUNFALVY Pál, Pest, 1853.

⁹ Caesare CANTU, *Világtörténelem*, I–XV, ford. GYURITS Antal, KÁDAS Rudolf és mások, Eger, Szent István Társulat, 1858–1876.

¹⁰ *Az Ó- és Új Szövetségi Szentírás a Vulgata szerint*, KÁLDI György fordítása nyomán átdolg. [TÁRKÁNYI Béla József], Eger, 1862.

¹¹ Augustine D’HUART, *Lettres et compositions pour faciliter le style à la jeunesse*, I–II partie, Erlau, 1863.

¹² GARAY János, *Szent László: Történeti költemény*, I–II, Eger, 1851–1852; MINDSZENTY Gedeon *Költeményei*, Eger, 1859.

¹³ Béli-kódex, Egri Főegyházmegyei Könyvtár, U² III. 1; Pompéry-kódex, Egri Főegyházmegyei Könyvtár, Ms. 0009 = U² III. 6. A Pompéry-kódex 8v. üres lapján a következő bejegyzés: „A. Bartakovics mprise

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

gyökerei még jóval Bartakovics érseki kinevezése előtti időre nyúlnak vissza, s 1867-ben Toldy és Bartakovics már legalább tizenöt éve kapcsolatban állt egymással. Az egri születésű Makáry György pesti jurátus, költő, 1828-tól egri ügyvéd, 1841-től a magyar nyelv és irodalom tanára az egri Lyceumban, majd az egri gimnáziumban, Bajza és Toldy levelezésének egyik gyakori szereplője volt 1822-től; 1824 és 1855 között rendszeres levélbeli kapcsolatban állt Toldyval, s verseiből is küldött neki.¹⁴ Pyrker János László egri érsek egyik eposzát Toldy 1828-ban Kazinczynak ajándékozta, majd három év múlva éles kritikát közölt Kazinczy Pyrker-fordításáról.¹⁵ 1846. március 19-én Toldy kiterjedt művészettörténeti ismeretekről tanuskodó beszédet mondott a Pyrker-képtár megnyitásakor a Nemzeti Múzeumban,¹⁶ majd 1848. május 29-én gyászbeszédet tartott az akadémián az elhunyt egri érsek felett.¹⁷ Ebben külön kitért Pyrker Egerrel kapcsolatos irodalmi, építetési és mecénási tevékenységére. Toldy három lánya közül kettő, Izabella és Augustine egyaránt az 1852-ben Bartakovics által Egerben letelepített angolkisasszonyok intézetében élt és tanult. Izabella 1854-ben lépett be, majd 1875-ben, Toldy halálának évében ugyanitt házfőnöknő lett.¹⁸

Toldy és Bartakovics közvetlen kapcsolatára fontos források találhatóak Toldy kéziratos hagyatékában. Mivel a hagyatékot a rendezéskor az általános gyakorlatnak megfele-

Eppus”. Az 1v üres előzéklapon a következő ceruzás bejegyzés: „Ez a kódex Vallányi Pompéry János ügyvéd, nagyapám tulajdona volt. Tőle került Toldy Ferenchez, Toldytól Bartakovics Béla érsekhez. Eger, 2000. március 2. dr. Pompéry Béla”.

¹⁴ *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése*, s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., 1969, 699. Makáry György levelei Toldy Ferenchez: MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 82. sz.; M. Ir. Lev., 4-r., 110. sz.

¹⁵ DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., 2004, 252–253.

¹⁶ TOLDY Ferenc *Összegyűjtött munkái*, VI, *Irodalmi beszédei*, 2, *Emlékek és vegyes beszédek 1834–1872*, Pest, 1872, 308–328.

¹⁷ TOLDY Ferenc *Összegyűjtött munkái*, V, *Irodalmi beszédei*, 1, *Gyász- és emlékbeszédek 1833–1855*, Pest, 1872, 248–253.

¹⁸ Toldy hagyatékában fennmaradt Izabella kolostorba vonulása előtt barátnőjének írt, keltezés nélküli, német nyelvű búcsúlevele és annak magyar nyelvű fogalmazványa, a magával viendő házi eszközök jegyzékével. A fogalmazvány a leány felindult érzelmi állapotán kívül jelzi, hogy a belépést nem gondolta véglegesnek, s az nem egészen önszántából történt: „Édes Marim! Ime eljött az óra, melyben sorsom meghatározatott, elkel válnom mindentől a mi nékem leggyengébb gyermekségemtől fogva édes és kedves volt [...]. Elmegyek, mert kell, furcsának fog látszani, hogy éppen klostomba megyek, de ismét kell azt beszélni hogy apácza leszek, de igazán az nem leszek, és miért kell? Mert magam saját forró kívánatja, gondolkodtam, törtem fejemet, hogy ne legyen olly keserű a gyógyszer, de ha használ valami csak ez használ beteg lelkemnek. Tan egy évi csendes élet meggyógyít, mit gondolsz? [...] Szerető Izabellád”. MTA Kézirattár, Történelm., 4-r., 41. sz. A levélfogalmazvány tartalma és a búcsúlevél fennmaradása az adott helyen felvet több, a szülőket is érintő kérdést, ezek tárgyalása azonban nem tartozik ide. Itt jegyzem meg, hogy 1853-ban Toldy cikket közölt az akadémia folyóiratában, melyben méltatta az Egri Érseki Könyvtár gazdag anyagát. TOLDY Ferenc, *Egri szünnapok*, Új Magyar Múzeum, 4(1853), X. füzet, 525 skk. – Toldy egri kapcsolatainak további fontos ösztönzője volt a már említett Tárkányi Béla, aki 1850–1858 között egri érseki titkárként dolgozott, s szerepet játszott Toldy és Bartakovics kapcsolatának létrejöttében. Az OSZK Kézirattárának Levelestárában Toldytól az 1841–1870 közti időből ötvenöt Tárkányihoz, Tárkányitól az 1848–1856 közti időből tizenkét Toldyhoz írt, részben feldolgozatlan levél található. Vö. BÍRÓ-BALOGH Tamás, *Toldy Ferenc „legfontosabb” levele Tárkányi Bélához*, lásd az ItK jelen számában.

lően az MTA Kézirattárának szakrendjében, a szakokon belül nagyságrendben, a proveniencia-elv teljes figyelmen kívül hagyásával sorolták be,¹⁹ a két személy egymásnak írott levelei jelenleg négy különböző egységben vannak, s nem zárható ki a lehetőség, hogy más anyagrészekben is rejtőznek további dokumentumok. Bartakovicstól összesen kilenc levelet, Toldytól egy levélfogalmazványt találtam az 1852. augusztus 16. és 1870. április 25. közötti időszakból a hagyatékban.

A levelek tanúsága szerint Toldy rendszeresen ápolta a kapcsolatot az érsekkel. Legkorábbi fennmaradt levelében Bartakovics biztosítja Toldyt, hogy Izabella lányát be fogja venni az egri intézetbe, mert – mint írja – „ez által is csekély tanúságot adni kívánván, hogy Tekintetes Úrnak nemzeti irodalmunk mellett tett fáradozásait és persze érdemeit részemről is elősmérni és méltányolni tudom.”²⁰ Izabella, majd mindkét leány hogyléte, tanulmányi előmenetele, Toldy újévi és névnapi jókívánságainak nyugtázása, az előbbiek viszonzása, valamint Toldy érdemeinek elismerése ismétlődő motívumok az érsek leveleiben.²¹ 1857. augusztus 22-i levelében Bartakovics Toldy egyik (esetleg mindkét) lányával kapcsolatos, közelebről meg nem nevezett, föltehetően anyagi vonatkozással is rendelkező kérésére válaszolva így írt: „Levelében nyilvánított kérelmét szívesen teljesíteném, de biztos tudomásomra jutott, hogy a szepesi püspöknek a kassai intézetben egy [olvashatatlan szó] megyebeli lányokra vannak alapítványai. Nem lehet tehát remésem, hogy kérelmét sikerrel pártolhassam.”²² Javasolja Toldynak, forduljon a primáshoz, akinek a pesti „Angolnóknél” vannak alapítványai, „Esztergom megye lánykáira”. Bartakovics szerint a primás ismeri Toldy körülményeit, s jelzi, Esztergomban talán pártolói is akadhatnak.

Új motívum jelenik meg az érsek 1858. január 10-ei levelében. Eszerint „A csanádi házassági perről eddig nem jött semmi hivatalos tudósítás. Ha a per hozzám áttétetik, lesz gondom, hogy a körülményekhez képest a bajt jó móddal elintézni lehessen.”²³ Ez a levél válasz Toldy 1858. január 6-i dátummal ellátott, fogalmazványban fennmaradt levelére, melyben Toldy közbenjár Bartakovicsnál „egy feddhetetlen jellemű s teljes hitelt érdemlő” barátja, „F. G. úr”, az akadémia rendes tagja által vele közölt válóperes ügyben, s jelzi, mellékeli F. úr hozzá intézett levele vonatkozó részének kivonatát.²⁴

¹⁹ MÁZI Béla, *A Toldy Ferenc-hagyaték = Örökségünk, élő múltunk: Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában*, szerk. FEKETE Gézáné, Bp., 2001, 143–162, itt: 151.

²⁰ Bartakovics Béla Toldy Ferenchez, 1852. augusztus 16., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 61. sz. b. köt.

²¹ Így pl. Bartakovics Béla Toldy Ferenchez, 1854. január 2. és 1857. április 27. MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 61. sz. b. köt.; Bartakovics Béla Toldy Ferenchez, 1853. április 30. és 1869. január 2. MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 2-r., 4. sz., 1. r.

²² Bartakovics Béla Toldy Ferenchez, 1857. augusztus 22., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 61. sz. b. köt.

²³ Bartakovics Béla Toldy Ferenchez, 1858. január 10., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 61. sz. b. köt.

²⁴ Toldy Ferenc Bartakovics Bélához, 1858. január 6., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 149. sz. A mellékelt levélkivonat jelenleg ismeretlen, az „F. G.” monogram a Toldyval baráti kapcsolatban álló Fábíán Gábor, az 1849 után bujdosott, fogságot szenvedett és internált költő, műfordító személyével azonosítható. Az azonosítást igazolják Fábíán 1858. január 1-jei és január 10-i levelei Toldyhoz. Az előbbiben Toldy közbenjárását kéri felesége testvére, Telbisz József ügyvéd válóperes ügyében Tanárky Béla egri érseki titkárnál, az utóbbiban megköszöni, hogy Toldy magasabb helyre fordult, mint kérte. Fábíán Gábor Toldy Ferenchez, 1858. január 1. és január 10., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 64. sz. Fábíán összesen több mint százhusz, folyama-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

Az ezt követő tízéves időszakból egyetlen Bartakovics-levelet sem találtam a Toldy-hagyatékban. Az 1869. március 15-én kelt, Toldy könyvtárával kapcsolatos, később idézendő levél azonban kulcsfontosságú lehet a Mikes-kézirat ekkorra már eldölt sorsának megértésében. Toldy és Bartakovics kapcsolata ezután sem szakadt meg, de ebből az időből már csupán egyetlen, 1870. április 25-én kelt Bartakovics-levél ismert. Ebben az érsek röviden megköszöni Toldy névnapjára jókívánságait és a „m. irod. történetét tárgyzó két kötetű munkájának ajándékát.”²⁵

Bartakovics leveleinek ismeretében joggal merül fel a kérdés, hogy hol vannak Toldy Bartakovics-hoz intézett levelei. Kerestem a leveleket az Egri Érseki Levéltárban, az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban és a Heves Megyei Levéltárban, segítséget kértem a gyűjtemények illetékes munkatársaitól, de egyik helyen sem találtam.²⁶ Ennek oka lehet például az intézmények forrásanyagának jelenlegi rendezettségi szintje, a feltártság elégtelensége, az anyagkezelés hanyagsága, a segédletek pontatlansága vagy hiánya, valamint más tényezők.

Azt, hogy ezek a levelek az 1970-es évek elején még megvoltak valahol, tanúsítja Sebestény Sándor *Mikor kerültek Mikes Kelemen Törökországi Levelei Egerbe?* című, az adott évre vonatkozó irodalomtudományi bibliográfia által számon nem tartott rövid közleménye a Heves Megyei Népújság 1971. február 4-ei számában.²⁷ Sebestény a lelelőhely megnevezése nélkül, a kritikai kiadás vonatkozó részére való utalást követően idézi Toldy 1867. október 17-én keltezett, Bartakovics-hoz szóló levelének részletét, a következő, általam teljes terjedelemben, betűhíven közölt szöveggel: „Augustine megy, s e percben hozza e [!] könyvkötő a könyveket. Nem akarom elszalasztani a jó alkalmat, s úgy engedje Excellenciád, hogy ezeket mély tisztelettel elé terjeszthessem. Ajándékozta meg Excellenciád különös [!] az én kedves Mikesemet figyelmével, elébb a kötet végén álló Életrajzot fussa át: sok gyönyörűséget fog e derék ember munkája nyújtani...” Az idézetet Sebestény egyetlen, a cikket lezáró mondatnál kommentálja: „A levél keletkezési dátuma tehát megadja, hogy Toldy Ferenc hívta fel levélben az érsek figyelmét a kézirat-ra és nem »Toldy egyik egri útja alkalmából«.”

tos kapcsolatról tanuskodó levele Toldyhoz az 1827 és 1874 közötti időből e köteten kívül három további jelzeten található: M. Ir. Lev., 4-r., 107. sz.; Történl., 2-r., 23.; Történl., 2-r., 229. sz.

²⁵ Bartakovics Béla Toldy Ferenchez, 1870. április 25., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 105. sz. Bartakovics Bélától és Toldy Ferencről több, különböző személyekhez címzett levél található az OSZK Kézirattárának Levelestárában, de egymáshoz szóló nincs köztük.

²⁶ Az Egri Érseki Levéltárban Bartakovics Béla személyi anyaga az Acta personalia 350. r. sz. és az 1753. r. sz. dobozban található, de ezekben nincsenek Toldy-levelek. Az egri káptalani levéltár gazdasági iratanyaga, benne a Bartakovics érsek idejében keletkezett hivatalos iratokkal, az 1960-as évek első felében az Egri Érseki Levéltárból átkerült a Heves Megyei Levéltárba, Toldy-levelek azonban a kapott felvilágosítás szerint itt sem találhatóak. Ugyanez volt az eredménye az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kéziratos forrásanyagában végzett kutatásnak. Az Egri Érseki Levéltárban Kiss Péter levéltárosnak, a Heves Megyei Levéltárban Nemes Lajos igazgatónak és Kovács Melinda levéltárosnak, az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban Löffler Erzsébet igazgatónak tartozom köszönettel.

²⁷ SEBESTÉNY [a közleményben tévesen SEBESTYÉN] Sándor, *Mikor kerültek Mikes Kelemen Törökországi Levelei Egerbe? „Ajándékozta meg ... az én kedves Mikesemet figyelmével...”*, Heves Megyei Népújság, 1971. február 4.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

Eltekintve a szövegek közlés pontatlanságaitól, Toldy utalása természetesen nem a Mikes-kéziratra, hanem saját Mikes-kiadására vonatkozik. A kontextusból kiragadott részből nem derül ki, hogy a Mikes-kiadás mellett Toldy milyen más, újonnan bekötött könyveket, esetleg kéziratokat küldött lányával Bartakovicsnak. Az sem világos, van-e összefüggés – s ha igen, milyen – az itt említett könyvküldemény, Toldy könyvtárának megvételre történt felajánlása és az érsek 1869. március 15-i, később tárgyalandó levelében említett, Toldy által „már ez előtt átadott” „pár könyv” között. Kétszeri megkeresésemre Sebestény Sándor ismételten azt válaszolta, már nem emlékszik, hol látta ezt a levelet, s nem tudja, hol található. A Toldy-hagyatékban lévő levélfogalmazványon kívül jelenleg ezt az egyetlen, Bartakovicsnak szóló Toldy-levelet, pontosabban annak is csupán egy részletét ismerjük.²⁸

Mindez arra ösztönzött, hogy a kutatást kiterjesszem Toldy egy másik egri kapcsolataira, az Ipolyi Arnoldhoz fűződő – az évek során barátsággá mélyülő – viszonyára. Ipolyi 1860-ban, már az akadémia levelező tagjaként, Bartakovics hívására telepedett át az esztergomiból az Egri Egyházmegyébe,²⁹ kapcsolata Toldyval azonban jóval régebbi volt. Pályája az egri évek alatt tovább ívelt: 1861-ben az akadémia rendes tagja, két év múlva egri kanonok, a káptalan tagjaként annak jegyzője, majd alapítványok kezelője lett. 1865-ben ő szerkesztette a Bartakovics érsek aranymiséje alkalmából megjelent kötetet.³⁰ 1867-ben tagja lett a Kisfaludy Társaságnak, majd újabb két év múlva kinevezték az Egri Főegyházmegyei Könyvtár prefektusává, de még ugyanebben az évben Pestre költözött a Központi Papnevelő Intézet rektoraként.

Hellebrant Árpád 1926-ban közzétette Ipolyi Arnold tizennyolc levelét Toldy Ferenchez az MTA Kézirattárából, Toldy hagyatékából, az 1864–1874 közötti időszakból.³¹ Hellebrant közleményének első mondata azonban, mely szerint „A M. T. Akadémia kézirattára Toldy Ferenc hagyatékából Ipolyi Arnold 18 levelét őrzi”, kétszeresen is megtévesztő. Egrészt azért, mert a hagyaték azon részében, melyben a közölt levelek is vannak, nem tizennyolc, hanem huszonkét (a kötet tartalomjegyzéke szerint huszonegy) darab dokumentum található Ipolyitól, az 1862 és 1874 közti időből.³² Másrészt a Toldy-hagyaték egy másik részében megtalálható Ipolyi kilencvenöt (!) – az adott kötet tartalomjegyzéke szerint kilencvennégy – további levele az ezt megelőző, 1851 és 1864 közti évekből.³³ A két csoport anyaga, némi átfedéstől eltekintve, időben kiegészíti egymást.

²⁸ Itt jegyzem meg, hogy a Toldy-levelek nyilvántartása az MTA Kézirattárában sem teljesen pontos, mert pl. a M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz. kötetben Horváth Mihály levelei között a 106 c. fölión található Toldy Ferenc „Nagyméltóságú Érsek! Kegyelmes Uram” megszólítású, 1866. szeptember 8-i levele, benne Pulszky, B. Eötvös és Horváth nevének említésével. A jelen vizsgálat szempontjából nem releváns tartalmú levél címzettje elvileg lehet Bartakovics Béla is.

²⁹ KISS, *Hatszáznegyven* (7. jegyzet), 112–113.

³⁰ *Emlékkönyv Kis-Apponyi Bartakovics Béla egri érsek aranymiséjének ünnepére*, szerk. IPOLYI Arnold, Eger, 1865.

³¹ HELLEBRANT Árpád, *Ipolyi Arnold levelei Toldy Ferenchez*, ItK, 36(1926), 76–87.

³² MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz.

³³ MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz. Ipolyinak számos levele van az OSZK Kézirattárának Levelestárában, de Toldy és Bartakovics nincs a címzettek között.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

A forrásanyag jelentőségét fokozza, hogy Toldy válaszlevelei is megvannak az esztergomi Primási Levéltár Ipolyi-gyűjteményében: az 1851 és 1874 közti évekből összesen negyvenöt levél.³⁴ Ugyanitt megtalálható Bartakovics Béla huszonöt levele Ipolyihoz az 1856–1873 közti időszakból.³⁵

Toldy és Ipolyi levelezése értékes adatokkal szolgálhat a kor tudományos életének szerveződéséről, működéséről, s a leveleket csak együtt érdemes vizsgálni. A kapcsolatban rendszerint Ipolyi a kezdeményező fél és a szorgalmasabb levélíró.³⁶ Levelei különösen az 1850-es években elég terjedelmesek – van köztük néhány 8–9 lapnyi is –, annak ellenére, hogy maga is tisztában van saját terjedelmességével. Ipolyi részletesen reflektált Toldynak a *Magyar mythologia* kéziratára tett kritikai megjegyzéseire, s nyomon követhető a levelekben a mű megjelenésének folyamata; 1854. július 21-i levelében Ipolyi egyenesen a könyv „keresztatyját”-nak nevezi Toldyt.³⁷

A levelek hangvétele, a megszólítások közvetlenné válása az 1850-es évek végén jelzi a kapcsolat bizalmassá válását.³⁸ A személyes találkozások, szóbeli közlések jelentőségének megnövekedését, valamint Ipolyi tanácsadói szerepét tanúsítja Toldy egri ügyében Ipolyi 1858. október 24-én Zohoron kelt levelének következő részlete: „Még egyet. Kd szives tudósítását: hogy a napokban Egerbe ír, úgy értem, hogy ez azon tárgyat illeti, mely köztünk Pesten létemkor szóban forgott. De erre nézve épen arra kértem, s kérném Kdet, hogy ennek különösen első megérintése és szóba hozása ne ex proposito, és azért

³⁴ Primási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 293–337. Vö. PROKOPP Gyula, *A Primási Levéltár Ipolyi-gyűjteménye*, Levéltári Szemle, 29(1979), 585–652, itt: 621.

³⁵ Primási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, B. 58–82. Vö. PROKOPP, *A Primási* (34. jegyzet), 594.

³⁶ Ipolyi leveleinek visszatérő tárgya többek között saját folyamatban lévő munkái, kéziratok, tervei, publikációs ügyei, egészsége és utazásai. Gyakran kéri Toldy tanácsát különlenyomatok, különpéldányok és illusztrációk kérdésében, foglalkozik saját írásainak fogadtatásával, reflektál Toldy munkáira. Néha türelmetlen művei késedelmes megjelenése miatt, máskor anyagi nehézségekről panaszkodik. Külön kérdéskört alkotnak az akadémiai ügyek, Ipolyi tagga választása, székfoglalója, a különböző bizottsági ülések, az itt tartott előadások és az ezeken való találkozások lehetőségének mérlegelése. Toldy többször biztatja Ipolyit, küldjön írást különböző folyóiratokba, ismertetésekre kéri, tájékoztatja saját munkájáról, nyomdai ügyekről, honoráriumokról stb. A *Magyar mythologia* kézirat alapján mint „magyar historiai tudományunk egyik ága teremtetőjét” üdvözlö Ipolyit, javaslatokat tesz bizonyos javításokra vonatkozóan, s közvetít a szerző és a kiadó között. A mű megjelenését követően Toldy arról tájékoztatja Ipolyit, hogy a minisztérium felkérte egy német nyelvű irodalmi olvasókönyv megírására, s kéri, készítse el a „magyar mythológiát” tárgyaló rész vázlatát. Toldy Ipolyihoz írt levelei között további, irodalomtörténeti érdekű darabok is találhatók. Így pl. 1874. október 2-i levelében kéri Ipolyitól Balassa és Rimay leveleit, mert szeretné ismerni a kézírásukat. Toldy Ferenc Ipolyi Arnoldhoz, 1874. október 2., Primási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 331. Itt jegyzem meg, hogy az Ipolyi-gyűjtemény további irodalomtörténeti vonatkozású, kiadatlan forrásgyűjtéseket tartalmaz, többek között Hajnal Mátyásról. Vö. PÓR Antal, *Ipolyi Arnold, a Magyar Történelmi Társulat elnökének emlékezete*, Száz, 22(1888), 1–14; R. VÁRKONYI Ágnes, *Népiség és történettudomány (Ipolyi Arnold születésének 150. évfordulóján)*, Száz, 107(1973), 523–527; RÓMER Flóris, Ipolyi Arnold, FRAKNÓI Vilmos, *Egyház, műveltség, történetírás*, vál., s. a. r., bev. ROTTLER Ferenc, Bp., 1981, 77–82.

³⁷ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1854. július 21., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

³⁸ 1860. október 1-jei levelében például Toldy tudósít Kazinczy-monográfiájáról, költözködéséről, majd keserűen kifakad barátjának: „Ideges vagyok a legnagyobb mértékben. Meddig megy ez még így? Meg kell szünnöm literátornak lennem!” Toldy Ferenc Ipolyi Arnoldhoz, 1860. október 1., Primási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 312.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 143. szám

nem levélben, de mintegy alkalmilag talán, s azért ha lehet szóval, adott alkalommal történjék? Egyébként ebben is Kegben és jobb belátásában bízom, épen úgy mint az okra nézve is.”³⁹ A szövegből nem világos, milyen tárgyra céloz Ipolyi, annyi azonban valószínűnek látszik, hogy Toldy Bartakovics érsekhez kívánt fordulni valamilyen nem szokványos, kényes természetű dologban.

1860 körül mindketten átváltottak a magázásról a tegezésre. Toldy anyagi nehézségeire egy 1860. november 9-i levelében történik először közvetlen utalás: „Bécsbe elmennek magam is, de a pénziak!” – kiált föl, Ipolyi saját bécsi útitervét említő levelére válaszolva.⁴⁰ Panaszaik később is ismétlődnek: „Az én bajaimat nem tudja senki. Ritkán fekszem le 1 óra előtt, többnyire 2kor; dolgozom nappal éjjel, és mégis fél év óta mondhatom megszűntem literátor lenni. De tán nincs is veszteség benne.”⁴¹ Rendes egyetemi tanári kinevezését 1861. augusztus 21-i levelében úgy kommentálja, hogy új állása anyagilag nem hozott jelentős javulást, de időt és nyugalmat nyert.⁴²

1862. április 21-én Konstantinápolyban kelt soraiban Ipolyi beszámolt Toldynak a Corvina könyvtár kódexeinek megtalálásáról.⁴³ Toldy 1863. március 28-i levele nem kapcsolódik ugyan a Mikes-kézirat Egerbe kerüléséhez, mégis fontos lehet a további Mikes-kutatások számára. Először gratulál Ipolyinak ahhoz, „ami megtörtént”, majd így folytatja: „Majd midőn apr. 7-kén feljössz, kérlek hozd fel mind azt, mit Mikesről Törökországban gyűjtöttél. Ide értve a rodostói emlékezéseket. Meg fogom mondani minek. Addig is Isten Vele!”⁴⁴ Ez a levél, mely eddig elkerülte a kutatás figyelmét, egyrészt tanúsítja, hogy Toldyt a *Törökországi levelek* kiadása után is foglalkoztatta a Mikes-kérdés. Másrészt jelzi, hogy Toldy értesült Ipolyiék Mikessel kapcsolatos törökországi gyűjtéséről, azon belül a közelebről meg nem nevezett „rodostói emlékezések”-ről. Jelenleg azonban nincs adat arról, hogy a rodostói halotti anyakönyv Mikesre vonatkozó bejegyzésén kívül Ipolyi készített-e további feljegyzéseket a Mikes-emlékekről, s ha igen, átadta-e azokat Toldynak. Erre vonatkozó nyomot nem találtam sem a Toldy-hagyatékban, sem az esztergomi Ipolyi-gyűjteményben.⁴⁵

³⁹ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1858. október 24., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

⁴⁰ Toldy Ferenc Ipolyi Arnoldhoz, 1860. november 9., Primási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 314.

⁴¹ Toldy Ferenc Ipolyi Arnoldhoz, 1861. január 28., Primási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 316.

⁴² Toldy Ferenc Ipolyi Arnoldhoz, 1861. augusztus 21., Primási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 318. Naplójegyzeteinek 1870. augusztus 10-ei bejegyzésében Toldy többek között így írt: „Ma léptem életem hatvanhatodik évebe. Ép vagyok, egészséges, csak néha érzem éveim súlyát, midőn a gondok, melyek az utolsó húsz év alatt csak ritkán és rövid időre szüneteltek, erősebben nehezedenek rám.” TOLDY Ferenc *Hátrahagyott irataiból*, I, kiad. TOLDY István, BpSz, 1879/19, 113–135, itt: 122.

⁴³ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1862. április 21., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

⁴⁴ Toldy Ferenc Ipolyi Arnoldhoz, 1863. március 28., Primási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 327. (Kiemelés: T. G.)

⁴⁵ A kódexek konstantinápolyi megtalálásáról szóló, először a Pesti Napló 1862. júniusi (139. és 140.) számaiban közölt jelentés utolsó részében egy bekezdés számol be a rodostói „kirándulás” tapasztalatairól, így pl. a magyar sírkövek pusztulásáról a régi örmény temetőben, továbbá a születési és halotti anyakönyvekből az emigráció tagjaira vonatkozó adatok, köztük Mikes halála vitatott időpontjának lemásolásáról. A jelentés

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

1863. szeptember 18-án Ipolyi arról tudósította Toldyt, hogy Izabellát még nem ismeri, de anyja „barátságával dicsekszik”, s Izabellát tartják a „Fejedelemasszony” lehetséges utódjának.⁴⁶ A levélből értesülünk Toldy tervezett egri útjáról: „Tudom, hogy az Érsekhez szállsz, másképp hozzám kérnélek s hiszem ez egyszer meg-volnál elégedve vélem.” Ugyanebben az évben több levél tárgya egy újabb, esetleg Toldyval együtt teendő konstantinápolyi utazás.⁴⁷

A bevezetőben felvetett kérdések megválaszolásához jelentősen közelebb visz Ipolyi 1864. január 2-i levelének következő részlete: „A pénzt, 63 fítot megkaptam, hogy mi-csoda »káptalani ügyvédnek« füzessem még nem tudom, mert itt két ily pénztár van a sajátlagi káptalani fundatiók s a káptalan által kezelt megyeiek. Ha az utóbbiban van tartozásod, úgy épen kezem alatt volna, mert tegnap választottak meg au comble de malheur ezen rettenetes hivatalra, nem elég volt jegyzőnek lennem, most még a fundationális cassák directora is leszek s formális bureau életet kell élnem; azután dolgozzék az ember!?! [...] Addig is, míg tehát megküldöm a nyugtát nyugtatom ezzel, hogy átvettem a pénzt; este elviszem a levelet személyesen az érseknek, s örvendek eleve legalább arra, hogy leányaiddal vigasztalódom holnap.”⁴⁸ Az idézett részből kitűnik, hogy Toldynak ebben az időben tartozása volt az egyik egri alapítványi pénztár felé, a küldött összeggel ezt igyekezett törleszteni, s Toldy Ipolyi révén is érintkezett Bartakoviccsal. Az 1864. augusztus 9-i levél tárgya Toldy újabb tervezett egri útja, melyről Ipolyi hallomásból – föltehetően az érsektől – szerzett tudomást.⁴⁹

Ipolyi ugyanezen év augusztus 23-án Pesten kelt rövid üzenete ismét személyes találkozást készít elő, s Toldy közelebről meg nem nevezett egri „ügyé”-t említi: „Kedves Barátom! Most mondja az oktalan Portás, hogy nem látva megérkeztemet elküldött. Üzend meg tehát mikor láthatlak én, vagy mikor akarsz te hozzám jönni s akkorra majd várlak. *Ügyedben végeztem Lukácstól üzenetet hozva.*”⁵⁰ A levélben említett „Lukács” személyét eddig nem sikerült azonosítani, s csupán föltételezhető, hogy ismét Toldy egri tartozásának ügyéről van szó.

újraközlése: KUBINYI Ferencz, *Ipolyi Arnold és Henszlmann Imre jelentése a M. Tud. Akadémiában az általok Konstantinápolyban fölfedezett Corvina könyvtár kodexeiről*, Száz, 11(1877), 464–473, itt: 471–472. A bekezdés utolsó mondata („Úgy hisszük, hogy egyiránt a történetnek, valamint a nemzeti kegyeletnek tartozunk vele, hogy mindazon emlékeket s összes érdekes és számos rajzaik kíséretében összeszedve följegyeztük”) valóban utal rodostói följegyzésekre, Ipolyi publikációi között azonban nincs ezzel kapcsolatos önálló közlemény. Toldy Mikes-életrajzának az *Összevűjtött munkák* II. kötetében közölt változatában az említett elhagyás mellett egy utólag betoldott jegyzet található, melyben Toldy Kubinyi Ferencre hivatkozva közli a rodostói halotti anyakönyv Mikesre vonatkozó bejegyzésének téves olvasatát. TOLDY *Összevűjtött munkái* (5. jegyzet), 31, 58. jegyzet. Lehetséges tehát, hogy a rodostói följegyzéseket nem Ipolyi, hanem Kubinyi készítette. Vö. *MÖM* I, 356.

⁴⁶ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1863. szeptember 18., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

⁴⁷ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1863. október 7. és 1863. október 29., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

⁴⁸ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1864. január 2., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

⁴⁹ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1864. augusztus 9., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

⁵⁰ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1864. augusztus 23., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz. (Kiemelés: T. G.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

A már Hellebrant által közölt Ipolyi-levelekben egészen 1869-ig egyre nagyobb helyet foglal el Toldy egri adóssága. A kézirat Egerbe kerülését megelőző évben, 1866. január 6-án Ipolyi a következőket írta Toldynak: „Szóltam pénzügyedben az illető ügyvéddel, mert ezen alapítványi osztály nem tartozik hozzám. Az ügyvéd új kanonok chefjére hivatkozott, ki szigoruan vesz ilyeneket s nincs különös hódolattal ujabban irántad bizonyos insinuatiók folytán, a mint észrevettem; egyébiránt amennyire szellemdús férfi és tisztelője irodalmi nagy érdemidnek, valamint jó barátom, úgy hiszem ez idén még nem fog nagy bajt okozni. Esztendőre azonban nem állok jót érte, mert épen egy szigorú káptalani határozat előestéjén állunk, mely a tetemes restantiák miatt az egy évnél huzamosbokat kereset által fogja bevételni elrendelni. De addig kommt Zeit, kommt Rath.”⁵¹ Ipolyi tehát figyelmezteti Toldyt hosszabb ideje fennálló, a „tetemes restantiák” körébe tartozó adóssága rendezésére, egyben igyekszik megnyugtatni azzal, hogy az idő tanáccsal szolgálhat. Érdemes felfigyelni az idézetben a Toldyról terjedő „bizonyos insinuatiók” kifejezésre, mivel nem zárható ki a lehetőség, hogy ennek tartalma összefügg anyagi helyzetével, sajátos pénzkezelési gyakorlatával.

Ipolyi 1866. december 11-én kelt levele teljes egészében Toldy anyagi helyzetével kapcsolatos.⁵² Toldy ezt megelőző levele sajnos nincs meg az Ipolyi-gyűjteményben, így csak következtetni tudunk annak tartalmára. Mindjárt a levél elején Ipolyi így ír: „Édes jó Barátom! Soraid, kell-e mondanom, nagyon meghatottak. Mert ha nem is értem egészen belőlök bajodat, annál jobban érzem. De hogy segítsenek!! Ha valaha, ugy most óhajtanék valami nyomorult tőkével bírni, hogy rendelkezésedre bocsátva visszaadhatnám némileg annyi irántam tanusított szivességédért tartozásomat. De magam is még mindig függök, és nem tudok, a már igaz csak néhány száz forintnyi tartozástól szabadulni, miután már egy két ezeret letisztáztam, mióta itt vagyok. Pedig itt van már ugy mutatkozik, a végnap, melyen túl nem igen szabadulhatok többé. Erre az általad kilátásba helyezett Muszkasági Varsói Nhrccség sem kell. A mint a dolgok állanak, majd magok a honfiak is elnyelik javainkat.” Ezután Ipolyi tovább részletezi saját helyzetét, mondván: ha nem tudja rendezni tartozását, ő is hozzáfoghat könyvtára, kép- és régiséggyűjteménye eladásához. Toldy tehát minden valószínűség szerint könyvtárát akarta felajánlani egri tartozásának rendezése érdekében. Ezt a feltevést igazolja a levél további része. Ipolyi először jelzi, hogy a káptalan és az érsek is „épen ezen zsibbasztó nyomás alatt áll”, azaz adóssága van, majd így folytatja: „Azért aligha tehetek valamit érszt. A káptalan másképp is saját könyvtárát régebben beolvasztotta az érseki megyei könyvtárba [...]. Az érsek pedig nincs itt, hogy alkalmasabban hozzáférhetnék, mintsem egy reserves levéllel tehetni. Te ott közelebb érheted, s talán jóval sikeresben is eljárhatnál, felhasználhatod jól Zsendovicsot is eleve talán mielőtt a határozott lépést megtennéd. Amit én most tehetnék, mindössze szinte csak az volna, hogy előkészíthetném ajánlatommal és mire januárban Pestre mehetek, a mi csak tőlem telnék, mindent megtennék

⁵¹ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1866. január 6., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz. Vö. HELLEBRANT, *Ipolyi Arnold levelei* (31. jegyzet), 78.

⁵² Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1866. december 11., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz. Vö. HELLEBRANT, *Ipolyi Arnold levelei* (31. jegyzet), 79–80.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

persuadeálás által.” Ipolyi tehát lényegében elhárítja a közvetítést, s azt tanácsolja Toldynak, lépjen személyesen kapcsolatba Bartakoviccsal az ügyben, esetleg titkára, Zsendovics közvetítésével.⁵³

A levél befejező részében Ipolyi két további megoldási lehetőségre hívja fel Toldy figyelmét, melyekből következtethetünk a tartozás nagyságrendjére. Elmondja, hogy a nyáron átvizsgálta özvegy Fáy báró Splényiné „képtárát, gyűjteményeit, könyvtárát s kéziratait”, megemlíti a katalógusból néhány értékes tételt, s jelzi: a báróné állítása szerint a mintegy 4–5000 kötetes könyvtárra a nagyváradai káptalan „több év előtt 10.000 ftig alkuban állott férjével.” Ezután így folytatja: „Ha csak váltó is volna e summa, ugy mégis az általad kívánt összeg meglenne. Nem tudom hajlandó-e az is ma ilyesmire, midőn bőrünkre isznak már. De a kísérlet megtehető. Én nem ismerek senkit ott. De te gondolom Szaniszlót is.”⁵⁴ Ipolyi tehát azt javasolja Toldynak, ajánlja fel könyvtárát a nagyváradai káptalannak eladásra, váltó ellenében, s ha létrejön a megállapodás, megsza- badulhat adósságától.

A másik javaslat lényege az, hogy könyvtárát Toldy – melyért Ipolyi szerint ő „bizonyosan 10,000 ftnál többet” adott – ajánlja fel valamely pesti vagy lipcsei „könyváros”-nak, de úgy, hogy azt továbbra is megtarthassa. Végül hangsúlyozza, továbbra is kész segíteni abban, hogy Toldy megtarthassa könyvtárát. Mindebből levonható a következtetés, hogy Toldynak tetemes adóssága volt, s könyvtára áruba bocsátásával kívánta rendezni azt. A levél egyben tanúsítja, hogy Toldy nem 1869-ben próbálkozott először könyvtára eladásával. Ismeretes, hogy Toldy könyvtára halálakor mintegy nyolcezer kötetből állt, számos ritkaságot tartalmazott; értékét előzetesen 8000 forintra becsülték, végül a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium vette meg 3060 forintért.⁵⁵

1867. március 7-i levelében Ipolyi örömmel nyugtázza, „hogy a baj elhárított. Ne nekem köszönd – írja –, hanem saját nagy érdemeidnek, melyeket ama nagylelkű Maecenas csak jutalmaz. Tehát non nobis, sed nomini Tuo da gloriam! ha így szabad az írással mondanom. A többiről, hogy innét [azaz Egerből] egyelőre ne bántsanak majd gon-

⁵³ Zsendovics József egri püspöki titkár összesen öt levele Toldy Ferenchez az 1857 és 1861 közötti évek- ből: MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 104. és 114. sz. A levelekből többek között kiténik, hogy Zsendovics szerepet vállalt Toldy folyóirata, az Új Magyar Múzeum és más kiadványok terjesztésében, s megküldte Toldynak a befolyt összegeket. 1857. november 16-i levelében nyugtázza Toldy október 24-ei levelét; jelzi, Lévay prépost úrnak nem 24, hanem 60 forintot adott át, s mellékeli az elismervényt. Bevallja, eleinte habozott a prépost kérésének teljesítésében, de reméli, Toldy utólag megbocsátja „e majd nem tulbuzalmat.” Eszerint tehát Zsendovics közvetített Toldy egri pénzügyeiben is. Az 1861. augusztus 23-án Budán kelt levél Toldy Bartakovicsnál tervezett látogatását készíti elő.

⁵⁴ Kiemelés: T. G. Szaniszló Ferenc nagyváradai püspök (1792–1869), előzőleg pesti egyetemi tanár, hitszó- nok, folyóirat-szerkesztő. Könyvtára az 1867-ben összeállított katalógus szerint több mint 200, 16–17. századi kötetet tartalmazott. EMÓDI András, *Kötetek Ipolyi Arnold könyvtárából* = „...mint az gyümölcsös és termett szőlővesszőc...”: *Tanulmányok P. Vásárhegyi Judit tiszteletére*, szerk. STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett, Bp., 2010, 243–251, itt: 249.

⁵⁵ Vö. THALLÓCZY Lajos, *Toldy Ferencz könyvtára*, Figyelő, 1877, II, 142–145; MÁZI, *A Toldy Ferenc- hagyatéka* (19. jegyzet), 151–152.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

doszkodom.”⁵⁶ A közvetlen veszély tehát átmenetileg elhárult Toldy könyvtára fölül, a segítő személye és a kapott segítség mibenléte azonban bizonytalan, s az egri tartozás vagy annak egy része továbbra is fennállt. Feltételezhető, hogy Ipolyi szerepet játszott a veszély elhárításában, a közelebbiről meg nem nevezett „nagylelkű Maecenas” Bartakovics érsek volt, s a *Törökországi levelek* kézírata ekkor ment át a tulajdonába.

A feltételezést igazolja Ipolyi ugyanezen év október 21-én kelt levele, melyben ismét szóba kerül Toldy könyvtárának eladása, illetőleg annak elmaradása.⁵⁷ Egy közelebbiről meg nem nevezett, elodázott közös utazási tervvel kapcsolatban idézi a közmondást, mely szerint „addig kell a vasat verni, a míg meleg”, majd így folytatja: „Épen az utóbbi tanácsot adom vala, ha már post festa nem volna, könyvtárad érdekében is. Akkor kellett volna mindjárt, hát ha pénzért is catalogizáltatva, sietni az ügygel, midőn megvolt a kedv s akarat rá előterjesztéseink folytán. Azóta sok mindenféle jöhetett közbe, mi talán ezen kedvet nem nevelte. Mindamellett, ha csakugyan nincs sok kettős, úgy ezen, vélném most legfőbb nehézség, mellőzésével, sikerülni fog talán az illetőt kedvben megtartani a vevésre. Én a jövő hónapban történelmi társulatunk gyűlésére szándékozom, hol majd reményilem találkozunk, én akkor igyekezni fogok minden lehető ez ügyben számodra megtenni, ha kívánod. [...] Azonban addig is tedd meg kérlek a látogatást is, már csak helyén lesz, hogy kevésbé mozogj Te is saját érdekedben.” Eszerint tehát egy meg nem nevezett személy részéről vételi szándék merült fel a könyvtárral kapcsolatban Ipolyi javaslatára, a könyvtár katalogizálása azonban késett. A duplum példányok nehézséget okozhatnak a vételben, de Ipolyi továbbra is bizakodó. Segítségét ígéri és egy látogatás megtételére biztatja Toldyt az ügy érdekében. Ipolyi valószínűleg Bartakovics érseknek javasolta a könyvtár megvételét, Toldynak őt kellett volna felkeresnie, ő azonban halogatta a dolgot.

Ezt igazolja Ipolyi három, továbbá Bartakovics érsek és Toldy egy-egy levele 1869 első negyedéből. Január 14-ei levelében Ipolyi beszámol Toldynak, tájékoztatta az érseket, hogy Toldy meg fogja küldeni neki könyvtárának jegyzékét.⁵⁸ Tudósít a főpap reakciójáról: „ő ha nem is nagy kedvvel, de kedvetlenül sem vette; anyit említvén, hogy neki is irtál újévre.” A következő bekezdésben Ipolyi rátér Toldy kölcsönügyére az egri káptalan kezelésében lévő alapítványi pénztárnál. Jelzi, ebben az ügyben bajosabb eljárnia, mivel hivatala letétele óta nincs befolyása sem a pénztárakra, sem azok kezelőjére. Ráadásul annál a pénztárnál, melynél Toldynak kölcsöne van, hiány keletkezett, amit jelenleg vizsgálnak, s a vizsgálat után Ipolyi szerint erélyesebben járnak majd el a hátralékok

⁵⁶ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1867. március 7., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz. Vö. HELLEBRANT, *Ipolyi Arnold levelei* (31. jegyzet), 80.

⁵⁷ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1867. október 21., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz. Vö. HELLEBRANT, *Ipolyi Arnold levelei* (31. jegyzet), 81.

⁵⁸ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1869. január 14., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz. Vö. HELLEBRANT, *Ipolyi Arnold levelei* (31. jegyzet), 82–83.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

megsürgetésében. Javasolja, ha nem tud eleget tenni tartozásának és haladékot kíván, forduljon a pénztárt jelenleg kezelő Szele kanonokhoz.⁵⁹

Március 9-i levelében Ipolyi arról tudósítja Toldyt, hogy sorainak vétele után az érsekhez ment, aki addigra nagyrészt már átnézte a megkapott könyvtárjegyzéket, s a „sok selejtes” miatt kedvezőtlenül nyilatkozott.⁶⁰ Ipolyi erre ellenvetésekkel élt és sürgetni próbálta az ügy elintézését, Toldy „vitalis fontos érdekei”-re hivatkozva. Az érsek közölte, könyvtárosával meg fogja állapíttatni a duplumok számát, s rövidesen válaszolni fog Toldynak. A levél végén Ipolyi további segítséget helyez kilátásba, mondván, Toldy könyvtárának egri megszerzése „nagy előnyre volna nekem is.”

Március 14-ei válaszában Toldy bevallja, leverte Ipolyi levelének tartalma.⁶¹ Jelzi, hogy amikor felküldte a katalógust, írt „Zs. titkárnak” is, nem várva választ, de kéri Ipolyit, mondja meg neki, bízik jószágában. Elnézést kér az „üres és alkalmatlankodó sorokért”, majd három pont után elköszön és aláírja a levelet. Ezután azonban egy közel háromoldalyi, irodalmi igényű, retorikailag hatásosan megszerkesztett kiegészítést fűzött korábbi soraihoz. Ebben egyrészt kifejti felfogását saját gyűjteményéről, másrészt szakmai alapon, helyenként szenvedélyesen érvel annak egri megvásárlása érdekében. Könyvtára összetételének, „selejtes”-nek minősített darabjainak védelmében Kazinczy *Az olvasóhoz* című, négy soros epigrammájának részletét idézi: „...de ki várakat épít, / A legapróbb szegnek, tudja, mi haszna vagyon.” Hivatkozik a „literáriai érdek”-re és a „bibliographiai ritkaság”-ra.

A „doubletek” kapcsán állítja, az egri könyvtár „arra van predestinálva, hogy Magyarországnak, hacsak egyszer jól szervezve a közönségnek formaliter megnyitják, a pestieken kívül leggyümölcsözőbb könyvtára legyen”, melyben a többes példányok a helyben olvasás mellett lehetővé tehetik a könyvek kölcsönzését. Szerinte „doubletek leginkább a magyar historia, m. irodalom s a német classikusok közt” lehetnek, „s épen azokban előny a többes példányok” megléte. Kéri Ipolyit, ösztönözze az érseket a könyvtár nyilvánosság tételére, s példaként idézi a kisebb német egyetemek könyvtárainak nyitvatartási és kölcsönzési gyakorlatát. Szerinte ezáltal az egri ifjúság is megszeretné az olvasást, tanulást.

Megemlíti, hogy „nálunk”, azaz a pesti egyetemi könyvtárban „(a kölcsönzéseket nem számítva) ez idén a 40,000-t fogja elérni a látogatások száma.” S ha Egerben is megindul az olvasási kedv és a kedv szükségé válik – érvel tovább Toldy –, „ez esetben bizony az én csekély gyűjteményem is igen fontos kiegészítőjévé lenne a ti pompás könyvtáratok-

⁵⁹ Szele Gábor egri érseki titkár, 1866-tól kanonok, 1876-tól prépost. 1854. július 7-én Toldyhoz írt levelében Toldy tanácsát kéri öccse tervezett tanulmányai ügyében, s továbbítja az egri angolkisasszonyok főnöknőjének kérését, mely szerint a Pestre készülő „Iza kisasszonyt” mielőbb küldje vissza Egerbe, mert a „főnöknő igen nagy hasznát veszi”. Szele Gábor Toldy Ferenchez, 1854. július 7., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 95. sz. Szele Gábor anyaga az Egri Érseki Levéltárban az Acta personalia 596. r. sz. dobozban található, melyben nem találtam Toldyval kapcsolatos iratot.

⁶⁰ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1869. március 9., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz. Vö. HELLEBRANT, *Ipolyi Arnold levelei* (31. jegyzet), 83.

⁶¹ Toldy Ferenc Ipolyi Arnoldhoz, 1869. március 14., Primási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 329.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 1. szám

nak is!” Az érvelést a jövőbeli egri nyilvános könyvtár apoteózisával zárja: „Előttem állott a Lyceum palotája egy szobájában valami 20–30 magyar fiu képe, hogyan olvas, jegyez; hogyan készül vadságából kivetkőzni, s szellemibb életet kezdeni meg! Nem baj hogy a könyvtárt nem lehet *in contignatione* folytatni, nagyobbítani. Pesten is kénytelenek vagyunk egy ajtón ki, s úgy a másikon bemenni etc. etc. Lehet azt folytatni a grádicson túl is.”

Érvei kifejtésével azonban Toldy elkésett, és nem a megfelelő személynek címezte azokat. Ipolyi pontosan tisztában lehetett mindazzal, amit Toldy leírt, ugyanakkor hatóköre és befolyása az érsekre korlátozott volt. Bartakovics március 15-én, tehát valóban gyorsan válaszolt Toldynak.⁶² A levélben nyugtázza Toldy könyvtárának jegyzékét, s jelzi, hogy áttekintette a cédulákat, de nem talált olyan „jelesebb munkára”, mely ne lenne meg Egerben. Ráadásul a könyvtárban elhelyezési nehézségekkel küzdenek, ezért nem fogadhatja el Toldy „könyvtárának átengedését”. A következő bekezdés így szól: „Mindazonáltal nem szándékom az előlegezett 1600 fl visszakövetelni. Legyen ez ára azon pár könyvnek, melyet nekem már ez előtt átadott. [Kiemelés: T. G.] A cédulákat melyekre a könyvek czimei fel vannak jegyezve, mentől előbb visszaküldeni el nem mulasztom.”

Mindebből kitűnik, hogy 1) a könyvtár megvételének ügyében Bartakovics realista volt, de Toldy ezen a ponton távolabb látott nála; 2) Toldynak 1867 után is maradt adósága Egerben, s előleget vett fel könyvtára Bartakovicsnak történő átengedése fejében; 3) a könyvtár eladása nem jött létre, de az érsek nagyvonalúan elengedte Toldynak az előleg visszafizetését a korábban átadott „pár könyv” fejében. A „pár könyv” mibenlétét jelenleg nem tudjuk meghatározni, de nem zárható ki a lehetőség, hogy Toldy 1867. október 17-i, már idézett levelében említett könyvekről van szó. Tekintettel az összeg nagyságára, lehetséges, hogy Bartakovics ide értette a Toldytól „megszerzett” értékes kéziratokat, köztük a *Törökországi levelek* autográfját.⁶³

Ipolyi az 1869. március 19-én Toldynak írt levélben már csupán kommentálja a történeteket.⁶⁴ Eszerint amikor betegségét követően ismét az érsekhez ment, ő már megírta válaszát. Ipolyi a duplum és triplum példányok nagy számát, az egri gyűjtemény időközben bekövetkezett, jelentős gyarapodását, valamint a jegyzék késedelmes elkészítését nevezi meg a kedvezőtlen döntés fő okaiként. A duplumok és triplumok „[n]agy része ujabban keletkezett, az alatt az idő alatt, míg Te évek óta cunctátorkodva készítéd jegyzékedet” – hányja Toldy szemére. Beszámol a Bartakovics leveléből már ismert gesztusról is: az eddig átadott könyvek címén az érsek nem követeli vissza Toldytól „az eddig nyujtottat”. Ipolyi végül azzal menti magát, hogy míg az érsek őt okolja Toldy ajánlata miatt, Toldy talán a siker elmaradása miatt neheztel rá, pedig ő mindent megtett az ügy

⁶² Bartakovics Béla Toldy Ferenchez, 1869. március 15., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 105. sz.

⁶³ Ugyanezt a feltételezést fogalmazta meg Mázi Béla a Toldy-hagyatékot bemutató tanulmányának egyik jegyzetében: „A korábban átadott kötetek között lehetett Mikes Kelemen Törökországi leveleinek kézírata is...” MÁZI, *A Toldy Ferenc-hagyaték* (19. jegyzet), 151–152, 52. jegyzet.

⁶⁴ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1869. március 19., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz. Vö. HELLEBRANT, *Ipolyi Arnold levelei* (31. jegyzet), 83–84.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

érdekében. Az ezt követő időszakból fennmaradt Ipolyi-levelekben nincs többé utalás sem Toldy könyvtárának sorsára, sem egri tartozásának ügyére, s nem lehetett megállapítani, hogy Toldy adóssága az egri alapítványi pénztárnál mikor és hogyan rendeződött.⁶⁵

Tudjuk, hogy Toldy végül nem kényszerült eladni könyvtárát. Ha Bartakovics megvásárolta volna, az értékes gyűjtemény talán nem szóródott volna szét, és törzsanyaga nem pusztult volna el Budapest 1944/45. évi ostromában.⁶⁶

Mindezekhez képest nem tartalmaznak lényeges új adatot Bartakovics Béla Ipolyihoz írt, az esztergomi Primási Levéltár Ipolyi-gyűjteményében található levelei.⁶⁷ Az 1856 és 1873 közti időszakból fennmaradt, összesen huszonöt levél többsége magyar nyelvű, de néhány latin nyelvű is található közöttük. Ipolyi egri időszakából érthető módon csupán néhány levél található, s ezekben nem esik szó sem Toldyról, sem a Mikes-kéziratról.⁶⁸ A levelek többsége hivatalos egyházi ügyekkel foglalkozik, egy-kettőnek egyházpolitikai vonatkozása is van, míg néhány Ipolyi alapítványi működésével kapcsolatos. A vizsgálat témakörét közvetve érintő egyetlen levél az 1866. december 14-ei keltezésű, melyből megtudjuk, hogy Ipolyi az egri Ájtatos Alapítvány gondnoka volt, s új szabályzatot dolgozott ki az alapítvány működésére.⁶⁹

A kutatás eredménye, hogy Bartakovics Béla nem vétel vagy ajándékozás útján jutott a *Törökországi levelek* kéziratához, hanem valószínűleg úgy, hogy az érsek elengedte Toldynak a vele szemben fennálló adósságát a kézirat átengedése fejében. A kézirat „megszerzése” szorosan összefügg Toldy könyvtárának évekig húzódó, végül azonban meghiúsult eladási tervével. Az adósság keletkezési körülményei és pontos összege továbbra is ismeretlen, s nem tudjuk azt sem, jutottak-e a *Törökországi levelek* kéziratával egy időben további, eddig nem azonosított kéziratok vagy ritka nyomtatványok Toldytól Bartakovicshoz.

Gyulai Pál Toldy-émlékbeszédében a nevezetes Kazinczy-párhuzamot kifejtő bekezdés első mondata a következő: „Mindkettőben ugyanazon lelkesedés és fogékonyság, ugyanazon kegyelet és udvariasság, az irodalom és tudomány szeretetének ugyanazon szenvedélye, ugyanazon hosszú életkor és fiatal kedély, ugyanazon rokon- és ellenszenvek, a becsvágy és hiúság ugyanazon nyilatkozásai, sőt ugyanazon könnyelműség az élet

⁶⁵ Az Egri Érseki Levéltárból a Heves Megyei Levéltárba átkerült, ott újrarendezett káptalani forrásanyagban van egy doboz alapítványi irat, de Toldy adósságával kapcsolatos dokumentum itt nem található. Kovács Melinda levéltáros szóbeli közlése. Az Egri Érseki Levéltár Acta personalia részében az Ipolyira vonatkozó 455. r. sz. dobozban sincs ilyen irat. Az Egri Érseki Levéltár 2506/1. r. sz., Lycaei Bibliotheca 1804–1923. felirató dobozában sincs nyom a Toldytól Bartakovicshoz jutott kéziratokra és könyvekre.

⁶⁶ MÁZI, *A Toldy Ferenc-hagyaték* (19. jegyzet), 153.

⁶⁷ Primási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, B. 58–82. Vö. PROKOPP, *A Primási Levéltár Ipolyi-gyűjteménye* (34. jegyzet), 594.

⁶⁸ Ipolyi Bartakovicshoz írt leveleit, melyek Ipolyi egri éveiből ugyancsak csekély számúak lehetnek, a Bartakovicshoz írt Toldy-levelekhez hasonlóan eredménytelenül kerestem az említett három egri gyűjteményben.

⁶⁹ Bartakovics Béla Ipolyi Arnoldhoz, 1866. december 14., Primási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, B. 62.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 143. szám

*anyagi oldala iránt.*⁷⁰ A vizsgálat tükrében az utolsó megállapítás Toldyra vonatkozó része teljes egészében megalapozottnak tekinthető. Ezt erősíti meg Dávidházi Péter megfigyelése, mely szerint Toldy már fiatal korában szeretett a valóságos anyagi lehetőségei fölött élni.⁷¹

Dávidházi Péter részletesen bemutatta azt is, hogy származása, neveltetése és választott példaképei hogyan befolyásolták Toldy pályájának alakulását, emberi és irodalomtörténeti habitusát, s mindezek miként alakították felfogását a legkülönbözőbb szakmai kérdésekben.⁷² A jelen vizsgálat felhívja a figyelmet arra is, hogy egy kivételes adottságokkal rendelkező, kulcspozíciókat betöltő irodalomtörténész anyagi helyzete, a pénzhez fűződő viszonya és szakmai felelősségtudatának mértéke hogyan válhat nagy értékű források sorsát és kutatásának további menetét meghatározó tényezővé. Az eredmény igazolja a felismerést, mely szerint a tudomány- és kritikátörténeti kutatásoknak ilyen esetekben ki kell terjednie az első pillantásra kevésbé lényegesnek tűnő körülményekre, életrajzi, kapcsolattörténeti és más, csupán látszólag mellékes részletekre, mivel ezek elősegíthetik különleges dokumentumok sorsának megértését.

A jövőben előkerülő források tovább árnyalhatják az itt rekonstruált történetet, ugyanakkor még a viszonylag jó forrásadottságokkal rendelkező időszakok kutatójának is el kell tudni fogadnia, hogy a szóbeli érintkezés szerepének megnövekedése, a levéltudatos elhallgatások, forráshiány és más okok miatt a magánszférába átnyúló „kétnyeres” ügyek teljes körű feltárása egy adott ponton túl komoly nehézségekbe ütközhet. Ha van magyar irodalomtörténész a 19. században, akinek levelezése megérdemelné a módszeres feltárást és a minél teljesebb kiadást, Toldy Ferencé bizonyosan ilyen, s egy ilyen vállalkozás ösztönözheti nemcsak a Toldy-életmű, hanem az egész 19. századi tudomány- és kritikátörténet modern szempontú kutatását.⁷³

⁷⁰ GYULAI Pál, *Emlékbeszédek*, Bp., 1879, 100. (Kiemelés: T. G.)

⁷¹ Az 1829/30-ban tett európai utazása közben Toldy – annak ellenére, hogy apja bőkezűen ellátta pénzzel – Kisfaludy Károlyhoz fordult kölcsönért, melyet végül nem vett igénybe. DÁVIDHÁZI, *Egy nemzeti tudomány születése* (15. jegyzet), 217–218. Toldy Bajzához intézett leveleinek egyik gyakori témája az anyagiak, különféle összefüggésben. Így pl. az akadémiai titoknoki kinevezése előtt így írt: „Tudd-meg, örök hivatal e a secr[etáriusság]? Ha nem, úgy ha tennének sem vállalnám-el, nem hogy még jó söt adjak. Különben én valóban magam sem tudom, mit kívánjak, mit gondoljak stb. Az bizonyos hogy, ha kedves volna a secr[etáriusság] az tízszerte inkább a pénz miatt volna, mint egyébjért. Minél inkább közeledem ahhoz a ponthoz, mellyen házat kell tartanom, annál inkább és inkább érzem, hogy ez csak ugyan első requisitum. Ha én olly kevéssel be tudnék elégedni mint te! de én egy kis fényt is szeretek. S istenem, elébb még kenyér is kell. Messze van az az idő még, mellyben kevésbé fogok a pénzre ügyelhetni.” Toldy Ferenc Bajza Józsefhez, 1830. május 29., *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése* (14. jegyzet), 499. A kártyajáték, a reggelig tartó mulatás Toldy fiatalkori naplókönyvének visszatérő motívuma. TOLDY Ferencz *Hátrahagyott és kiadatlan apróbb írásai*, kiad. KARDOS Samu, Régi Okiratok és Levelek Tára, 2(1906), 4. füzet, 26–33; 7–8. füzet, 64–72.

⁷² DÁVIDHÁZI, *Egy nemzeti tudomány születése* (15. jegyzet). Itt jegyzem meg, hogy Toldy anyagi helyzetére nem maradt hatás nélkül három felesége és gyermekeinek nagy száma sem.

⁷³ Ugyanez a megállapítás érvényes a Gyulai Pál emlékbeszéde utáni Toldy-megemlékezések módszeres feldolgozására a kanonizációs folyamat részeként. Vö. pl. SZABÓ Károly, *Toldy Ferenc emlékezete*, Száz, 10(1876), 177–190; VÁCZY János, *Toldy Ferenc 1805–1875*, Száz, 39(1905), 597–601.

LIPP VERONIKA

EGY ISMERETLEN MŰFAJELMÉLETI ÉRTEKEZÉS 1791-BŐL
(Belnay György Alajos: *A' Lantos Költemények' Leg-főbb Nemének, a' Dalnak*
rövid meg-tekintése*)Belnay György Alajos pályázata a pesti egyetem esztétikai tanszékére*

Decsi József monográfiájából¹ teljes egészében hiányzik Belnay életének igen fontos momentuma: részvétele a pesti egyetem esztétikai tanszékére 1791-ben kiírt concursuson (versenyvizsgán).² Belnay nem csupán egy volt a huszonkét jelentkező közül (többek között Batsányi János, Révai Miklós, Schedius Lajos, Rájnis József, Szentjóni Szabó László is jelentkezett), a fennmaradt kéziratok tanúsága szerint nagy esélye volt a tanszék elnyerésére.³ Az esztétikai tanszék pályázata körül nagy volt az izgalom, ami érthető is, mivel a tét oly nevelési (és talán szervezési) lehetőségeknek is birtokba vétele és kiaknázása volt, amilyenekkel egy ideológiailag forrongó, társadalmilag a gyakorlati szervezkedések útjára lépett világban egy egyetemi katedra rendelkezhetett.⁴

Az 1791. június 10-ei helytartósági consilium állította össze a kinevezendő esztétika-professzorral szemben támasztott követelményeket. Első helyen szerepelt a *morum probitas* és a *prudencia* mint az ifjúság neveléséhez szükséges erények, majd a mesterség műveléséhez nélkülözhetetlen nyelvismeret (a hazaié is), csak harmadik helyen az irodalmi munkásság, a negyediken a jártasság a híres esztétikusok teóriáiban, végül az ifjúság részére készített irodalom is számításba jött. Mivel azonban a helytartótanács által javasolt személyek nem egyeztek az udvar akaratával, a helytartótanács udvari intimatumot kapott, amely versenyvizsga kiírására utasított.

A pályázók közül négyen mellékeltek kérvényeikhez esztétikai természetű pályairatokat (Belnay György, Tekusch János, Franciscus Xaverius Rossi és Tóth Farkas). Belnay

¹ DECSI József, *Belnay György Alajos*, Bp., 1932. Ez Belnayról az egyetlen monográfia.

² Werthes Frigyes Ágost 1791. április elején hagyta el a pesti egyetemet, ahol közel hét évig működött. Amíg a pályázati verseny folyt, II. Lipót Julius Gabelhofert bízta meg a helyettesítéssel. A concursusról részletesen írt SZAUDER József, *Az esztétika tanszék betöltésére kiírt pályázat és kritikai irányzataink 1791-ben*, ItK, 1971, 78–106.

³ A vizsgákról adott értékelések Belnayt többnyire a második, illetve a harmadik helyre jelölték: Kreil Antal, Julius Gabelhofer és Schönvisner István bíráló-bizottsági tagok jelölésében Belnay a második, Schwartner Mártonnál és Dugonics Andrásnál a harmadik helyen állt. Vö. MOL, C67, Litt. Pol. 1792. 46. N° 9. Iudicium de Specimine, quod D. Belnay in concursu die 26 Dec. 1791. dedit. Mint közismert, a tanszékét végül Schedius Lajos nyerte el.

⁴ SZAUDER, *i. m.*, 80.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

az ódáról (dalról) szóló disszertációját adta be mellékletül, s ez alapján a vizsgabizottság (melynek tagja volt Gabelhofer is)⁵ igen kedvezően nyilatkozott róla, külön kiemelve a disszertáció korszerű nézeteit, s emellett a dolgozat lendületességét és szépségét is.

Belnay dolgozatát Kreil is elismeréssel fogadta. Szauder József Kreil értékelése alapján próbált képet kapni az értekezésről, amelyben, mint Kreil írta, *de indole ejus interna* („annak [ti. a dalnak] belső természetéből”) indult ki a szerző, s ismertette tulajdonságait, azután tért rá külső formájának ismertetésére. *Indole animi* („a lélek természetéből”) vezette le minden szabályát, s azokat görög, latin, francia, német és magyar nyelvű költők példáival illusztrálta. Kreil elismerte, hogy Belnay *copiose et erudite, solide et accurate* („gondolatokban gazdagon és tudós módon, alaposan és szabatos stílusban”) disszertált, és igen sokat olvasott.⁶ Mivel Szauder nem találta a pályázati iratok között a hivatkozott dolgozatot, nem tudott róla érdemben szólni, s így leírása alapján mindössze annyi derült ki, hogy Belnay írt valamit az ódáról, amiben először a műfajra jellemző belső tulajdonságokról, majd a külső formájáról értekezett. Szauder arról sem tudhatott, hogy a beadott kézirat valójában két, terjedelemben közel azonos dolgozatot tartalmaz, ugyanis a dalról szóló fejtegetéseket egy Anakreón-vers különböző nyelvű fordításait középpontba állító elemzés követi.

Az írásbeli, illetve szóbeli vizsgákon, amelyeket az iratok szerint 1791. december 26-án és 27-én tartottak, a 18. századi esztétika és kritika központi kérdéseire kellett válaszolni (többek között arra, hogy a szép megismerése milyen szellemi tevékenység, milyen lelki működésből származik),⁷ s ez alapján hatan kerültek be a döntőbe, köztük Belnay.

Szauder megtalálta Belnay írásbeli vizsgaanyagát,⁸ amelyben két kérdésre kellett a vizsgázónak válaszolnia. Első: „Mint hogy főképpen két dolog az, amit az esztétikusok a szépművészetek tanulóitól a szellemi adományok körül megkövetelnek, ti. a jóízlés (goût, Geschmack), valamint az esztétikai tehetség (Genie), azt kell bemutatni, hogy miben áll mindkettő jellege és természete. Vajon a lélek veleszületett vagy származékos képességeihez tartoznak-e? És végül: milyen alkotóelemekből tevődnek össze, s milyen okokból eredeztethetők?” Második kérdés: „Össze kell hasonlítani az újbabkori költőket a régebbi korokéival, és indoklás alapján meg kell határozni azt, kiknek jár közülük nagyobb dicséret műveik választékos szépségéért és kellemességéért.”⁹

⁵ Szauder kiemeli, hogy a bizottság két eminens tagja, Kreil és Gabelhofer határozottan a Baumgartentől Kanthoz vezető esztétikai autonómiának volt megbízhatóan korszerű, európai szintű képviselője. SZAUDER, *i. m.*, 85.

⁶ *Uo.*, 88.

⁷ DOROMBY Karola, *Schedius Lajos mint német–magyar kultúrközvetítő*, Bp., 1933, 20.

⁸ MOL, C 67, Litt. Pol. 1792. 46. N° 9.

⁹ „Quaestio prima: Cum Duo praecipue sint, quae Aesthetici, quoad mentis dotes, a Studioso artium et literarum elegantiorum exigunt, scilicet bonus gustus (goût, Geschmack) et ingenium aestheticum (Genie): ostendatur, in quo eorum indoles et natura consistat? An ista ad facultates animae primitivas, an derivativas pertineant? Et demum, e quibus constitutivis constant, et a quibus causis resultent? Quaestio secunda: Comparare Poetas Recentiores cum antiquioribus, atque cum ratione definire, utris elegantiae et venustatis maior laus competat?” Az ezekre a kérdésekre született írások közül kettőt, Schedius Lajosét és Szentjóni Szabó

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

Válaszát Belnay horatiusi mottóval kezdi („Cui mens divinius, atque os / Magna sonaturum”),¹⁰ majd Boileau-val folytatja, de egy olyan idézettel, amellyel rögtön a zseni igazát bizonyíthatja. Tétele igazolásához többek között Shakespeare-re hivatkozik, aki bár nagy hibákat követett el, de mégis gyönyörködteti az olvasót és könnyekre fakasztja a nézőt.

Belnay miután a zseni (az *Aestheticum Ingenium*) követelményei közt a szenzibilitást (Empfindsamkeit), a *vis inveniendi* (imaginatio-genium) és a „műbe objektíválás erős ingerét” elősorolta, arra az eredetiség-elve tér rá, amely már közel jár a Sturm und Drang felfogásához.¹¹ A zenik csak a természettől kapták tehetségüket, de szükség van az ízlés fegyelmező erejére is, melynek kultúrája tapasztalással és gyakorlattal szereshető meg.¹²

A második kérdésre válaszolva határozottan az antikvitás felsőbbbsége mellett foglalt állást, mert a legszebb területi elhelyezkedés és a legkedvezőbb éghajlat („*situs loci amoenissimus, clima opportunissimum*”), egy olyan államforma, amelyben a szabadság tökéletesen virágzott („*Forma Regiminis, in qua plena libertas vigeat*”), együttesen mind alkalmasak voltak arra, hogy az ókoriak fantáziáját feltűzesítsék, s magasztos és fennkölt érzéseket hozzanak ki belőlük.

Dolgozatát a jelek szerint sietősen fejezte be, az írók összehasonlítására már csak felületes vázlatot készített, „jellemző azonban, hogy oly olvasottság és ízlés alapján, mely legjobb hazai íróinkéval, így a Csokonaiéval is közös volt”.¹³ Homéroszt Miltonnal, Klopstockkal, Voltaire-rel, Pindarost Klopstockkal, Rousseau-val, Túrtaioszt Gleimmel, Faludi Ferencsel, Anakreont pedig egy sor modern költővel (Gleim, Chiabrera, Filicaja, Testi, Chapelle, Chaulieu, La Fare, Grécourt, Thomas, Hagedorn stb.)¹⁴ kívánta volna összehasonlítani.

Lászlóét közli Szauder ezzel a megjegyzéssel: „Noha az akkor még nagyon lelkes Belnay György Alajos és a nagy műveltségű Nitsch Károly Dániel dolgozatai is megérdemelnék a kiadatást – azok is komoly irodalmi és elméleti olvasmányok érett tanulságainak egy adott helyzetben, forrásmunkák kézbe vétele nélkül, személyes esztétikai műveltségen alapuló kifejezései –, hely hiányában csak Schedius és Szentjóni Szabó eddig ismeretlen, tudománytörténetileg jelentős [...] írásait tesszük közzé.” Vö. SZAUDER József, *Schedius és Szentjóni Szabó 1791-ben készült, ismeretlen esztétikai tanulmányai*, ItK, 1971, 212–222.

¹⁰ Az idézet Horatius I, 4. szatírájának 43–44. sora, amely arról szól, hogy csak az a költő, akinek isteni tehetsége van: „*Ingenium cui sit, cui mens divinius atque os magna sonaturum...*” („Ám akiben szellem van s isteni láng, kinek ajkán / nagy dolgok zengnek...”) Vö. Quintus HORATIUS FLACCUS *Összes versei*, Bp., 1961, 386–387. BEDE Anna fordítása.)

¹¹ SZAUDER, *Az esztétika tanszék... i. m.*, 98.

¹² A 18. század egyik legjelentősebb esztétikai fogalmáról, a zsenifogalomról részletesen ír Alfred BAEUMLER, *Az irracionális problémája a 18. századi esztétikában és logikában*, ford. V. HORVÁTH Károly, Bp., 2002, 157–166.

¹³ SZAUDER, *i. m.*, 99.

¹⁴ E szerzőket ismerhette Eschenburg példagyűjteményéből: Johann Joachim ESCHENBURG, *Beispielsammlung zur Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften*, Berlin–Stettin, 1788.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

Ez az érdekes, lendületes írás a vizsgabizottság nagy tetszésével találkozott.¹⁵ Kreil röviden írt róla: szerinte a concursens a legjobb szerzőket olvasta és gondolta át helyesen, szolid ítélete van, de nem eléggé lehiggadt. A Belnay iránt elfogult Gabelhofer¹⁶ nagy lelkesedéssel szolt róla: „Non sine summa animi voluptate viri huius adolescentis scriptum legi” („nem kis lelki gyönyörűséggel olvastam ennek a fiatalembernek az írását”), tiszta, világos gondolatai vannak, sokat olvasott, csak nem beszélt mindenről, amit a vizsga megkívánt volna. Belnay szóbelije az iratok tanúsága szerint kevésbé sikerült jól („infeliciter successit”), Kreil megjegyzi, hogy Batteux-ról és a természetutánzásról Belnay nem beszélt kielégítően, sőt, ellentétben írásbelijével, elfogadta Ramler (és Batteux) auktoritását.¹⁷ Mindezek ellenére Gabelhofer csak Schediusénál vélte kisebbnek Belnay készségét, s ez alapján jelölte őt a második helyre.¹⁸

Belnay a dalról

Az esztétikai tanszékre kiírt pályázattal kapcsolatban már Horányi Elek is felhívta a figyelmet Belnaynak a dalról szóló kéziratoss disszertációjára,¹⁹ de biztos, hogy nem olvasta, mert csupa pontatlan állítást közölt róla, ugyanis a dolgozat nem tartalmazza a lírai poézis általános áttekintését, Belnay azonnal rátér a dal jellemzésére, továbbá az állítását alátámasztó költői példák sem olyan széles körűek, mint az Horányinál olvasható: „In altera opusculi parte recenset breviter praecipuos [...] Poetas Lyricos Graecos, Romanos, Anglos, Gallos, Italos, Germanos, ac postremo Hungaros...” („művecskéjének másik részében röviden áttekinti a görög, római, angol, francia, itáliai, német, és végül a magyar jeles lírai költőket”).

Szauder József nem találta meg a Magyar Országos Levéltárban található pályázati anyagok között ezt a dolgozatot,²⁰ holott gondosan átnézte a mintegy háromszáz lapnyi anyagot.²¹ Valószínűleg valamikor egy másik dobozba került át mind Tekusch, mind pedig Belnay pályázata, amelyekre véletlen szerencsével bukkantam kutatásom során.

¹⁵ Szauder szerint is „Belnay dolgozata a Szentjóni Szabóé mellett a leglendületesebb és legszebb”. SZAUDER, *i. m.*, 98.

¹⁶ Belnay 1790-es *Reflexiones* című röpiratához Gabelhofer írt monarchikus ízű jegyzeteket, így Belnay számíthatott annak jóindulatára.

¹⁷ A vizsgaértékelések lelőhelye: MOL, C 67, 1792. Litt. Pol. 46. N° 9.

¹⁸ „Mindebből világos, hogy Nitsch [Carolus Danielus Nitsch, a Göttingában tanult, másik esélyes pályázó] és Belnay Schedius után majdnem egyenrangú partnerekként vétethettek számításba. A különbség közöttük csak annyi, hogy Nitschnek nagyobb s alaposabb volt a készsége, Belnay viszont elegánsabban lépett fel, korszerűbbnek tetsző és főleg lendületesebb, kritikusabb gondolatokkal. Egyikük sem távolodott el nagyon az esztétikusnak attól az eszményétől, melyet Kreil s Gabelhofer főleg Schediusban talált meg.” Vö. SZAUDER, *i. m.*, 99.

¹⁹ HORÁNYI Elek, *Nova Memoria Hungarorum et provincialium*, Pestini, 1792, 380.

²⁰ Belnay György és Tekusch János pályázati beadványáról szólva: „Sajnos, egyiket sem találtam meg a pályázati iratok között”. SZAUDER, *i. m.*, 88.

²¹ *Uo.*, 78.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 143. szám

Az irategyüttes²² tartalmazza a Belnay által beadott kérelmet (*Ad excelsum Consilium Regium Locumtenentiale Pro obtinenda vacante in Universitate Pestana Aesthetices Cathedralra* címmel, 1791. május 31-i dátummal), és a pályázathoz csatolt mellékleteket: a Wertheshez írt költeményét nyomtatott formában,²³ és egy latin nyelvű (*De Oda*),²⁴ illetve magyar nyelvű disszertációt az ódáról, *A' Lantos Költemények' Leg-főbb Nemének, a' Dalnak rövid meg-tekintése* címmel. Fontos hangsúlyozni, hogy a magyar szöveg nem fedti le teljesen a latin változatot. A latinul írt dolgozat lapszéli jegyzetei Boileau, Blair, Batteux, Rousseau, Jaucourt, Longinus, Sulzer, Mendelssohn, Kant,²⁵ Pope stb. gondolatainak felhasználására utalnak, s költészeti példatára is igen bőséges: Horatius, Szapphó, Anakreón, Pindaros, Petrarca, Sarbiewski, Klopstock, Malherbe,²⁶ Addison, Chiabrera stb.; a magyar szövegben viszont a hazai szerzők kapnak hangsúlyos szerepet.

Költészettörténettel, illetve műfajelmélettel foglalkozó szakirodalmunk eddig nem tudott erről a lappangó, 87 számozatlan lapból álló, 8° formátumú (15 × 18 cm-es méretű) dolgozatról.

Háttér

Az európai elméleti irodalomban a 18. század közepén jelentek meg az új tanok, melyek a szubjektív és emocionális elemek jelentőségét hangsúlyozták egyre jobban a művészetekben, így természetes, hogy a lírai műfajok is egyre nagyobb figyelmet kaptak.²⁷ A két, leginkább lírai műformának, az ódának és az elégiának formáit, egyes változatait elemezték, s nem csupán a külsődleges formai jegyek alapján, hanem az érzésfajták szempontjából.

Marmontel a francia *Enciklopédia* számára írta klasszicista szellemű költészettani cikket,²⁸ az óda legfontosabb jellemzőjének az emelkedettséget tartja, ihletőjének pedig a természet által sugallt érzelmet. Az anakreóni ódák lényege az egyszerűség, tárgyai a természet legvidámabb ábrázolásai, az emberi szív legártatlanabb mozdulásai, a derű, az öröm stb.

Az *Enciklopédia* „óda” szócikkét Louis de Jaucourt fogalmazta meg. Mivel szerinte az óda a legszenvedélyesebb érzelmek kifejezésére született, nem idegen tőle a lelkesedés, a fennköltség, a kezdetek merészsége, a kitérők, az elkalandozások és a költői ren-

²² MOL, C67, Litt. Pol. 1791. 136. N° 3.

²³ BELNAY György Alajos, *Auf die Abreise des Herrn Friedrich August Clemens Werthes*, Pestini, 1791.

²⁴ A címlapon: „De ea Lyricae Poeseos specie quam odam dicimus disserunt Georgius Belnai in Universitate Hungarica, 1791.”

²⁵ Csak 1795 után lett tiltott Kant filozófiája, melynek előadását betiltották a pesti egyetemen is. Vö. PAULER Tivadar, *A budapesti magyar királyi tudomány-egyetem története*, Bp., 1880, 351.

²⁶ Vö. Ráday Gedeon 1788-ban Kazinczyhoz írt levelével: „a' mostani élők Frantzia Országban [...] még most is (az egyetlen Jean Baptiste Rousseau ki-vévén) az Ódákra nézve Malherbénél jobb Poétát nem tartanak...” KAZINCZY Ferenc *Levelezése* (a továbbiakban: *KazLev.*), I, kiad. VÁCZY János, Bp., 1890, 183.

²⁷ MEZEI Márta, *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*, Bp., 1974, 17.

²⁸ Jean-François MARMONTEL, *Poétique française*, Paris, 1763, 408–453 (*De l'Ode*).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

detlenség – csupa olyan jellemvonás, amelyet a későbbi műfajleírások az óda fő tulajdonságaiként jelölnek meg. Az ódát négy csoportba sorolta: a szent óda az Istenhez szól (ezt himnusznak hívják), az úgynevezett hősi óda, az erkölcsi vagy filozófiai óda és végül az anakreóni óda.

Sulzer szerint az óda legfontosabb jellemzője az emelkedettség, a szenvedély. Nagyon sokfélével ismerünk az emelkedett pindaroszi ódától a „bájos, tréfás anakreóni ódáig”. A dalt az óda egyik sajátos fajaként nevezi meg, nem lehet őket élesen elkülöníteni egymástól.²⁹ Lexikonának „Lied” szócikkében szintén azt hangsúlyozza, hogy nagyon nehéz meghatározni azokat a jellemzőket, amelyek a dalt elhatárolják a vele rokon ódától, ugyanis közöttük csupán fokozati különbség van, és nagyon sok a közös vonás. Mégis megpróbálja bizonyos külső és belső jegyek alapján (alkalmazásmód, strófászerkezet, ritmus, az érzelem erőssége és változása) elkülöníteni őket.³⁰

Charles Batteux francia esztéta klasszicista szellemű poétikáját Karl Wilhelm Ramler német költő fordította le és bővítette ki.³¹ Kiemeli, hogy a lírai költészet legfontosabb jellemzője az érzelm kifejezés. A lelkesedés (Begeisterung) az, amelyet valamilyen érzelem ébreszt bennünk. Amennyiben nagy és fontos tárgy érinti meg a költőt, képzelőerejét megnöveli, fölhevíti, eleven érzéseket kelt benne, amelyek visszahatnak képzelőerejére, és a tüzet megnövelik. Ez az emelkedettség jellemzi az ódát. Külön elemzi a pindaroszi és az anakreóni ódát, Horatius ódáit, illetve többek között Malherbe, Rousseau, Lange, Gleim ódáit.³²

Ugyanakkor Péczeli József,³³ Földi János és Csokonai Vitéz Mihály gondolatmenetében kívül a kor magyar irodalma meglehetősen szegényes műfajelmélet-történeti forrásokban,³⁴ ezért különösen fontos, hogy a Belnay-értekezés több mint kétszáz év után előkerült.

A dalformák igénye nálunk is igen határozottan jelentkezett, szerzőink (többek között Batsányi János, Földi János) sokoldalúan bizonygatták fontosságát, klasszikus mintáját is meglették (Anakreón),³⁵ ám mindez még korántsem jelenti, hogy tisztában voltak a műfaj sajátosságaival. Az elméleti, poétikai irodalom igen keveset mondott a dalformáról, s igen bizonytalanul jelölte ki helyét a poétikai rendszerekben. Maga az elnevezés is

²⁹ Johann Georg SULZER, *Allgemeine Theorie der schönen Künste*, I–IV, Leipzig, 1771–1774, III, 214–230 (*Lied*), 436–463 (*Ode*).

³⁰ SULZER, *i. m.*, III, 214–230.

³¹ Karl Wilhelm RAMLER, *Einleitung in die schönen Wissenschaften*, Leipzig, 1756.

³² Karl Wilhelm RAMLER, *Einleitung in die schönen Wissenschaften*, III, Wien, 1770, 3–91 (*Von der lyrischen Poesie*).

³³ Vö. PÉCELII József *A beszélő-versezetről (vagy Epopéról) készített próba című értekezését, amelyet Henriás-fordításának végére illesztett: Henriás az az Negyedik Henrik francia királynak életének némely része, mely Francia Versekből ugyan annyi számú 's lábú Versekbe foglaltatott Péczeli József által*, Győr, 1792², 207–309.

³⁴ SZAJBÉLY Mihály, „*Idzadnak a' magyar tollak*”: *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Bp., 2001, 156.

³⁵ Anakreón költészetét a 18. század közepén fedezik fel az irodalom számára Németországban. Hallóban indul meg a filológiai kutatás, majd a művek fordítása (Uz, Gleim, Rudnick, Ramler stb.). Vö. MEZEI, *i. m.*, 157–158.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

kettős: hol dalként, hol ódaként jelölték a műfajt (tehát fogalmi tartalmuk legalább részben megegyezett), s mindkettő a „lantos poézis” körébe tartozott.³⁶ Belnay értekezésén is végigvonul ez a fogalmi tisztázatlanság, azzal a különbséggel, hogy ő a magyar szövegben következetesen végig „dal”-ként használja a latin „ode” kifejezést, nem téve lényeges különbséget közöttük. („A’ Dal /:Ode:/ a’ Lantos Költeményességnek /:Poësis Lyrica:/ feje és veleje, tulajdonképpen olly vers-Költemény, melly Lant, avagy valamely más muzsika eszközön, vagy hajdanként valójában énekeltetik, vagy a’ Költő /:Poëta:/ képzelete szerént, az éneknek leg alább tsak a’ hasonlatosságát-is követi.”) Ugyanakkor szembevetendő, hogy állításai igazolására legtöbbször Horatius-ódákra hivatkozik (ugyanúgy, mint húsz évvel később Verseghy Ferenc az *Analyticában*).³⁷ Amikor azonban az értekezés végén magyar szerzőkkel igyekszik alátámasztani állításait, olyan példákat hoz fel, amelyek a dalköltészet körébe sorolhatók (Faludi Ferenc, Nagy János).

Kazinczy Ferenc már 1789-ben, Aranka Györgynek írt levelében figyelmeztetett e két típus elkülönítésének fontosságára: „szükség, hogy a *Gesang*-ot a *Lied*-től, *chant*-ot, a *chansonet*-től, a *canto*-t a *cansonetto*-tól a magyar is megkülönböztesse. Az első harsogó epepeákat, magasan repdeső ódákat – az utolsó szerelmes darabokat, nyugodalmas scénaírók írt énekeket jelent.”³⁸

Földi János poétikájában bizonytalanul vált szét a két csoport: az ódák közé sorolta a himnuszt, a „vitézi” ódákat, a ditirambot és a filozófiai ódát; a dalok körébe pedig a „nemzeti dalok, erkölcsi dalok, indulati dalok, pásztori dalok” kerültek.³⁹ Földi a lantos poézis (és az elégia) ismertetésénél annak érzelmi világából indult ki, s ebből határozta meg jellemző tulajdonságait. Ennek ellenére az érzelmeket ábrázoló műfajok szerinte mindenestül a „narratív” költészet körébe tartoznak.⁴⁰ A közvetlen megnyilatkozás, a spontán feltörő érzelmek, a vallomásos jelleg még teljesen hiányzik a lírai formák köve-

³⁶ „Szemben az eposszal, amely szilárd műfaji konvenciókon alapult, [...] az óda és a dal meglehetősen bizonytalan körvonalakkal rendelkező kategóriák voltak, s ez meglátszott használatuk bizonytalanságaiban is.” Jól illusztrálja ezt Kazinczy idézett levele: „Még minekelötte Poétai Daemonom el-hágy, közlöm alázatosan Excellentiáddal egy fordított Dalomat. Nem alhattam; elmémben forgott Horatiusnak Odája: O navis referent in mare te novi fluctus etc. – ’s míg meg-víradt és gyertyát gyújtottam, készen vólt az ének.” (*KazLev.* I, 346.) Vö. DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., 2009, 305.

³⁷ Verseghy az ódák jellemzéséhez tizenhárom Horatius-verset idéz, Belnay tizenhetet az énekek és az epódoszok könyvéből.

³⁸ *KazLev.* I, 395.

³⁹ FÖLDI János, *A Versírásról*, Bp., 1962, 84. „A’ Lantos Versmív (Poesis Lyrica) [...] kiváltképpen kétféle: A’ tulajdonképpen való Óda, és a’ Dal. Amannak felségesebb tárgya, keményebb érzése, magasabb fel-emelkedések a’ gondolatoknak és kifejezéseknek. Ez könnyebb és tsendesebb érzéseken folytatattatik, és azért könnyebb ’s mértékletesebb hangja is vagyon. A’ leg felségesebb Nemek az Ódáknak, a’ Himnus, mellyeknek tárgya az Isteni Dítséret. Az után a’ Vitézi Ódák. Ezek között valók a’ Dithirambusok. A’ filosofiai Ódák. Második Nemek az Ódáknak a’ Dalok. Ezek, lelki Énekek, mellyek szinte a’ Himnusoknak magasságokra fel nem emelkednek, Nemzeti Dalok, Erköltsi Dalok, Indulati Dalok, Társasági Dalok, Pásztori Dalok.”

⁴⁰ MEZEI, *i. m.*, 38.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

telményeiből. Földi műfajelméletének döntő részét Eschenburg kézikönyvéből⁴¹ fordította. Az alapvetően arisztotelészi normatív rendszer keretei között gondolkodó 18. századi műfajelméletek legfőbb feladatuknak a lírai műnem elkülönítését tekintették.⁴² A hármas (illetve négyes) műfaji rendszer létrehozása először Baumgartennek és a francia Batteux-nek sikerült. Ez utóbbira támaszkodva Eschenburg is különválasztotta a lírai műnemet, s a kialakított műfaji csoportok közé nem igyekezett éles határokat vonni, sőt éppen arra figyelmeztetett, hogy azok kölcsönösen átnyúlhatnak egymásba. A lírai költeményekről szólva két fő nemet különített el, a *dalt* és az *ódát*.⁴³

Ugyanez a kettős felosztás megjelenik Csokonai rendszerezésében is: „Két fő Nemek van az éneklő Versezeteknek, ahozképest, a’ mint vagy felemelkedik, és magán kívül ragadtatik a’ mi lelkünk, vagy pedig tsak tsendes és kellemetes elborulásba jön az előtte lévő tárgy által. Az első esetben, a’ tárgynak nagy és felséges volta miatt, érzéseink erősebbek, gondolatink fentebb járnak, melly miatt a’ szók és kifejezések hathatós, szabad, mérész és vakmerő formát és menetelt vesznek magoknak, és a’ Szerző egész meglelkesedésben áll előttünk: így készül az *Óda*, melly alatt az énekeknek fellengősebb nemét szoktuk érteni. Mikor pedig érzéseink lágyabbak, szelídebbek, nyájasabbak; a’ tárgy vagy tsekély vagy előttünk tsekélyebb oldaláról vevődik fel; s annál fogva énekünk is, és előadásunk módja könnyebb és halkabban folyó, akkor az *Óda*’ erejét és magosságát el nem érjük, és a’ mit készítünk, annak neve nálunk *Dal*, az idegeneknél *Lied*, *Song*, *Chanson*, *Canzone* vagy *Canzonetta*.”⁴⁴

Ugyanakkor már Mezei Márta felhívta a figyelmet arra, hogy Csokonai poétikai tervezete arról árulkodik, hogy a költő nemcsak a korabeli esztétikai elméletek összefoglalására, hanem kiegészítésére, továbbfejlesztésére is készült.⁴⁵ Csokonai „képletesen fogalmazva egyértelműen letért a nagy tekintélyű antik szerző által kijelölt útról”, amikor a költészet fő neveit belső és természeti jellemzők alapján igyekezett elkülöníteni.⁴⁶

Az óda és a dal megkülönböztetését a Sulzer által kijelölt szempontok alapján kísérelte meg Verseghy Ferenc *Analytica Institutionum Linguae Hungaricae* (A magyar nyelv törvényeinek elemzése) című háromkötetes munkájában, amelyet az 1810-es években írt.⁴⁷ Ebben már világosan elkülönítette e két műfajt, s az összes külső és belső tulajdon-

⁴¹ Johann Joachim ESCHENBURG, *Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften*, Berlin-Stettin, 1783.

⁴² SZAJBÉLY, *i. m.*, 146.

⁴³ ESCHENBURG, *i. m.*, 146. „De általában két fő nemét különíthetjük el a lírai költeményeknek, amelyek tartalom és előadás tekintetében határozottan különböznek; mégpedig a tulajdonképpeni óda és a dal. Amannak tárgyai fennköltebbek, érzései erősebbek, a gondolatok és a kifejezés magasabb lendületet vesz; emezt általában könnyedebb és szelídebb érzések ihletik, és ezért könnyedebb, mérsékeltebb a hangvétele is.”

⁴⁴ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Jegyzések és Értekezések az Anákreoni dalokra* = Uő, *Tanulmányok*, kiad. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Bp., 2002 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 86–87. Ugyanakkor érdekes, hogy Csokonai maga sem használja mindvégig következetesen a dal fogalmát, előfordul, hogy a jegyzetekben „Anákreón Ódairól” beszél, vö. *i. m.*, 94.

⁴⁵ MEZEI, *i. m.*, 36.

⁴⁶ SZAJBÉLY, *i. m.*, 154.

⁴⁷ VERSEGHY Ferenc, *Analytica Institutionum Linguae Hungaricae*, I–III, Buda, 1816–1817. A lírai költészeti alkotásokról a III. kötetben van szó, magyar fordítását lásd VERSEGHY Ferenc, *A magyar nyelv törvényei-*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

ságot, amelyet Belnay a dal fogalomkörébe utalt, Verseghy egyértelműen az ódához rendeli. (Például: „[Az ódaköltő] amit mond, költőibben mondja, élénkebb vonásokkal festi, szokatlan árnyalatokkal adja elő, végül elevenebb indulattal rajzolja meg, egyszóval a beszéd szokásos módjától minden tekintetben messzebbre távolodik, mint más költő.”⁴⁸ Ugyanez Belnaynál: „a’ Dal a’ Vers-szerzés mesterségének egy leg főbb ereje, és hogy a’ Lantos Költő inkább, mint akármely más, tartathatik Költőnek, tudni-illik azon értelemben, hogy az ő beszéde, sokkal inkább Kőlteményes /:Poëticus:/ az érzések, és ábrázolatok benne elevenebbek, a fordítások szokatlanabbak. Minden Kőltemény Nemnél meszszebb, és bátrabban el távozik a’ Dal a’ Közönséges gondolkodásnak és beszédnek módjától.”⁴⁹)

Az ódákat Verseghy három nagy csoportba osztja tárgyuk szerint: gondolati, képzeleti és érzelmi óda; a dalokat viszont négy csoportba sorolja: az istentiszteleten elhangzó dalok, a harci vagy győzelmi dalok, az erkölcsi dalok és a „társas örömökre felhívó dalok” csoportjába⁵⁰ (ez utóbbi osztályozás nagyon hasonlít Földi rendszeréhez).

A magyar poétikai irodalom a dalformák belső természetéről általában keveset szól. Érzésfajtájának egyes sajátosságait Csokonai Eschenburgra hivatkozva határozza meg az *Anakreoni dalok* elé írt jegyzéseiben: „A’ természet’ látásából indult örömök, a’ nyájasságnak, barátságának, édes indulatoknak érzése, a’ társasági élet’ vidámságának kóstolása, az abból származott játék, enyelgés, jó kedv, és felvidulás – ezek a’ Dalnak szokott foglalatjai...”⁵¹

A nyugat-európai műfajelméletek közül a Földi és Csokonai által is kiaknázott Eschenburgon kívül a Ramler által németre fordított Batteux-nek volt a legnagyobb hatása Magyarországon.⁵² Révai Miklós fordította le munkájának a pásztorköltészetéről szóló részét (*A pásztorköltészetéről szóló oktatás*), amelyet az 1786-os Faludi-kiadásának végére illesztett be.⁵³ A *Kőlteményes Gyűjtemény* 1785. évi felhívásának tanúbizonyossága szerint⁵⁴ a Beniczky Péter, Balassi Bálint és Rimay János műveit tartalmazó kötethez a lantos költészetéről szóló tanulmányt csatolta volna, ugyancsak Batteux nyomán, de ez sosem jelent meg. (A tervezett *Magyar Kőlteményes Gyűjtemény* második darabjában „Elő beszédeim, és helylyel közzel bé iktatott Jegyzéseim kívül, leg végett elő kelek magam Fordításával is: ugyan azon Nagy nevezetű Battó Úrnak, kit felylyebb is elő hozék [ti. a pásztorköltészetéről szóló fordítás kapcsán – L. V.], a Lantos Kőltésről való

nek elemzése, III. rész, 7. füzet (*A magyar nyelv művészi felhasználása*), szerk. SZURMAY Ernő, Szolnok, 1977, 749–776.

⁴⁸ VERSEGHY, *A magyar nyelv...*, i. m., 753.

⁴⁹ A két szöveg tartalmi hasonlósága abból fakad, hogy egy közös forrásra mennek vissza, Sulzer „óda” szócikkére. A későbbiekben is számtalan esetben bizonyítható, hogy mindketten az *Allgemeine Theorie der schönen Künste*t használták egyik forrásul.

⁵⁰ VERSEGHY, i. m., 759–761, 772–776.

⁵¹ CSOKONAI VITÉZ, i. m., 87.

⁵² SZAJBÉLY, i. m., 158.

⁵³ FALUDI Ferenc *Kőlteményes maradványai*, I–II, kiad. RÉVAI Miklós, Győr, 1786.

⁵⁴ RÉVAI Miklós, *A Magyar Kőlteményes Gyűjtemény’ közre botsáttatásának újonnan hírré adatása*, Győr, 1785.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

Oktatásával. [...] Az én Fordításom bővebb annyiból, hogy Ramler utánn a Német Példákat is hozzá toldottam”.)

Többek között Batteux–Ramler volt az egyik fő forrása a költészet lényegére rákérdező legterjedelmesebb (és egyben legalaposabb) korabeli magyar gondolatmenetnek, Verseghy Ferenc *Mi a' Poézis? és ki az igaz Poéta?*⁵⁵ című könyvének is.⁵⁶ Verseghy a poézis fogalmi körülírása során azt a gondolatot vizsgálja meg, miszerint a költészet (költés) és a „versezés” egymással nem azonos értékű fogalmak, és a költészet fő „benső bélyege”, az „aestheticabéli erő” nem vezethető le közvetlenül a külső forma szabatosságából.⁵⁷ Egy művet elsősorban tartalmi, a lélek „poétai állapotára” vonatkozó tulajdonságai emelnek be a poézis körébe, s Verseghy meghatározása szerint „A' szép Mesterségeknek legközelebbvaló tzéllýok az: hogy a' szíveket hathatósan megillessék...”⁵⁸ A tartalmi, belső meghatározás igen nagy jelentőségű gesztus, és az esztétika szubjektívizálása felé nyit utat.⁵⁹

A' Dalról című értekezés forrásai

Belnay disszertációja első részének (címe: *A' Dalról*) forrásai három csoportba oszthatók.⁶⁰ Egyelőre úgy tűnik számomra, a szöveg alaprétegét (vázát) két nagy szövegcsoporthoz képezi: egy 1787-ben megjelentetett, az iskolai oktatásban gyakran használt költészetelméleti munka, az *Institutiones ad eloquentiam*,⁶¹ és a francia *Enciklopédia* Louis de Jaucourt által írt „óda” szócikke.⁶²

A latin poétikai kompendiumban az óda a kisműfajok között feltételezett hierarchiában az első helyre került. A szerző már nem a lírai költészetéről beszél, és nem sűríti az ide tartozó kisműfajokat az ének (ode) kategóriájába, hanem az óda műfajáról, illetve megnyilvánulási formáiról értekezik.⁶³ Ezzel a latin humanitas poétikáiból a 18. század végére eltűnik az egységesebb lírafogalom megteremtésének igénye, s az egységes műnemfogalom kialakításának lehetősége is. Ebben az összefoglalóban már az ódafogalom

⁵⁵ VERSEGHY Ferenc, *Mi a' Poézis? és ki az igaz Poéta?*, Buda, 1793.

⁵⁶ Részletesen szól róla MARGÓCSY István, *Verseghy Ferenc esztétikája*, ItK, 1981, 548–553. Továbbá: SZAJBÉLY, *i. m.*, 61–68.

⁵⁷ MARGÓCSY, *i. m.*, 551.

⁵⁸ VERSEGHY, *i. m.*, 14.

⁵⁹ MARGÓCSY, *i. m.*, 552.

⁶⁰ Szilágyi Márton példaértékű forrásvizsgálatában leltem fogódzókra a Belnay-szöveg forrásait kutatva: SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, 1998 (Csokonai Könyvtár, 16). Ebben: *Közelítések A' Nemzet' tsinosodásához* című fejezet, 404–424.

⁶¹ *Institutiones ad eloquentiam*, I–II, Budae–Tyrnaviae, 1787. Az ódáról szóló fejtegetések a második kötetben, a *De minoribus Poëticae operibus* című fejezetben található (De Odis, 278–289). (A továbbiakban: *Institutiones*.)

⁶² *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, XI, Paris, 1765, 344–347. (A továbbiakban: *Encyclopédie*.)

⁶³ Az 1787-es *Institutiones* ódafejzetéről lásd TÓTH Sándor Attila, *A latin humanitas poétikája, II/1. Poesis specialis artis poeticae: Poesis narrativa et lyrica*, Szeged, 2000, 212–215.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

jelenti a lírikumot, amely a hagyományos görög *dal*, *ének* jelentésű szó gyűjtőfogalmán alapul.⁶⁴

A *Institutiones* részletesen szól a lírai vers sajátosságairól (*proprietas*), amelyek egyenként vagy összeségükben jellemezznek minden ódát.⁶⁵ Ezek a következők:

- a költői hevület (*enthusiasmus*) – Belnaynál: „elragadtatás” vagy „költői dühösség”;
- a kezdés bátorsága (*audacia exordiendi*) – „kirohanása a dalnak mérész, szokatlan és kevély”;
- a lírai ugrások (*saltus*) – „ugrás avagy nyílás maradványok”;
- a kitérések (*digressiones*) – „félrekapás”;
- és az érzelmek egysége (*unitas affectuum*) – „az érzés egységessége a dalban”.

Ezekon kívül Belnay szól még a „költeményes összezavarodásról” is (*confusio*), ez az *Institutiones*ban nem szerepel, viszont megtalálható Belnay másik fontos forrásában, Batteux-nél.⁶⁶ (Pontosabban Batteux munkájának német fordítójánál, Ramlernél.)⁶⁷ Batteux–Ramler is a lírai vers meghatározása után („Was ist die lyrische Poesie”) annak belső sajátosságait ismerteti. Először a lelkesedésről (*Begeisterung*) szól, majd a költői kezdésről (*Eingänge*), ugrásról (*Sprunge*), a tárgytól való elkalandozásról (*Ausschweifungen*) és a költői rendetlenségről (*Unordnung*) szól. Kimutathatók szó szerinti egyezések Belnay és Batteux–Ramler szövegében ott is, ahol Belnay nem hivatkozik név szerint a német (francia) eredetire. (Például Batteux–Ramlernél: „Der Eingang in die Ode ist Kühn”,⁶⁸ Belnaynál: „A’ kezdete, vagy is inkább ki rohanása a’ Dalnak mérész”, illetve Belnay is a sebesen rohanó folyó hasonlatát idézi meg, mint Batteux.)

Belnay az *Institutiones*t leginkább vázként használta, dolgozatában szó szerinti egyezések csak az elragadtatásról szóló részben mutathatók ki, illetve abban a gondolatkörben, ahol a kompendium a lírai vers erényeivel (*virtutes*) és jó tulajdonságaival (*dotes*) foglalkozik.⁶⁹ Ezek pedig a *fenségesség* (*sublimitas*), a *nagyszerűség* (*maiestas*), a *kellemetesség* (*suavitas*) és a *rövidség* (*brevitas*). Belnaynál: „A’ melly gyöngyökkel és bokréttákkal meg illik a’ Dalnak ékeskedni, azok e’ következők: Elme-villám /sublimitas/, Felsőgesülés /majestas/ és Kellemetesség.”

Tóth Sándor kiemeli, hogy a latin kompendium egyik erénye, hogy az óda jellemzőjeként nem csupán a suavitást jelöli meg, hanem a *sublimitas* és a *maiestas* is tulajdonságává válik e versformának. Ezzel szűkíti a műfaj korábban még műnemfogalomnak tűnő parttalanságát, s négy fő formáját nevezi meg.⁷⁰

⁶⁴ Az *Institutiones* ódaderfiníciója: „Carmen affectibus humanis exprimendis totum quantum natum.” („Az emberi érzelmek kifejtéséből létrejött teljes terjedelmű ének.”) Vö. *Institutiones*, II, 279.

⁶⁵ Grigely József 1807-es poétikai tankönyvében szó szerint megismétli az 1787-es *Institutiones* leírását az ódáról. Vö. GRIGELY József, *Institutiones poeticae in usum gymnasiorum Regni Hungariae*, Budae, 1807, 165–171.

⁶⁶ Charles BATTEUX, *Les beaux arts, réduits à un même principe*, Paris, 1746.

⁶⁷ Batteux munkája Magyarországon a német Ramler fordításában vált népszerűvé: Karl Wilhelm RAMLER, *Einleitung in die schönen Wissenschaften*, I–IV, Wien, 1770. A lírai poézisről a III. könyvben van szó.

⁶⁸ *Uo.*, 23.

⁶⁹ *Institutiones*, II, 284–286.

⁷⁰ TÓTH, *i. m.*, 215.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 143. szám

Belnay az ódafajták osztályozását szintén innen veszi át, négy csoportba sorolva az ódákat: az isteni vagy égi dolgokról éneklő himnuszok, a hősi ódák (amelyek a hősök vagy a jeles férfiak tetteiről és dicséretéről szólnak), a filozofikus ódák (ahol a költő az erény szeretetétől vagy a bűnök gyűlöletétől lángol) és végül az anakreóni ódák.⁷¹

Mint említettem, a Belnay-szöveg másik fő forrása a francia *Enciklopédia* Jaucourt által írt „óda” szócikke.⁷² Jaucourt is a hagyományos definíciót fogadja el, miszerint „az óda egy énekelt vers, melyben lant kísérette az éneket”. (Vö. Belnay értekezésének már korábban idézett első mondatával.) Ezután Jaucourt ugyanazzal a Boileau-idézetrel folytatja szócikkét, amelyre Belnay is hivatkozik, majd hosszan ír az óda belső tulajdonairól: az elragadtatásról („l’enthousiasme ou fureur poétique”), a merész kezdetről („Le début de l’ode est hardi”), a kitérőkről („les écarts”), az elkalandozásokról („les digressions”) és a költői rendetlenségről („le désordre poétique”). Belnay egész bekezdéseket épít be a szócikkből saját gondolatmenetébe, jól példázza ezt a következő szöveghelyek összevetése:

Jaucourt

„Az óda eleje merész, mert amikor a költő megragadja a lantját, feltételezzük, hogy erősen megérintette a téma, amelyet tárgyal. Érzelme kirobban, nekiindul, mint egy áradat, mely átszakítja a gátat, következőképpen alig lehetséges, hogy az óda magasabbra jusson az elejénél, de a költőnek is, ha van ízlése, meg kell állnia azon a ponton, ahonnan ereszkedni kezd.”⁷³

„Az óda kitérői egyfajta űrt jelentenek két, egymással közvetlen kapcsolatban nem álló gondolat között. Ismerjük a szellem sebességét. Amikor a lelket fűti a szenvedély, ez a sebesség összehasonlíthatatlanul nagyobb. A szenvedély hajtja és sürgeti a gondolatokat, mivel nem lehet mindet kifejezni, a költő csak a legszembevetőbbeket ragadja meg, olyan

Belnay

„A` kezdete, vagy is inkább ki rohanása a` Dalnak mérész, szokatlan, és kevés. Mert valahányszor a` Költő lantját Dallásra elő rántja, mindanyiszor egészszen el-foglaltatik azon tárgy által, melyet felhevült képzelődése elejébe terjesztett; azért akkor az egész érzése nagy elevenséget vévén, foly mint a` zuhano patak, melly minden elejébe akadtakat fel-dúl. És valamint hogy a` sebess folyamat` öbletlen-sége minden utjába kerülő vizeket fel-zabálván, nagyobb vagy kissebb mértékben meg-árad; úgy a` Dalis a` maga folytában, hol nagyobb, hol kissebb mértékben indulatos; hol nagyobb, hol kissebb mértékben haborgó, mindég pedig zugó, és hevensen forró. Arra való nézve mikent sajditja a` Költő maga érzését tsilapodni, és hevét mintegy le felé szállingózni, a` Dallásával mindjárt hadjon-fel, ha Vers-Költeményét Dal név alatt kívánja esmértelessé tenni.”

„Az ugrás a` Dalban olly valami, mint egy köz-üresség, a` vagy nyílás két ollyatén képzeletek között, mellyek közletről egybe foglalva nintsennek. Melly sebessége légyen az elmének, tudva vagyon; de az a` sebesség még sebessebbé válik ollykor, midőn az elme tüzes indulatival fel-hevült. Ezen fel-hevültség akkor a` képzeletekben kényyre dul, ful, és azokat

⁷¹ *Uo.*, 287–288.

⁷² *Encyclopédie*, 344–347. Belnay felhasználta ebből a 344–345. lapokat.

⁷³ „Le début de l’ode est hardi, parce que quand le poëte saisit sa lyre, on le suppose fortement frappé des objets qu’il se représente. Son sentiment éclate, part comme un torrent qui rompt la digue : & en conséquence il n’est guère possible que l’ode monte plus haut que son début ; mais aussi le poëte, s’il a du goût, doit s’arrêter précisément à l’endroit où il commence à descendre.” Vö. *Encyclopédie*, 345.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2023. évfolyam 143. szám

sorrendben fejezve ki őket, ahogy lelkében megjelentek, kihagyva azokat, amelyek kapocsként szolgáltak, ezek felemásaknak és rendetleneknek tűnnek. Csak távolból jelennek meg, ezért némi űr támad közöttük, melyet az olvasó könnyedén kitölt, ha van szelleme (lelke) és megragadta a költő képzeletét.”⁷⁴

nyakra főre hányva; mind-hogy pedig osztán az mindenikének ki-nyomása vagy szükségtelennek látszana, vagy lehetetlennek azért a' Költő tsak a' válogatottját ragadja üstökön, és azt, hogy, a' mint jött, úgy mennyen, rend iránt való törődés nélkül maga szelének ereszti, reá se tekintvén azon aprólékosságokra, mellyek amazon válogatottaknak öszve kaptoltatásokra közbe vetendők volnának. És innét vagy onnantól azt, hogy az ő képzeleti rendetleneknek és köztleneknek látszanak, hogy azok között valamely ürességek, a vagy nyílások találatnak, de a' mellyeket a' Költő, hevétől el-ragattatván, szántsándékkal ugrott-által, és a' körülők való tapogatodást az utána ballagó olvasókra bizza.”

Ezen kívül még hosszan lehetne sorolni a példákat, hol használta forrásul Belnay az *Enciklopédiát*, bizonyítja ezt számtalan szövegszerű egyezés, amelyet az értekezés jegyzeteiben külön jelölök.

Belnay forrásainak következő csoportját alkotja a korabeli iskolarendszer által közvetített, általánosan ismert antik műveltséganyag (Horatius, Vergilius, Cicero, Anakreón), s bár ezek az idézetek nem igényelték, hogy származási helyüket pontosan feltüntesse, Belnay néhol mégis megtette ezt (ezzel is bizonyítva eruditusságát a bíráló bizottságnak). Természetesen legtöbbet Horatiusra hivatkozott, huszonöt évvel később Verseghy műfajelméletének az ódáról szóló részeiben szintén ő a fő példakép.

A harmadik csoportba sorolhatók azok a jelölt szövegátvételek, ahol Belnay megadja a referenciát: így tesz például a Boileau-idézetek vagy a Batteux-tól (vagyis Ramlertől), illetve Jaucourt-tól, Sulzertől vagy a Jean-Baptiste Rousseau-tól vett idézetek esetében. Ezekben az esetekben a tekintély jelenléte hozzátartozik a szöveg tartalmához.⁷⁵

A' Dalról című értekezés tartalmi ismertetése

Belnay értekezése az ódáról két nagyobb, azonos terjedelmű részre tagolódik. Az első rész négy fejezetben vizsgálja, elemzi a dal mibenlétét, belső és külső tulajdonságait. A második rész önálló egységet képez, *A' bé-vett Szerzők' /:Authorok'/: magyarázatjának példája* cím alatt, ám a címmel ellentétben egyetlen költő, Anakreón második éne-

⁷⁴ „Les écarts de l'ode sont une espèce de vuide entre deux idées, qui n'ont point de liaison immédiate. On sait quelle est la vitesse de l'esprit. Quand l'âme est échauffée par la passion, cette vitesse est incomparablement plus grande encore. La fougue presse les pensées & les précipite : & comme il n'est pas possible de les exprimer toutes, le poète seulement saisit les plus remarquables, & les exprimant dans le même ordre qu'elles avoient dans son esprit, sans exprimer celles qui leur servoient de liaison, elles ont l'air d'être disparates & décousues. Elles ne se tiennent que de loin, & laissent par conséquent entr'elles quelques vuides qu'un lecteur remplit aisément, quand il a de l'âme & qu'il a saisi l'esprit du poète.” Vö. *Encyclopédie*, 345.

⁷⁵ SZILÁGYI, i. m., 414.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

kének vizsgálatából áll. A két értekezés tartalmilag és gondolatilag is nagyon különbözik egymástól, így külön tárgyalom a kettőt.

Belnay az első részben (*A' Dalról*) a dal meghatározása után („A' Dal tehát nem egyéb, hanem tsupa eleven érzésű belső indulat; a' vagy énekül fel vett versekben látzató rövid eleven ábrázolat”) Horatius verseinek elemzésén keresztül boncolgatja a dal és a dalköltés természetét.⁷⁶ Magyar példákat is felhoz állításai igazolására: Révai Miklós versét Rájnis Józsefhez, amelyet annak okán írt, hogy Rájnis elkészítette a Vergilius-eklogák magyar fordítását.⁷⁷ Ezzel kapcsolatos tételmondata: „Ezekből tehát nyilván Ki tetszik, hogy az illetén nemű Vers-Költeményeknek a' tulajdona nem egyedől a' tárgynak, mellyről van a' Dal, méltóságában, sem a' mivoltnak, melly elő-adatik, fontosságában légyen helyheztetve, hanem abban a' fel hevültt, és Különös elevenségű Költő elméjében, melly magát az alatsónyságot is azon oldalról, és olly bé hatólag tudja szemlélni, hogy az által az ő Képzelődése leg tehetőssebben fel hevülhessen, és az érzése leg foghatóssabban fel emelkedhessen.” A Sulzertől átvett gondolat szerint a művészetek célja a szív megilletése, az érzelmek mozgásba hozása, az érzékenység felébresztése, mivel a művészet célja az egész emberre irányul, a művésznek az ember összes érzelmét és affektusát kell megérintenie.⁷⁸

Ezek után a dal belső sajátosságaira tér rá (az elragadtatás, a merész kezdet, az ugrások, a „félrekapások”, a „költeményes összezavarodások”, az érzelmek egysége), s ezeket egyenként jellemzi.⁷⁹ Mindegyik sajátosságot elemezve bőséges verspéldatárral szolgál: Belnay egyértelműen szépirodalmi szempontok alapján válogat az európai és a magyar irodalom történetéből. Bár név szerint sehol sem említi dolgozatában Szerdahely Györgyöt, vélhetően az ő írásai alapján került be a magyar művészetelméletbe a művészet öntörvényűsége, az esztétikai autonómia eszméje.⁸⁰ A Belnay által tárgyalt anyag korszerű gondolkodásra vall: szinkronban volt a kortárs (német, angol stb.) szépirodalmi és szakirodalmi termékkel, illetve érdeklődése saját korának szépirodalmáig terjed (Révai Miklós, Baróti Szabó Dávid, Rájnis József, Nagy János).⁸¹

⁷⁶ Hasonló metodikát alkalmaz – már mint egyetemi professzor – Schedius Lajos 1794–95-ben, mikor a *Poesis lyrica* című előadásjegyzetében Horatius ódáinak elemzésein keresztül vizsgálja tárgyát. OSZK Kézirat-tára, Quart. Lat. 3957. Erről részletesen lásd BALOGH Piroska, *Horatius noster: Schedius Lajos Horatius-előadásai 1794–1795-ből*, Antik Tanulmányok, 2002, 297–310.

⁷⁷ Révai versét Kazinczy Ferenc tette közzé az induló Orpheusban (1790, I. kötet). Az alkalmi üdvözlővers közlése Debreczeni Attila szerint a szerkesztő részéről tudatos állásfoglalás Batsányi ellen, miután az a Magyar Museumban közölte Vergilius első eklogájának Rájnistól és Baróti Szabótól való két fordítását, valamint az eredetit, a szembeállítás bevallott szándékával. Vö. *Első folyóirataink: Orpheus*, kiad. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 2001 (Csokonai Könyvtár: Források, 7), 425.

⁷⁸ MARGÓCSY, *i. m.*, 21.

⁷⁹ Szerdahely György 1776-os *Tentamenjéből* kiderül, hogy a líraiságot a gondolkodás és a beszéd (azaz a nyelvhasználat) sajátos módjaként definiálja, s e sajátosságot belső tulajdonságokban és esztétikai minőségekben próbálja kimutatni, például a merészségben, az ugrásban, a nagyszerűségben, a bőségben, a gyengédségben. Sajnos Szerdahely tervezett líratanulmánya nem született meg végül. Vö. MARGÓCSY, *i. m.*, 24.

⁸⁰ *Uo.*, 12.

⁸¹ Belnay tájékozódásának alapjául még kétségbevonhatatlanul az antik szerzők (Horatius, Anakreón) szolgálnak, de saját korának alkotásai között is sok olyat talál, ami eléri a régiek szintjét.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

Az elragadtatás avagy a költői dühösség az egyik legfőbb tulajdona a dalnak („ebben áll a’ Dal tsinalatjának leg nagyobb munkássága”). Belnay Horatius *Ad Liberum patrem* című ódájának kezdősorát idézi Batteux–Ramler nyomán: „Quo me Bacche rapis tui / Plenum? Quae Nemora, aut quos agor in Specus velox / mente nova?”⁸² („Bacchus, merre ragadsz, veled / telten? Mily ligetek, mily üregek közé / hurcolsz új, sebes érzelem?”)⁸³

Az enthusiasmus kérdésköre nagy figyelmet kapott a korban, például Péczeli József 1792-ben a Mindenés Gyűjtemény VI. kötetében is közölt egy tanulmányt róla (az *Enthusiasmusról* címmel). Az értekezés szerint az enthusiasmus, a költői elragadtatás a poézis maga, ez avat igazán költővé valakit. „Bátor fel-találtassanak valakiben minden egyéb minéműségek; de ha ez meg nints benne, úgy soha nem lesz Poéta: ellenben pedig, bár sok hijánosságok légyenek is valakiben, de ha az ő mejje lángol belől e nemes tüzzel, ne féljen...”⁸⁴ Tehát már megkülönbözteti a verselőtől a „Poéta belső érdemével”, az ihlettel, tüzzel rendelkező poétát, csak az ilyet tartván költőnek.⁸⁵

A kezdés bátorsága a költői elragadtatás következménye, mert „a költő, miután az énekléshez látva felveszi lantját, a maga elé tűzött tárgy erősen megindítja lelkét, és mintegy a hegyi patak módjára, mely elsöpri a gátat, a hangulat által elragadja a felfelé törő lendület.”⁸⁶ Ugyanígy az áradó patak/folyó képzetét használja fel a költő érzéseinek mozgását illusztrálandó. Belnay itt is további példákat sorol: Horatius mellett egy lengyel jezsuita neolatin költőre, Sarbieviusra („ama közelebbi leg-jobb Deák Lantos”) is hivatkozik.⁸⁷ Ezután közli Horatius *Ad rem publicam de bellis civilibus* című versét Révai Miklós fordításában, majd Baróti Szabó Dávid *Fuskus Aritiushoz* című Horatius-fordítását.

A költői ugrásról szólva ismét Batteux–Ramler megállapítását veszi át („Az ugrás a’ Dalban olly valami, mint köz-üresség, a’ vagy nyilás két ollyatén képzeletek között, mellyek közléről egybe foglalva nintsenek”), példaként Horatius *Ad Alexandrum Paridem* című ódájára és Sarbievius versére hivatkozik. Jaucourt „óda” szócikke alapján kiemeli, hogy ezen „ugrásoknak [...] tsak azon tárgyakban van helye, mellyek valamely heves indulatok gerjesztésére leg alkalmatosabbak; mert azok a’ fel zavarodott léleknek a’ miveleti, már pedig a’ lélek heves fel-háborodása nem akár minőben, hanem tsak a’ súlyos tárgyakban tamadhat.” Ezért Anakreónnál erre példát nem találhatunk, mert „azokban a’ lélek egészszen el-lágyúl, és a’ gyönyörűségekből olvadozik...”

A félreccsapás a más témára való hirtelen átcsapást jelenti. Belnay az 1787-es *Institutiones* és a francia *Enciklopédia* „óda” szócikke alapján két típust különböztet meg: *szentenciák* vagy *általános igazságok* alkalmazásánál, illetve *történeti tettek és történetek*

⁸² RAMLER, *i. m.*, III, 49.

⁸³ KURCZ Ágnes fordítása.

⁸⁴ Mindenés Gyűjtemény, VI, 1792, 370–371.

⁸⁵ BÍRÓ Ferenc, *Péczeli József*, ItK, 1965, 573.

⁸⁶ TÓTH Sándor Attila fordítása az 1787-es *Institutiones* ódajevezetéről szóló részben. TÓTH, *i. m.*, 214.

⁸⁷ Mathias Casimir Sarbievius (lengyelül Sarbiewski, 1595–1640). A „Horatius Sarmaticus” dísznéven igen korán európai hírnévhez jutott tudós költő és poétikaszerző három évig élt Rómában, s ott VIII. Orbán pápa köréhez tartozott.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

beiktatásánál alkalmazhatók a kitérések. (Belnaynál: „Ezen félre tsapásoknak két neme vagy on, némellyek tudni-illik a’ Köz-helyekre, Közönséges igazságokra esnek [...]. Némelly félre-tsapások pedig esnek valamelly meg-irtt történetekhez.” Kiemelés tőlem – L. V.) A kitérésnek ezen fajtáit Horatius versein keresztül mutatja be, szintén az *Institutiones* nyomán.⁸⁸

A költeményes összezavarodásokról az *Institutiones* nem szól, ennél a résznél ismét Batteux–Ramler a forrása („midőn a’ Lantos Költő a’ maga hevében el ragadtatik, az indulatokat azon szerrel, a mint elő-tolongolnak, ki nyomásaival egymásra hasábollya [...]. És ez a’ mivoltnak Költeményes őszsze zavarodása, melly által a’ Szovak szokatlannúl széllyel hanyattattnak, és a’ magok természetes rendjek szerint éppen nem helyhezettnek”). Belnay kiemeli, hogy ezen tulajdonságok mindegyikének nem kell feltétlenül megjelennie egy-egy dalban.

Az érzelmek egysége úgy kívánatos az ódáknak, mint a cselekmény egysége az eposzban vagy a drámában. Belnay itt megismétli az *Institutionest* („Unitas affectuum in Odis ita desideratur, ut unitas actionis in Epopoeia vel Dramate”),⁸⁹ de „azt még is nem olly szorossan kel érteni, mintha azon egy Dalban ugyan azon egy gondolatoknak, ábrázolatoknak, képzeleteknek, és fordulásoknak egész végiglen kellene meg-maradniok”.

Végül Belnay még a „híhetőséget” is a költői vers belső tulajdonságai közé sorolja, noha ez sem az *Institutiones*ben, sem a francia *Enciklopédiában*, sem Batteux–Ramlernél nem fordul elő. („Híhetőség akkor van a’ Dalban, midőn a’ Tárgy, melly a’ Lanton pengettetik, olyan hogy azon indulatot valóban gerjezthette; és midőn a’ gondolatok, a’ rajzolatok, és Képzeletek valamint magok egymással, úgy az indulattal is őszsze férkezhetők.”)

Annak bizonyítására, hogy a dalnak rövidnek kell lennie („A’ léleknek felette eleven érzése, melly Dallani készített, igen tartós nem lehet, nem is bírhatja az elme sokáig azon hevét, mellyel az el ragattatott Költő fel-gyulada. [...] Tehát a’ Lantos Vers-Költeményeknek [sic!] rövidedeknek kell lenni”), forrásai, Batteux–Ramler és Jaucourt nyomán⁹⁰ Cicerót idézi („a’ lélek túze hamar el aluvó”).

A következő gondolatkör a lírai vers erényeivel (virtutes) és jó tulajdonságaival (dotes) foglalkozik, melyek közül az *Institutiones* nyomán hármát emel ki: az úgynevezett „elme-villámot” (sublimitas), „felségesülést” (majestas) és „Kelemetességet” (suavitas).

Az elme-villámnak két típusát különbözteti meg az *Institutiones* nyomán Belnay: a képzeleti és a gondolati elme-villámot. A képzelet emelkedettsége az, amikor a képzelet a lelket a dolgok általános ideája fölé emeli. Ilyen képet gyakran találunk Horatiusnál, példaként a „Si fractus illabatur orbis / Impavidum ferient ruinae” sorokat idézi.⁹¹ A gon-

⁸⁸ Az 1787-es *Institutiones* példái Horatiustól: *Carm.* I, 3; *Carm.* III, 5; *Carm.* III, 27. Belnay ugyanezeket elemzi.

⁸⁹ *Institutiones*, 284.

⁹⁰ RAMLER, *i. m.*, III, 28; *Encyclopédie*, 345: „animorum incendia celeriter extinguuntur”.

⁹¹ HORATIUS, *Carm.* III, 3. *Ad Musas de Augusto*. „Rettenthetetlen, hogyha Föld s Ég / összerogy is, s a romok lesujtják.” (BEDE Anna fordítása.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

dolatok fensége a gondolkodás emberi mértékét majdnem átlépő eszmékben keresendő. Példaként az előzőleg idézett Horatius-versre hivatkozik.

A sublimitas, vagyis az elme-villám tárgyalásánál név szerint is Jaucourt-ra hivatkozik, vagyis „az elme gondolatnak egy olly sebess őrlődése légyen, mint a' sűrű setétségeket hasogató ejjeli-villámlásnak sebes lobogása”. Az eredeti idézet a francia *Encyclopédie* „óda” szócikkéből való.⁹²

Margócsy István hívta fel a figyelmemet arra, hogy ugyanez a gondolat tér vissza Csokonai Vitéz Mihály 1798-ban keletkezett *A Magánosság*hoz című nagy ódájában:

Te benned úgy tsap a' Poéta szélllyel,
Mint a' sebes villám setétes éjjel;
Midőn teremt új dolgokat
'S a' semmiből világokat.⁹³

A Csokonai-szakirodalomban régóta folyik a vita, vajon mi ezen modernnek tartott, a „szubjektum energiájának erős hangsúlyozása” miatt a romantikába előremutatónak vélt poétikai gondolatok eredete.⁹⁴ Az 1994-es kritikai kiadás Shakespeare *Szentivánéji álom* című játéka 5. felvonásának 1. színében vélte felfedezni e sorok forrását:

The Poet's eye, in a fine frenzy rolling,
Doth glance from heaven to earth, from earth to heaven.
And as imagination bodies forth
The forms of things unknown; the Poet's pen
Turns them to shapes, and gives to airy nothing
A local habitation, and a name.⁹⁵

A kritikai kiadás szerint arra, hogy Shakespeare e darabját ismerte volna Csokonai, nincs adatunk, de Szauder József nyomán⁹⁶ biztosnak tartjuk, hogy ismerte Rousseau *Társadalmi szerződését*, ahol ezt is olvashatta: „le vrai génie, celui qui crée et fait tout de rien”, azaz: „az igazi zseni, aki a semmiből teremt és csinál mindent”.

⁹² „Le sublime qui appartient à l'ode est un trait qui éclaire ou qui brûle.” Azaz: „Az ódához kapcsolódó fennköltség olyan vonás, amely megvilágít vagy éget.” Vö. *Encyclopédie*, 345.

⁹³ Csokonai Vitéz Mihály *A' Magánosság*hoz című verse 7. versszakának 53–56. sora. CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY, *Költemények*, 4, 1797–1799, kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1994 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 71–74.

⁹⁴ SZAUDER József, *Csokonai poétikájához = Mesterség és alkotás: Tanulmányok a felvilágosodás és a reformkor irodalmáról*, szerk. MEZEI Márta, WÉBER Antal, Bp., 1972, 77.

⁹⁵ ARANY János fordításában: „Szent örületben a költő szeme / Földről az égre, égből földre villan, / S míg ismeretlen dolgok vázait / Megtestesíti képzeletje, tolla / A légi semmit állandó alakkal, / Lakhellyel és névvel ruhazza fel.”

⁹⁶ SZAUDER, *i. m.*, 78.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

Szegedy-Maszák Mihály hosszan elemezte Csokonai versét, és megállapítása szerint „ezek a sorok a korabeli magyar irodalomban is példátlanok”.⁹⁷ Az eredetiség fogalma idegen a klasszicista költészet célkitűzéseitől. Edward Young 1759-ben megjelentetett esszéje⁹⁸ az első, amely szembeállítja az utánzást, a tudást az eredetiséggel, és a zsenit üstököshöz hasonlítja, bűvészhöz, aki láthatatlan, isteni eszközökkel épít. A gondolatot Kant fejleszti tovább *Az ítélelő kritikájában*, amikor a képzelőerő szabadságáról, szubjektív mozgásáról ír.⁹⁹ Szegedy-Maszák az idézett Csokonai-sorokat mindenekelőtt Kant azon gondolatával rokonítja, amely szerint a költészet „a lelket azzal tágítja ki, hogy a képzelőerőt felszabadítja”.¹⁰⁰

Azt nem lehet állítani, hogy Csokonai látta volna Belnay ódáról írt disszertációját, ám nem is elképzelhetetlen. Az ódáról szóló szócikket Csokonai olvashatta a francia *Enciklopédiában*, és az „éclair” (‘villám’) kifejezés őt is inspirálhatta a híressé vált sorok megfogalmazásakor. Mindenesetre a kor esztétikai, retorikai és poétikai szóhasználatában nem ismert „elme-villám” további kutatásokat igényel.¹⁰¹

A felségesülés, nagyszerűség az ódákban megnyilvánuló fenségéből (Belnaynál elme-villámból) ered, áll pedig a „Képzeteleknek fényességében, az érzéseknek elevenségében a’ fordulatok’ mérészségében, a’ Dal lelkesülése méltóságában, az értelmi valóságokban /:sententiae:/ a’ formálatokban /:figurae:/ a’ szavaknak, és mivoltoknak boldog bűvölkődésében, és az egész beszéd’ módjának szerentsés könnyűségű folyásában”. Mindezt Quintilianus fogalmazta meg Pindaros ódáival kapcsolatban *Szónoklattanának* 10. könyvében.¹⁰²

A dal kellemetességéről már csak nagyon röviden szól: a kellemesség a kifejezések megfelelő elrendezéséből, a beszéd szemléletességéből és a gyönyörködtető jelzők kellemes használatából ered. („A’ Dal kellemetessége meg szerzetetik a’ Szavaknak alkalmas helyheztesése, a’ ki-nyomásoknak világos értelme, és a’ minéműsitőknek /:epitheta:/ helyes válogatottsága által.”)

Ezek után következik a második fejezet, *A’ Daloknak külömbféle nemeiről* címmel. Elsőként Sulzer idézi annak illusztrálására, hogy mennyi különféle fajtája van a dalnak. („Sulzer-ként, az öreg Tölgyektől fogva, a’ fiatal rózsza bokrotskákig nem található több külömböző fák, és bokrok’ nemeire, mint a’ Pindarusi fellengősektől fogva, az Ana-

⁹⁷ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Csokonai: A Magánossághoz* = Uő, *Világkép és stílus: Történeti-poétikai tanulmányok*, Bp., 1980, 81.

⁹⁸ *Conjectures on Original Composition* = *English Critical Essays (16th, 17th and 18th Centuries)*, London, 1922.

⁹⁹ Immanuel KANT, *Az ítélelő kritikája*, ford., bev. HERMANN István, Bp., 1966, 224.

¹⁰⁰ Uo., 294.

¹⁰¹ Bíró Ferenc hívta fel a figyelmet arra, hogy a poézis teremtő erejéről szóló gondolatok már felbukkannak Péczeli József Minden Gyűjtemény-beli cikkeiben is, vö. BÍRÓ, *i. m.*, 411, 571–573. Köszönöm neki ezúton is az értékes kiegészítést.

¹⁰² „A kilenc lantosköltő között pedig leges legkiválóbb Pindarus, az ő fonszárnyalása, gondolatai, szóképei, a tárgyak és szavak igen kedvező bősége és ékesszólásának mintegy folyamata által.” Vö. Marcus Fabius QUINTILIANUS *Institutiones oratoria című művének Tizedik könyve*, ford. HOLUB Máttyás, Bp., 1873 (Római Remekírók Magyar Fordításban, 26), 16.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

creoni gyengédedekig, Dalok' nemeire.”) Az ódafajták egyes változatait vizsgálva, az anyagot tekintve négy osztályba sorolja azokat:¹⁰³

– „istenes énekek”: az isteni vagy égi dolgokról éneklő ódák (himnuszok, bár Belnay nem használja ezt az elnevezést); példaként a lap oldalára beszúrva Jean-Baptiste Rousseau egy ódáját idézi;

– hősi ódák (Belnaynál „nagy-névbeli”), amelyekben a költők a hősök vagy a jeles férfiak tetteit, dicsőségét zengik;

– a filozofikus (bölcsekedő) vagy erkölcsi dalok, amelyekben a költő az erény szeretetétől vagy a bűnök gyűlöletétől lángol;

– az anakreóni dalok, „melly neme a' Dalnak az emberi élet' minden gyönyöröségeit, minden kellemetességeit, kivált pedig az Iffiuság' örömét, tántzait, a' Bort, a' Bor-Ivást foglalja magában”. Példaként nem Anakreónt, hanem Boileau-t idézi.

A dal belső tulajdonságainak tárgyalását befejezve Belnay a harmadik, viszonylag rövid fejezetben tér rá a dal *külső formájára*, itt valószínűleg Batteux–Ramler volt a fő forrása.¹⁰⁴ („A' Görögöknek a' Dalban voltanak Strófái, Antistrófái, és Epodoni. A' Strofa tulajdonképpen azon bizanos [sic!] Versek számát tette a' Görögöknél, mely az Énekkar által menve danoltatott. [...] Mikor az Énekkar mentéből meg-fordult, akor a' Verseknek másodrendbeli részét, mely az előbbenihez a' számra, és nemre nézve egészen hasonló volt, kezdvén danolni, ugyan annyi lépéseket tett ezen vissza-jöte-beli danolásában, mint a' mennyit elébb mentében tett vala; és ez a' másodrendbeli rész nevezetett Antistrofának. [...] Midőn pedig az Énekkar meg-állapodva még egynehány Verseket danolt, azon része nevezetett Epodonnak.”) Belnay a strófa újkori definícióját is megadja a végén („A' közelebbkoriak a' Strofán értik a' külömbféleképpen, de olly módón meg-határozott Versek számának, és nemének össze-foglaltatását, mellynek, meg-ujjítandólag, azon egész Vers-Költeményben tekéltelenen meg-kellessen tartania”).

Végül a disszertáció első részét a *Némelly Nemzeti Lantos Költőink iránt való rövid meg-jegyzések* című negyedik fejezet zárja. Ebben elsőként Faludi Ferencet magasztalja („Faludi Ferentz minden kételkedés nélkül Fejedelme a' mi Nemzeti Lantos Költőinknek, és nem alábbvaló a' leg-főbb külső Nemzeti Elméknél”, továbbá: „Az ő rajzolatli gyönyörködtetései a' szivet, és az érzést egészen olvasztyák. Az ő ábrázolati édesdedek, tiszták, világosok, mosolygók. Az ő Músája kedveltető, érzéssel tellyes, enyelgő, szerelmes, dallásai gyönyörködtető, a' szavak benne tsupa szivnek szavai, tréfái elmések, tsátsogása kedveltető, és az alkalmaztatások benne igen jelesek”).

A jezsuita latin költészetten belül, akárcsak a 18. századi magyar nyelvű lírában, valóban Faludi Ferenc hozott fordulatot, aki lemondott az előző költőnemzedékek barokk alkalmi költészeteszményéről, és a mindennapokat, saját életének rezdüléseit tette meg lírája főtárgyává.¹⁰⁵

¹⁰³ Vö. az 1787-es *Institutiones* osztályozásával: Hymni, Odae heroicae, Odae philosophicae, Odae Anacreonticae. Vö. *Institutiones*, 287–288.

¹⁰⁴ RAMLER, *i. m.*, 29–30.

¹⁰⁵ SZÖRÉNYI László, *Neolatin lírai költészet a XVIII. századi Magyarországon*, ItK, 1991, 591–592.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

A kortárs költők közül Révai Miklóst („Az ő Erkölti Daljai mélységes böltséssel tellyesek, fellengősek, felségesek, és méltóságosak”) és Nagy Jánost dicséri. Utóbbiról teljes elragadtatással szól: „Ez hol maga Anacreon, hol Sappho, hol Catullus. Az ő Versei rövidek, édesek; ki-mondásai erővel és hathatósággal tellyesek. Az elragadtatás benne felettébbvaló”. Nagy János *Nyájas Múza* című kötete 1790-ben jelent meg Győrött. Verseit ő is osztályozza: kötete első részében *Pásztor Énekek* találhatóak (mint írja, „Révai után”), második része főként Rabener-fordítások. Könyvének ez a legérdekesebb része a *Gúnyoló s más vig énekek* címet viseli, és ebben érzelmes és átkozódó hangú költemények éppúgy megtalálhatók, mint az eleven, pergő ritmusú, népi jellegű táncdalok,¹⁰⁶ a Belnay által hivatkozott dalok mind ebből a gyűjteményből kerülnek ki.

Az Anakreón-fordítások értelmezéséhez

Belnay disszertációjának második, az elsővel közel azonos terjedelmű része *A' bé-vett Szerzők /: Authorok:/ magyarázatjának példája* címet viseli, melyben Anakreón II. énekét vizsgálja, egybevetve annak különböző nyelvű fordításait.¹⁰⁷ A dalformák klasszikus mintája az egész kor dalköltői törekvéseiben Anakreón (éppúgy, mint a pásztori-idilli verseknek Vergilius, vagy az ódaköltészetnek Horatius). Azokat a költeményeket, amelyeket e században „anakreóni dalok”-ként ismertek, először Henricus Stephanus (Henri Estienne) adta ki Párizsban 1554-ben.¹⁰⁸ Közel hatvan dalt jelentetett meg, de mint később kiderült, ezek nem Anakreón költeményei, hanem későbbi utánzatok voltak. A kortársak és az utókor azonban valódiként kezelte őket, s bár voltak, akik kétségbe vonták a művek hitelességét, az ő hangjuk sem tudta elnyomni a megjelenés nyomán kitörő lelkesedést.¹⁰⁹ Henricus Stephanus kötetének megjelenése után először Franciaországban talált hívekre az új költői irányzat,¹¹⁰ majd a 17–18. század folyamán szinte valamennyi európai nyelven készültek fordítások, illetve Anakreón modorában írott dalok. Különösen Németországban váltak népszerűvé, itt valóságos Anakreón-kultusz alakult ki. Halálában indult meg a filológiai kutatás, majd a művek fordítása. Nikolas Götz kezdeményezése nyomán egész költői kör csatlakozott a fordítókhoz: Uz, Gleim,¹¹¹ Rudnick, Ramler; majd egy másik periódusban Jacobi, Gessner.¹¹² E költők számára az új ízlés

¹⁰⁶ MEZEL, *i. m.*, 171.

¹⁰⁷ Sem a bírálóbizottság értékelésében, sem egyéb iratokban nincs megemlítve az, hogy a Belnay-dolgozat valójában két, terjedelemben nagyjából azonos részből áll, és a dalról szóló értekezés mellett egy Anakreón-fordításokat összehasonlító dolgot is tartalmaz a beadott füzet.

¹⁰⁸ A Belnay által megvizsgált fordítások közül a legrégebbi ebből a gyűjteményből való (H. Stephanus név alatt).

¹⁰⁹ OROSZ Beáta, *Csokonai Vitéz Mihály Anakreoni Dalok című kötete mint a XVIII. századi Anakreón-recepció összegzése*, It, 2003, 56.

¹¹⁰ HALÁSZ Előd, *A német irodalom története*, Bp., 1987, 224.

¹¹¹ Gleim, a „német Anakreón” volt az első, aki sikeresen kísérletezett önállóan rímtelen, antik versformában írott dalokkal.

¹¹² MEZEL, *i. m.*, 157–158.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

felé fordulás egyben állásfoglalást is jelentett a felvilágosodás racionalizmusa ellen, harcot a költészet autonómiájáért, az érzelmek, az érzékiség létjogosultságáért.¹¹³ Az anakreóni dalok fordítói és szerzői elsősorban szórakoztatni, gyönyörködtetni akartak; az evilági élet derűjére és élvezetére bátorítottak, igazolásként szívesen hivatkoztak a műfaj antik hagyományaira. A költeményekben megfogalmazott életfelfogásra sokan ellenségesen reagáltak, könnyelműnek és erkölcstelennek minősítették a dalokat és szerzőiket egyaránt.¹¹⁴ A felháborodott tiltakozásokkal szemben a szerzők gyakran névtelenséggel védekeztek, ez történt Ráday Gedeon esetében is, aki Kazinczyhoz írt levelében Anakreón-fordításai megjelentetésével kapcsolatban így mentegette magát: „én ugyan azt, hogy Anacreonból darabokat fordítottam, nem szégyenlem, ugyanis a’ leg ártatlanabbakat igyekeztem választani; de mégis azt, hogy Anacreonból való fordításaim mennyenek leg előszöris belé a’ Gyűjteményben, valósággal szégyenleném, minthogy már ilyen idős embertől akárki is avagy tsak először másfélét várna”, és ragaszkodott ahhoz, hogy csak (fiktív) monogrammal jelenjenek meg a versek.¹¹⁵

Az anakreóni dalok közvetítette új életszemlélet és könnyed hangneme a 18. század végén Magyarországon is sokakat megérintett, s nagy buzgalommal, több-kevesebb sikerrel fordították Anakreont, sőt többen próbálkoztak önálló költeményekkel is.¹¹⁶ (Ez az időszak a magyar verselés megújításának korszaka volt, ezért kezdetben az új ízlés népszerűsítése mellett hangsúlyos szerepet kapott az antik verselési hagyomány meghonosításának szándéka is.)¹¹⁷ Először Rájnis József próbálkozott anakreóni dalok írásával és fordításával. Az antik verselési hagyomány megalapozásának szándékával állította össze kötetét (*A’ Magyar Helikonra vezérlő Kalaúz*, Pozsony, 1781), amelyben a magyar költészet változatosságának szemléltetésére „Anakreón’ rendi-szerént” készült példát is közölt,¹¹⁸ *A’ Magyar Helikonra vezérlő Kalaúzhhoz tartozó Meg-szerzésben* pedig két fordítást (*Egy kedves Leánykához; A’ Szerelemről*), a lap aljára illesztve a görög szöveget.¹¹⁹

Anakreón dalaiból egész kötetet elsőként Zechenter Antal adott ki *A’ Magyar Anakreón* címmel 1785-ben Prágában. A kötet hatvanegy dalt tartalmazott, s ahogy Csokonai írta értekezésében, „6 syllabájú 3 soros kadentziás apró sorú versekben” fordítva.¹²⁰ Ráday Gedeon, Kazinczy Ferenc¹²¹ és Földi János anakreóni fordításai¹²² 1788 és 1791

¹¹³ OROSZ, *i. m.*, 57.

¹¹⁴ *Anakreón*, ford., bev., jegyz. PONORI THEWREWK Emil, Bp., 1885, 141. (A továbbiakban: *Anakreón*.)

¹¹⁵ *KazLev.* I, 255–256.

¹¹⁶ Ezek közül a költemények művészi megformálása, a sajátos megszerkesztés által kiemelkedik Csokonai *Anakreóni Dalok* című kötete, amely a műfaj betetőzőjének, összegzőjének tekinthető; vö. OROSZ Beáta idézett tanulmányát.

¹¹⁷ A versújításra alapvető szakirodalom: BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1998³, 250–278.

¹¹⁸ [Köszegi] RÁJNIS József, *A’ Magyar Helikonra vezérlő Kalaúz, az az: a’ magyar vers-szerzésnek példái és regulái*, Pozsony, 1781, 6.

¹¹⁹ *Anakreón*, 105–106.

¹²⁰ A kortársak közül többen élesen kritizálták Zechenter fordításait, például Földi János és Csokonai is.

¹²¹ Kazinczytól tizenkét fordítás maradt fenn, a többi elveszett, vö. *Anakreón*, 107, 108.

¹²² Csokonainak az anakreóni dalokról írt tanulmánya szerint Földi „próbát tett az Anakreontismusokban is, melyek több Versezetjeivel együtt még Kézírásban hevernek”, tehát nem csupán fordította Anakreont, hanem

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

között jelentek meg a Magyar Museum és az Orpheus hasábjain, valamint a Kazinczytól kiadott *Heliconi virágokban*.¹²³ Kazinczy fordításait Ráday lelkesen fogadta,¹²⁴ Virág Benedek szintén nagyon kedvelte őket, egyik 1807-es levelében egyenesen Csokonai fölé helyezte, arra kérve, hogy adja ki ezeket a dalokat.¹²⁵

Zechenter után másodikként Édes Gergely adott ki egy egész kötetet anakreóni dalokból *A' Teosi Anakreon' versei* címmel.¹²⁶ A kötet érdekessége, hogy a szerző kétféle fordítást közöl: egyik hasábjában az eredeti versmértékben készült, mellette pedig a rímes változat olvasható. A költő 1794-ben kezdte Anakreont fordítani.¹²⁷ 1802-ben elküldte dalai kéziratát Kazinczynak, aki 1803-ban arra figyelmeztette Édest, hogy „A' legbájo-lóbb, legpajkosabb kis poétát nem kellene szóról szóra fordítanunk. Fel kellene kapnunk, a' mit mondani akar és a' mit görögül és a' görögöknek oly könnyűséggel mond is.”¹²⁸ Édes később megbánta, hogy oly hamar kiadta kötetét („a' mellyet fájjalok, hogy mint-egy szezességből kiadtam”), és átdolgozta fordításait.¹²⁹

Rajtuk kívül Sándor Istvánnak is ismerjük hat Anakreón-fordítását (köztük található Anakreón II. énekének fordítása is, amely Belnay értekezésének fő tárgya), ezek 1799-ben¹³⁰ jelentek meg Győrött a Sokféle című folyóiratban (*Az Asszonyokról. Anákreonnak II. Ódája; Hilas a Kakasához. Anákreonnak 12-dik Ódája; A Kor. Anákreonnak 11dik Ódája; Az Élet Futamatja. Anákreonnak 24dik Ódája; A Kivánságok. Anákreonnak 20-dik Ódája; Amornak éjjeli Látogatása. Anákreonnak 3-dik Ódája*).¹³¹

Fazekas Mihály tizenöt anakreóni dalt írt, feltehetően éppen abban az időszakban, amikor barátja, Csokonai összeállította az *Anakreoni Dalok* anyagát.¹³² S végül nem szabad megfeledkezni Fabchich Józsefről, aki a legtöbbet fordította a görög költőtől, a

maga is írt ilyen dalokat. Vö. CSOKONAI VITÉZ, *Jegyzések és Értekezések...*, i. m., 90–91. Ezekről azonban sajnos semmit sem tudunk.

¹²³ Ráday fordításai: Magyar Museum, Kassa, 1788, I, 4, 359–361 (*2-dik Oda, 40-dik Oda*); Orpheus, Kassa, 1790, I, 2, 131 (*Anákreonnak XLVd. Dala*). Kazinczy fordításai: Magyar Museum, 1788, I, 1, 84–85 (*Anakreonnak XIXd. Éneke*); I, 4, 362–363 (*Anakreonnak XXXIII. Dalja*); Orpheus, 1790, I, 3, 276–277, 293–294 (*Anakreonnak XIIdik Dala, Anakreonnak XXIIIdik Dala, Anakreonnak IIIIdik Dala*); a *Heliconi virágokban* (*Heliconi Virágok 1791 esztendőre szedte Kazinczy Ferentz Pozsonyban és Komáromban*), 87–90: *Anacreon' XIX. Dala, Anacreon' XXXIII. Dala, Anacreon' XLV. Dala, Anacreon' XLVI. Dala* (mind Kazinczy fordításai, Széphalmy Vintze néven); Földi fordításai: Orpheus, 1790, II, 4, 307–308 (*Anákreonnak XVIIdik Dala*), 393 (*Az én kívánságom. Anacreonnak 15dik Dala*), 407 (*A' Lant. Anacreonnak I. Dala*), 408 (*Az Asszonyok. Anákreonnak IIIdik Dala*).

¹²⁴ *KazLev.* I, 278; II, 22–24, 91–93.

¹²⁵ *KazLev.* V, 114. „Te sokat fordítottál Anakreónból, vagy talán minden verseit. Szedd össze kérlek, és add ajándékkül nemzetednek. – Én Csokonaiét nem szeretem.”

¹²⁶ ÉDES Gergely, *A' Teosi Anakreon' versei. Kétféle fordításbann. Egyenesenn görögöböl*, Vác, 1803.

¹²⁷ *Anakreon*, 112.

¹²⁸ *KazLev.* III, 119.

¹²⁹ *KazLev.* III, 81; IX, 116.

¹³⁰ De az előszó tanúsága szerint a fordítások korábbról valók.

¹³¹ SÁNDOR István, *Sokféle*, VI, Győrött, 1799, 216–217, 223, 227, 228–229, 231, 255–256.

¹³² BÍRÓ, i. m., 360.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

fordítások művészi értékét azonban a kortársak igen alacsonyra helyezték (Kazinczy egyik levelében „irtóztató Iró”-nak nevezi).¹³³

A magyarországi anakreóni dalköltészet műfajának betetőzése és összegzése Csokonai Vitéz Mihály *Anakreóni Dalok* című kötete.¹³⁴ A kötet darabjai 1797 és 1800 között, valamint az összeállítás idején, 1803-ban keletkeztek. Csokonait kortársainál mélyebb, bensőségesebb viszony fűzte Anakreónhoz; a földi boldogság után hiába vágyódó, ezért a boldogság lehetőségének új útjait kereső költő őt választotta példaképének.¹³⁵ A jó anakreóni dalok írásának feltételeként sajátos elveket fogalmazott meg, amelyekben nem külső, formai elemekre helyezte a hangsúlyt: „A’ ki jó Anákreóni Dalokat kíván írni: annak nem Anákreont kell fordítani”, s azt is helyteleníti, ha valaki „holmi hideg és durva érzéseket az Anakreón’ mértékére” „srófol”. Ehelyett azt hangsúlyozta, hogy a költőnek magáévá kell tenni az ő világát, s vele azonosulva kell „az ő tőle kedvelt édes tárgyakról, az ő tulajdon könnyűségével, vidám humorával, és kellemetes előadásával, rövid és tsínos Dalokat szerezni”.¹³⁶

A magyar anakreontikusok számára a német irodalom szolgált mintaként, nem csupán az anakreóni dalköltészetben, hanem a kiadásokban, illetve a róla szóló elméleti írásokban is. Az első magyar nyelvű értekezés Anakreónról és az anakreóni dalokról Csokonai Vitéz Mihály nevéhez fűződik, aki 1803-ban az *Anakreóni Dalok* című kötetéhez szánt jegyzetek összeállításán dolgozott.¹³⁷ Csokonai előtt Révai Miklós írt magyar nyelvű értekezést Anakreónról, de nem önállóan, hanem Degen tanulmánya alapján, és írása sosem jelent meg.¹³⁸ Ennek ellenére szükséges pár szóban ismertetni, már csak azért is, mert egy évben készült Belnay értekezésével.¹³⁹ Révai a tervezett munkának a *Szerelem Nyájaskodási* címet adta, amelynek első kötetében jelentek volna meg Anakreón-fordításai. Az előszóban hosszan részletezte, milyen elvek és elképzelések vezették a fordítás közben, kitérve a versmértékre is. Mint ebből kiderült, Révai a szabad fordítás híve („... úgy érztem, hogy, ha olly híven követném Anákreonnak olly röviden ejtődő módját, nem olly kedves lenne Énekem a Magyaroknál, és sokszor nem is olly világos, mint kívánnám”¹⁴⁰), ugyanakkor bevallja, hogy „Anákreont a Görögből szóról szóra is általtettem Magyarul” azzal a reménnyel, hogy „hasznát vehetik elegen ezen munkámnak is, kivált a kik a Görög Nyelvben nem járatosak, azonbann kívánják mégis Anákreont

¹³³ KazLev. VIII, 456; *Anakreón*, 119.

¹³⁴ Erről részletesen lásd OROSZ, i. m., 63–69; DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újrakezdések költője*, Debrecen, 1998³, 71–74.

¹³⁵ BÍRÓ, i. m., 412.

¹³⁶ CSOKONAI VITÉZ, *Jegyzések és Értekezések...*, i. m., 89.

¹³⁷ A 18 anakreóni dalt tartalmazó kötet csak 1806-ban jelent meg, 1803-as évszámmal: *Anakreóni Dalok Cs. Vitéz M. által*, Bécs, 1803. Ennek a kötetnek a végén olvashatók külön lapszámozással a jegyzetek *Jegyzések és Értekezések az Anakreóni Dalokra* címmel. Vö. CSOKONAI VITÉZ, *Jegyzések és Értekezések...*, i. m., 86–106.

¹³⁸ A kéziratról beszámol CSAPLÁR Benedek, *Révai Miklós élete*, III, Bp., 1886, 415–430.

¹³⁹ *Az Elöl járó beszéd* keltezése: „Győrött. Míndszent hava fogytán. 1791.”, azaz október végén. Vö. CSAPLÁR, i. m., 420.

¹⁴⁰ CSAPLÁR, i. m., 416.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

volta képen ismerni...”¹⁴¹ Révai – Csokonaihoz hasonlóan – Anakreón életrajzát (szintén a Degen-féle kiadás alapján),¹⁴² illetve az anakreóni énekek elemzését („Költésének Meg fejtése”) is tervezte közreadni.¹⁴³

A *Jegyzések és Értekezések az Anakreóni Dalokra* töredékes volta ellenére gazdag forrást nyújt arra vonatkozóan, hogy milyen könyveket ismerhetett Csokonai erről a témáról,¹⁴⁴ s Belnay értekezéséhez is kiváló támpontot nyújt. Belnay Csokonai előtt tíz évvel készítette el dolgozatát, de forrásai túlnyomórészt ugyanazok voltak. Csokonai legfőbb irodalomelméleti forrásai Sulzer, Ramler (Batteux), Marmontel és Eschenburg voltak, mindezek kézikönyvei (Marmontelt leszámítva) Belnay számára irányadóak voltak a dalról szóló értekezés írásakor. Anakreón költeményeiről, verseinek kiadásáról elsősorban Sulzer lexikona alapján tájékozódott. Csokonai az Anakreón-kiadások közül a Degen- és Barnes-féle kiadásról nyilatkozott a legelismertebben, s ez utóbbi, jegyzetekkel ellátott, görög és latin nyelvű kiadást használta a görög költő életének, költészetének bemutatásához.¹⁴⁵ Belnay szintén hivatkozott mindkét kiadásra,¹⁴⁶ de elsősorban Degenre támaszkodott, Anakreón II. énekének német fordítását innen vette át, ezt elemzte részletesen, és ahogy kiderült, a többi fordítással összevetve, ez nyerte el leginkább a tetszését. Csokonai gyakran emlegetett még egy Anakreón-kiadást, amelyre Belnay is hivatkozott, ez pedig az *Anacreontis et Sapphus Carmina Graece recensuit notisque illustravit perpetuis ex optimis interpretibus...* címet viselő, Fredericus Gottlob Born által összeállított kötet. Ez a kiadás 1789-ben jelent meg Lipcsében, ami Belnay tájékozottságát igen naprakésznek mutatja, hiszen az értekezésével 1791 májusa előtt elkészült.¹⁴⁷ Tehát az eddigiekből az látható, hogy noha Belnay és Csokonai más-más irányból közelítették meg ugyanazt a tárgyat, Anakreónt és költészetét, de ugyanazokból az elméleti forrásokból indultak ki mindketten. Csokonai hosszan írt Anakreón legszerencsésebb követőiről, külföldi és magyar fordítóiról: „Minden pallérozott Nemzetekből vagynak már a’ kik Anakreontismusokat, vagy Anakreón’ lelke szerént írott apró Dalokat tsinál-

¹⁴¹ *Uo.*, 417.

¹⁴² Degen Anakreónja közkedvelt volt akkortájt a magyar anakreontizálók körében; 1781-ben adta ki a görög szöveget jegyzetekkel és indexszel, 1782-ben pedig német fordítását. CSAPLÁR, *i. m.*, 427.

¹⁴³ Az *Anakreón élete s költése* című értekezését ismerteti CSAPLÁR, *i. m.*, 429–430.

¹⁴⁴ OROSZ Beáta, *Milyen könyveket forgatott Csokonai (s miket nem)?*, MKsz, 2002, 411–421.

¹⁴⁵ Johann Friedrich Degen, német teológus, filológus görög és német nyelvű, jegyzetes Anakreón-kiadása a magyar költők körében is igen népszerű volt (*Anacreontis carmina, ex recensione Brunckii edidit varietatem lectionis et indicem adiecit M. Ioannis Fridericus Degen*, III, Erlangae, 1781; *Anakreons Lieder*, Erlangen, 1782). Ezt használta Révai, Földi és Kazinczy is, Csokonai azonban a tanulmány összeállítása idején nem tudta megszerezni. Vö. *KazLev.* II, 156; CSOKONAI VITÉZ Mihály *Levelezése*, kiad. DEBRECZENI Attila, Bp., 1999, 244, 247; CSOKONAI VITÉZ, *Jegyzések és Értekezések...*, *i. m.*, 86–87.

¹⁴⁶ Az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában megtalálható az 1779 és 1792 között vezetett könyvtári katalógus (amikor Belnay a pesti egyetem hallgatója volt), de ebben egyetlen Anakreón-kiadást jegyeztek fel, méghozzá a Henricus Stephanus-féle 1554-es kiadást (*Anacreontis Teii Odae ab Henrico Stephano ... Graece et latine*, Parisiis, 1554). Vö. Egyetemi Könyvtár Kézirattára, J 34/7. Szak-czímár. Poetae. Tehát Belnay valószínűleg máshonnan kapta kölcsön a hivatkozott Anakreón-köteteket.

¹⁴⁷ Ezt a kiadást használta Édes Gergely is, Kazinczyhoz írt egyik levelében hivatkozik rá: *KazLev.* III, 81; IX, 116.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

tak; de egy sem vitte a' Poézisnak ezt a' Nemét olyan tökéletességre, mint a' Németeknél Gleim..."¹⁴⁸ Johann Ludwig Gleimről más helyen is elismerően nyilatkozott, például *A' Tavas* jegyzeteiben ezt írta: „Gleim, egy a' legjobb és legkellemetesebb német poéták, jelesbben a' lírikusok közül”.¹⁴⁹ Belnay Gleim fordítását Anakreón II. énekéből szintén részletesen elemezte, s úgy tűnik, a többivel összehasonlítva, ezt nem tartotta túl jónak. (Lásd az efféle megjegyzéseket: „A Gleim fordítása ebben a' részben leg alább való; nevezetesen a' madarakról szóló verset tellyességgel el-fülelte” vagy „Zechenter és Gleim elemzén hiven meg maradnak a Görög eredeti mellett, hanem az még-is a' Külföldiség köztök, hogy Gleim hosszabb, és ugyan azért Könnyebb, Zechenter pedig rövidebb, és ugyan azért nehezebb vers Nemet vett-fel, melly szerént e' részben-is nagyobb mesterség és tehetség tesz ki Zechenterből”). A külföldi fordítóról szólva Csokonai így nyilatkozott „Az Olaszoknál és Frantziáknál már több fordította 12 Poétánál; az Ánglusoknál 6 fordítása van; németül és Spanyolul pedig az eredeti metrumon próbálták fordítani.”¹⁵⁰ Nem valószínű, hogy ismerte ezeket a fordításokat,¹⁵¹ viszont annál bőségebb jegyzetet írt a magyar anakreontikusokról, akik közül Édes Gergelyt, Zechenter Antalt, Földi Jánost, Dayka Gábort,¹⁵² Rájnis Józsefet, Ráday Gedeont és Kazinczy Ferencet nevezte meg, s közülük Zechenter fordításait illetve kritikával („Inkább hallgatom a' Német Virtuózok' magyar Verbunk-nótáit, mint az efféléket”).¹⁵³ Ezzel ellentétes véleményen van Belnay, legalábbis ami a II. ének fordítását illeti, mert ezt Degen fordítása mellett a legjobbnak tartja az összehasonlított hat fordítás közül. (Mindamellert lapalji jegyzetben kritizálja Zechenter: „Zechenter Urnak az egész Magyar Anacreon-jában, és a' többi Szamos munkajiban is igen sok Szó-kötesbéli hibái vannak, mellyek ámbár azon ditséretét, mellyet annya-nyelvünk terjesztése iránt-való jeles Munkássága érdemel, meg nem tsorbitják, valóban még-is igen nagy kár hogy nyelvnek tisztaságához szokot füleket nagyon sertik.”)

Belnay jó érzékkel választotta éppen Anakreónt és a fordítás kérdését disszertációja másik témájának, hiszen ezek mind „aktuális ügyek” voltak az 1780-as évek végén. Ebben az időben több ütemben és különböző témák fordításával kapcsolatban robbantak ki a fordításelméleti viták:¹⁵⁴ a vita 1787-ben a Magyar Musában kezdődött, a kassai

¹⁴⁸ CSOKONAI VITÉZ, *Jegyzések és Értekezések...*, i. m., 90.

¹⁴⁹ Heinrich von KLEIST, *A' Tavas*, ford. CSOKONAI VITÉZ Mihály, Nagyvárad, 1806[?]. *Szükséges jegyzések*.

¹⁵⁰ CSOKONAI VITÉZ, *Jegyzések és Értekezések...*, i. m., 91.

¹⁵¹ OROSZ, i. m., 418.

¹⁵² „Ujhelyi Dayka Gábor egynehány szerentsés Anacreontismust tsinált: az ő próbái is még Kézírásban vagynak egyéb poétai darabjaival.” CSOKONAI VITÉZ, *Jegyzések és Értekezések...*, i. m., 91. Az 1813-ban Kazinczy által kiadott Dayka-versek között öt eredeti anakreontikon van.

¹⁵³ *Uo.*, 90. Földi János is elitélően nyilatkozik Zechenter „rossz magyarságú” fordításairól. Vö. *KazLev.* II, 175.

¹⁵⁴ CSETRI Lajos, *A fordítás elméletéről = Rendszerek: A kezdetektől a romantikáig*, kiad. TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., 1981, 301–302; SZAJBÉLY, i. m., 116–137. Maga a kérdésfelvetés már régóta jól ismert volt Magyarországon, azért, mert a 18. század magyar nyelvű irodalmának döntő többsége fordítás illetve magyartítás volt, és a fordítók általában szükségesnek érezték, hogy az általuk éppen követett átültetési gyakorlatról számot adjanak az elő- vagy utószóban. Legújabb: BIRÓ Ferenc, *A legnagyobb pennaháború: Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*, Bp., 2010, 348–363.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

Magyar Museumban folytatódott a szoros és a szabad fordítás hívei között. Batsányi János Magyar Museum-beli, *A fordításról* címet viselő értekezése a szoros fordítás mellett érvelt („Nem szabad tehát a fordítónak az eredeti íráshoz sem hozzáadni, sem pedig tőle valamit elvenni. [...] Egyszóval: a fordításnak az eredeti írás hív és igaz másának kell lenni”).¹⁵⁵ Erre a cikkre válaszolt Rájnis József mint a szabad fordítás híve *Magyar Virgiliusa* toldalakaként 1789-ben, s Batsányi erre írt egy nagy terjedelmű, *Toldalék* című vitatanulmányt, melyben nagy biztonsággal mutatott rá Rájnis gondolatmenetének legfőbb gyöngéjére: a fordítás és az utánzás összemosására.¹⁵⁶ Rájnis mellett Pézeli József is a szabad fordítás közismert elméleti támogatója és gyakorlati művelője volt. Álláspontját már az 1786-ban kiadott *Henriás*-fordításának előszavában rögzítette, majd Batsányi tanulmányának megjelenése után újra részletesen kifejtette (a Mindenes Gyűjteményben jelent meg cikke *A 'Fordítás' Mesterségéről* címmel). Közben a szoros fordítók táborán belül is kialakult a fordításelméleti vita, a Kazinczy és Földi közötti magánlevelezésben, éppen Anakreón verseinek fordítása kapcsán. Ebben Földi szigorú mércéjén Kazinczy fordításai sem bizonyultak elég szorosnak; Földi a legkisebb formai sajátosságokat is hüen akarta visszaadni.

Földi János 1791. február 5-én kelt, Kazinczyhoz írt levelében *Az asszonyokról* címmel elküldi Anakreón II. énekének fordítását, azzal a megjegyzéssel, hogy „Én Anakreont szoroson fordítottam, ugyan annyi számú és olyan versekbe, mint van Görögül. De azonban úgy igyekeztem, hogy az Auctor értelme szép folyó és értelmes Magyarsággal, sőt majd azon szókkal meg légyen.”¹⁵⁷ A fordítás az Orpheus utolsó számának végén jelent meg.¹⁵⁸ Mint már említettem, Földi és Kazinczy levelezésükben hosszasan vitatkoztak az anakreóni dalok versmértékének kérdéseiről. Kazinczy a németek szabadabb verskezelését, Földi azonban a görög szöveg metrikai szabályait vette alapul.¹⁵⁹ Belnay erre a fordításra nem hivatkozott, noha olvashatta, hiszen pályázati anyagát 1791 májusára kellett leadnia.

Nem ismerte Belnay az általa nagyrabecsült Révai Miklós fordítását sem ebből a dalból. A Révai kézirati hagyatékában található IV. „füzetkében” lelhető fel *A szépekről* című, Anakreón II. énekének fordítása, melyet Csaplár Benedek közölt Révai-monográfiájában.¹⁶⁰ Révai Anakreont az 1788 és 1791 közötti években fordíttatta, és már 1790-ben tervezte azok kiadását.¹⁶¹

Belnay értekezésében először közölte a vers „foglatatát” (Argumentum), azaz a tartalmát, majd közreadta görög eredetijét. Ezután szóról szóra haladva, részletesen végig-elemezte a szöveget, majd közzétette a vers két (kortárs) magyar (Zechenter Antal és

¹⁵⁵ BATSÁNYI János, *A fordításról = Rendszerek, i. m.*, 303–306.

¹⁵⁶ SZAJBÉLY, *i. m.*, 132.

¹⁵⁷ *KazLev.* II, 156–161.

¹⁵⁸ Orpheus, II, 1790, 408.

¹⁵⁹ Vö. *KazLev.* II, 110, 156–157, 170–175, 191–205, 213–220, 304–308. A fordítás körüli vitáról lásd BURJÁN Mónika, „Ez a' nyugtalan törekedés, dolgozásomat minél hasonlóbba tenni az eredetihez...” (*Kazinczy Ferenc nézetei a fordításról*), *ItK*, 2003, 50–53.

¹⁶⁰ KÖZLI CSAPLÁR, *i. m.*, III, 422.

¹⁶¹ *Anakreón*, 111.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

A. J.¹⁶² tollából), két német (Degen, Gleim), egy 17. századi olasz (Corsini)¹⁶³ és egy még korábbi, 16. századi latin (H. Stephanus)¹⁶⁴ fordítását. A fordításokat összehasonlítva Zechenter és Degen fordítását találta a legjobbnak. („Ha a’ Ki nyomásoknak egész erejét, egész velejét, avagy amint mondatik, tellyes folyamotját tekintem, Könnyen el hitetem magammal, a’ Zechenter fordítását magának Anacreonnak bé illőnek lenni. [...] Hogyha pedig a’ fordításnak szoros rendtartását tekintem, úgy hogy a’ Szó a’ Szónak, a’ szám a’ számnak, amennyiben lehet, minden erőltetés, és az eredeti értelemnek, ’s nyomosságnak minden guzsoltatása nélkül meg felel-e? akkor a’ Dégenét a’ Zechenterénél helyesebbnek találom. Végre ha a’ Beszédnek édesdedtségét, és a’ mint mondja Kedveltetését visgalom, akkor az említett magyar fordítás mindeniket fellől mulja...”)¹⁶⁵

Amellett, hogy Belnay az összehasonlítandó verseket az időben visszafelé haladva időrend szerint helyezte egymás mellé, nagyon modern gondolatnak tarthatjuk azt, hogy ugyanazt a verset több nyelven vizsgálta. 1806-ban Kis János *A’ magyar nyelvnek mostani állapotjáról...* című értekezésében hosszan érvelt többek között a magyar nyelv gazdagsága mellett, s fő bizonyítékként különböző nyelvű fordításokat hasonlított össze (például Marmontel francia szövegét a magyar fordítással).¹⁶⁶

Pápay Sámuel 1808-ban *A magyar Literatura Esméretében* szintén a magyar nyelv kifejezőképességéről értekezve épp a fordításokkal látta bizonyítottnak a magyar nyelv bőségét, s azt, hogy „vetekedő lépésekkel futtya pályáját a’ Magyar Nyelv a’ Deák, Franczia, és Német első rangú Nyelvekkel”.¹⁶⁷ A továbbiakban pedig ő is megmutatta egy-két verspéldán keresztül, hogy miképp lehet összevetni a magyar fordítást az eredetivel: így összehasonlította Vergilius *Aeneis*ét Kis János fordításával, vagy Klopstock eredetijét Kazinczy fordításával.¹⁶⁸

¹⁶² Az A. J. monogram Ráday Gedeont takarja. Vö. Ráday 1789. január 20-án kelt, Kazinczyhoz írt levelét Anakreón-fordításai megjelentetésével kapcsolatban: „De az én részemről éppen ez, az mit mostanis ujra ki kellett kérnem, hogy nevemnek oda tételét az Urak tőlem ne kívánnyák; sőt arra sem álhatok, hogy nevemnek initialis betűi legyenek jegyek gyanánt; ugyan azért választottam olyan két jegyeket, amelyek közül kivált az elsőt, mely A és J.-ből áll, senkiis, ha tsak nem oedippus, meg nem magyarázhattya.” *KazLev.* I, 255.

¹⁶³ Bartolomeo Corsini (1606–1673) olasz költő, fordította Anakreónt és Epiktétoszt. Az Egyetemi Könyvtár 1779 és 1792 között vezetett katalógusában nem található tőle kötet, tehát máshonnan talált rá Belnay. Vö. Egyetemi Könyvtár Kézirattára, J 34/7.

¹⁶⁴ H. Stephanus, azaz Henricus Stephanus, Henri Estienne (1531–1598). 1554-ben kiadta pszeudo-anakreóni, hatvan költeményt tartalmazó gyűjteményét. Ez a kötet elérhető volt Belnay számára az Egyetemi Könyvtárban, vö. Egyetemi Könyvtár Kézirattára, J 34/7.

¹⁶⁵ Ugyanakkor lapalji jegyzetében elmarasztalja Zechentert grammatikai tévesztései miatt.

¹⁶⁶ Kis János, *A’ magyar nyelvnek mostani állapotjáról...*, Pest, 1806, 45–46.

¹⁶⁷ PÁPAY Sámuel, *A magyar Literatura Esmérete*, Veszprém, 1808, 259–260. „...ha meggondoljuk, hogy az Angoly mély gondolkozást is, a’ Milton és Young elragadtatásait, követni tudgya Bessenyei ’s Pétzeli a’ Magyar Nyelvenn; hogy a’ Világ’ sok első nagyságú Tudóssainak Cicerónak, Virgyilnek, Horátznak, Voltairnak, Marmontelnek, Mendelsohnnak, Gesznernek, Wielandnak, Herdernek, Eckartshauseennek, Struvenak ’s más sokaknak némelly munkái szerentsésen általtétettek Magyarra...”

¹⁶⁸ *Uo.*, 303–305.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

Ráday fordítása egyáltalán nem nyerte el Belnay tetszését („A’ másik magyar fordítás sokkal alább való. Mert a’ beszéd módjának Könnyű folyamatja, és az ebből származni szokott ékessége, ’s Kellemetessége hijával vagon.” Vagy később: „Az A. J. Magyar fordító tsak távulról festi a’ Görög formát, és szükségtelenül bővebb beszédő...”). A többi fordításban is talált hibákat; soronként haladva mutatja meg, hol találta el a fordító az eredeti értelmet, s hol rontott.

Végül két másik Anakreón-parafrázist hasonlított össze, Gleim német versét az angol Cowley versével. Ezek közül is az angol változattal foglalkozik többet, véleménye szerint ez helyenként felülmúlja a görög eredetét. („Az Anglusnak a’ Szépséghez fordulása éppen egy a’ Görögével; hanem hogy az Anglusnál a’ Szépség ékesebben vagon le rajzolva, es úgy szólván maga a Szépség ki vagon szépitve.”) Abraham Cowleyt (1618–1667) saját kora a legnagyobb angol költőnek tartotta, erről tanúskodik síremlékének felirata a westminsteri apátságban: „Anglorum Pindarus, Flaccus et Maro”. Az 1656-ban kiadott *Miscellanies, Poems* (‘Vegyes versek’) című kötete tartalmazza rövid költeményeit, ódáit, többek között Anakreón-parafrázisait is. A tizenegy versből a harmadik számú a *Beauty* című, amely Anakreón II. énekének átírata, s amelyből idéz Belnay.

Egyelőre nem akadtam nyomára, hol található rá Belnay Cowley kötetére vagy hol találkozott a nevével, mert a pesti egyetem könyvtárának korabeli katalógusában nincs nyoma, és Eschenburg *Beispielsammlung*ájában sincs benne.

A’ Lantos Költemények’ Leg-főbb Nemének, a’ Dalnak rövid meg-tekéntése.
Belnai György által. 1791.¹⁶⁹

[1a] [1. rész] A’ Dalról.

A’ Dal /:Ode:/¹⁷⁰ a’ Lantos Költeményességnek /:Poësis Lyrica:/ feje és veleje, tulajdonképpen olly vers-Költemény, melly Lant, avagy valamely más muzsika eszközzön, vagy hajdanként valójában énekeltetik, vagy a’ Költő /:Poëta:/ képzelete szerint, az éneknek leg alább tsak a’ hasonlatosságát-is követi. Az Éneknek Közönségessen ezen fejezetit /:definitio:/ adják az Írók. De ez nékem nem látzik tellyesnek, valóban-is tsak nevezetinek /:nominalis:/ lehet inkább tartani. Hogy a’ Dalnak valóságos /:realis:/ és egyszer-’s-mint az ő természetét magában foglaló fejezetét adhasam, elsőben az ő miveletit /:effectus:/ és azon bé-hatosságát, /:impressio:/ melly általa belém nyomattatik, közelebből kellek meg vizsgálnom. Mert a’ maga erköltseről esmérünk meg leg jobban egy akármelly valamit, hogy az mi légyen. Mitsoda tehát a’ Dal? A’ Dal szép, mert meg indító; meg indító pedig azért, [1b] mivel tele van érzéssel. Ezen érzések egy valamely

¹⁶⁹ A lapszámokat [] zárójellel jelölöm. Belnay helyesírása viszonylag egységes, azonban a 18–21. lapokat valószínűleg tollba mondhatta másnak, mert itt mind a helyesírás, mind maga a kézírás is erősen eltér az addigiaktól, míg a szöveg logikája ugyanaz marad.

¹⁷⁰ Belnay az értekezés latin változatának *Ode* terminusát fordította *dalnak* a magyar változatban.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

Közép tárgyon, mely maga az intézett fő érzés, mint-egy össze vonattatván, egyesülnek, es nemzik az emberben a belső fel zavarodást, és indulatot. E keppen ezen indulatok egy fő indulattá egyesülvén, az össze szorított fő indulat sebessen rohanóvá, de rövideden tartóvá válik. Már a' Vers-Költeménynek azon neme, mely által egy össze szorított sebess rohanású indulatnak rövideden tartóssága lobbantatik, neveztetik Dalnak. A' Dal tehát nem egyéb, hanem tsupa eleven érzésű belső indulat; a' vagy énekül fel vett versekben látató rövid eleven ábrázolat. Altalában a' Dal egy szebes [sic!] rohanású, rövid belső heveséggel telyes Vers-Költemény. Es úgy látzik, hogy a' Dalnak ezen fejezetére minnyájan hajlanának az Írók. Mert abban minnyájan meg egyeznek, hogy a' Dal a' Vers-szerzés mesterségének egy leg főbb ereje, és hogy a' Lantos Költő inkább, mint akármely más, tartathatik Költőnek, tudni-illik azon értelemben, hogy az ő beszéde, sokkal inkább Költeményes /:Poëticus:/ az érzések, és ábrázolatok benne elevenebbek, a [2a] fordítások szokatlanabbak. Minden Költemény Nemnél meszszebb, és bátrabban el távozik a' Dal a' Közönséges gondolkodásnak és beszédnek modjátúl.

A Dal villámjával, 's hathatóságával
Égig emelkedik negédes szárnyával
'S az Istenekkel tart verses nótájával¹⁷¹

L'Ode avec plus d'éclat & non moins d'énergie
Elevant jusqu' au ciel son vol ambitieux,
Entretient dans ses Vers commerce avec les Dieux.¹⁷²

Boileau, l'art poet. II. ch.¹⁷³

Nem tsak a fellengősek, hanem akár mely Köz Dal-is leg Költeményesebb. A' tsekélységet magában foglalónak-is mindég van valami szokatlansága, mely az olvasót meg löki nagyobb, vagy kisebb mértékben megdöbbenővé teszi, bizonyára leg alább meg fogja mindég. Mert mi lehetne tsekélyebb foglalat, annál, melyet Horátz első Könyvének huszadik énekében fel vett.¹⁷⁴ Tudni-illik Maecénás tudósította őtet, hogy útozásában, az ő Szabini Majorjába¹⁷⁵ fogna bé-szallani. Kinek Horátz Köz beszéd szerint úgy felelhetett volna: Bé szállhat, ha alább-való Bort akarsz inni, mint a' minőt

¹⁷¹ A vers fordítása valószínűleg Belnaytól származik.

¹⁷² *L'Ode avec plus d'éclat...* – „Ódának több fényben s tüzzel kell zengnie / Midőn merész röptét az égig emeli, / Istenek viszonyát versekben tiszteli.” (Nicolas BOILEAU, *A költészetről*, Bp., 1885, 25. ERDÉLYI János fordítása.) Ugyanez az idézet megtalálható a francia *Enciklopédia* „óda” szócikkének bevezetőjében is, valószínűleg Belnay innen vette át ezt, vö. *Encyclopédie*, 344. Igaz, Jaucourt hozzáfűzi, hogy Boileau „keves sikerrel” művelte e versfajtat...

¹⁷³ Nicolas BOILEAU, *L'Art poétique*, Paris, 1674.

¹⁷⁴ HORATIUS, *Carm.* Liber I. XX. *Ad Maecenatem*.

¹⁷⁵ Maecenas ajándékozta Horatiusnak e kis területet, Tiburtól (Tivoli) északra.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

szoktál.¹⁷⁶ De Horátz úgy meg tsóválta ezen gondolatot, hogy leg gyönyörűsségessebb Dal tamadott belőle, mellyben az egygyűgyöség felete természetes, és annak le festése [2b] tsupa Lantos Kőlteményű, akár a' Képzetelekre, akár a' Kimondásokra, akár a' fordulásnak tsupa Kényességére nézve.

Kis Kőtsógból, és nem Uras Szabini
Bort iszol, mellyet Görög átalagba
Én magam zettem.

Nem urasnak, alávalonak mondja maga Borát, tudni-illik nem hasonlithatandónak a' Falerni,¹⁷⁷ vagy más drága Borokhoz, mellyekkel Maecénás szokot élni. De azon alávaló Borának egy fordúllással bezzeg még-is megadja a' betsit, az iránta való szorgalma, és a' le-huzatásának idejére nézve, úgy mint:

Mikor a' Teátrom
Néked őruilt volt.¹⁷⁸

Valóbban elmés ez, és Kényes; melly hogy igazán éreztessen, meg jegyzésre való az, hogy a' Romaiak a' magok Boraik le-huzatásának esztendejét, és napját vagy a' Polgármesterek, vagy valamely nagy, és nevezetes történetnek akkorisága által szokták légyen az edénnyre fel-jegyezni. Horátz tehát, a' mint mondja, a' maga edénnyére fel-jegyezte azon napot, mellyen Maecénásnak a Teatromon öröm üdvözlés adatott. Azon napon, azt az arra tsak alig érdemes Szabini Bort, tulajdon ő maga, úgy-mond, huzta-le, tulajdon [3a] maga tette, még pedig Görög edényben. Valjon mit lehetett volna Maecénásnak kívánatossabbat mondani? Mi tudhatta volna őtet véletlenebből meg lókní, és mi ajálhatta [sic!] volna az ő tetszesének foganatossabban azon Szabini Bort? – És még tovább megy a' Kőltő; még hatalmassabban akarja el-foglalni a' Maecénás szívet, az Öröm Üdvezlet' adásnak Kőrnűl-állásait utánna vetvén e'ként:

Draga Maecénás; hogy ez a' hazádi
Follyamot[...?] Partunk, meg az a' víg enyelgő
Vatikánum' hegy' Szava Kétszerezné
Érdemid árját.

¹⁷⁶ Mindez megtalálható szó szerint Sulzernél is, vö. SULZER, *i. m.*, 436 (*Ode* címszó). Sulzer a dalt az óda egyik sajátos fajaként nevezi meg, nem lehet őket élesen elkülöníteni egymástól. Átvette e részt Verseghy Ferenc is *A magyar nyelv törvényeinek elemzésében az ódáról* írott fejezetben. Vö. VERSEGHY, *A magyar nyelv...*, *i. m.*, 753–754.

¹⁷⁷ Campaniában az *ager Falernus*on termő, világos sárga színű bor, melyet a rómaiak a caecubusi után legjobbnak tartottak.

¹⁷⁸ Horatius arra az esetre utal, amikor i. e. 29-ben a római Pompeius Színházban Maecenas – hosszú betegség után felépülve – először jelent meg újra a nyilvánosság előtt, és leült szerényen a lovagok (nem a szenátorok) padsorába – ő, aki Octavianus távollétében Róma első embere volt!

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

tudni-illik olly nagy öröm tapsolást mond néki adatottnak lenni, hogy a' Tiberis-partjai, és a' Vatikánumi hegyek egészszen zúgnának-bele; melly Kőrnnyül-állást még Kedve-sebbé téski Maecenás előtt az által, hogy a' Tiberist az ő hazája-belinek, az az Etruriából, a' honnan való Maecenás, folyónak mondja. Végre az egész eneket a' maga Kitsinysége éreztettségével fejezi-bé. Tudni-illik, hogy Maecenásnak leg válogatottabb Borai volnának otthon, de néki se Falerni, se Formiani nem volna.

[3b] Tsak Kalén' préssén nyomatott gerezdet
S' Czekubit hórpólsz; mivel a' pohárkám,
Formián dombot, s' venikét Falernit
még nem is izlelth.¹⁷⁹

De azt melly ekesen, melly bővölködő, és a' Köz-beszédnek felette héjázó módon írja-le. Czekubi és Kaléni gerezdet mond a' Bor helyet, még pedig a' puszta Kaléni gerezd helyet Kalén préssén nyomatott gerezdet. Továbbá mond Falerni venikét, Formiani dombot, az azokon termett Bor helyet, melly tzifra váltóztatgatás!

De tekéntsünk egy hasonló Hazai példát-is. T. Rájnis Ur a' Virgil Pásztori Verseit magyarra fordítván,¹⁸⁰ T. Révai Úr ötett azért üdvezli. Köz beszéd szerént mondhatta volna, hogy nékie felette nagyon tetszenének, és igen helyesek volnának azon fordítások, és hogy ő általa Virgilnek a' többi munkait-is ohajtaná fordíttatni. Ezen tsekély, és Köz-Szabású foglalatból melly fényes, melly méltossagos Dal kerekedett. Meg eresztett szajjal, 's mellységes indulattal szólítja meg az együgyű tiszta természetet, és azon emberek sorsán, kiket a' Keserves átok, vagy a' gonosz jelben születés Következési nyomorgatnak, szívből szánakodik. De magát ama magasságos gondolatoknak, ama fényes, és tiszta Ki fejezéseknek az erejét erezni lehet [4a] inkább, mint ki magyarázni.

Óh igaz tükör! tsoda fény! együgyű
Tiszta természet! Mi keserves átok,
Vagy gonosz jelben születés, nyomorgat
Annyi sok embert!

Mennyien vagynak, Kik előtt homályban
Rejtezük fényed; tapogatva járnak
A Vakok sűrűn feketült setétben,
'S nyögnek, utánnad.

¹⁷⁹ Elképzelhető, hogy a fordítás Belnaytól származik.

¹⁸⁰ Rájnis József 1789-ben jelentette meg Vergilius eklogáinak fordítását.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

Ritka olly boldog sok ezer közül is,
A kinek pillant valamely szikrátskád;
Szazadok szülnek tsak egyet, Ki teged
Láthat egészen:

Hogy veszett Nyelvünk szomorú valóban:
Rólla hogy még is lehetünk remenyben,
Boldogabb Század Magyaroknak adta
Kőszegi Rajnist.

Róma zöldellő mezején Ki hajdan
Szent Theocritnak szavaként mosolygott,
A Kegyes Virgyil! magyarul is már
Altala hangzik.

És mi természet' nyomaként, mi gyengült
Edessen szollasz: nem erőltet Íród:
Nem szorulsz Kinnal Magyar öltözetbe
Erdei Kegy-Szúz!

Járd szerentséssen kiesült mézónket,
És tanítsd nyájasb rebegésre népét,
Kényesebb izlést te lehelj az ájultt
Íze-veszettnek.

[4b] Jarj magasztalván Koszorúd' Kötőjét
A Kinek Boldog Keze úgy Ki fűzött
Szép virágokkal, ki soha nem artott
Gyenge tagodnak.

Sótt te jó kedvvel mosolyogj reá is,
Kérd, hogy Aeneást, ugyan olly szerentsés
Éneket, mennél hamarább, fejezze,
'S fényre botsássa.

Azt tsodáltában azután tanulhat
Irni Árpádot diadalmi fényben:
Vagy mi más nagy Vért, valamely anyának
Drága szülöttjét,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

A Kiben méltóbb örömét Hazánk is
Lássá, 's Kerkedjék igazán: miképpen
Kerkedik széllyel deli Henriással
Frantzia ország.

(Rév. Mik.)¹⁸¹

Ezekből tehát nyilván Ki tetszik, hogy az illetén nemű Vers-Költeményeknek a' tulajdona nem egyedől a' tárgyának, mellyről van a' Dal, méltóságában, sem a' mivoltának, melly elő-adatik, fontosságában légyen helyhezvetve, hanem abban a' fel hevültt, és Különös elevenségű Költő elméjében, melly magát az alatsónyságot is azon oldalról, és olly bé hatólag tudja szemlélni, hogy az által az ő Képzeldése [5a] leg tehetőssebben fel hevülhessen, és az érzése leg foghatósabban fel emelkedhessen.

Mint hogy a' Dal a' leg hevesebb belső érzéseknek fel buzditására alkalmaztatott Vers-Költeménynek a' nemét viseli, azon okból, az el ragattatás /:enthusiasmus:/ a' mérész rohanású kezdet, az Ugrások /:Saltus:/ a' félre tsapások /:digressio:/ és a' Költeményes össze zavarodások 's a' t. /:confusio:/ néki tulajdonai.¹⁸² Mindenikről valamitkét egyenként:

1) Az el ragattatás, a vagy az elmének heves érzése Költői /:Poetai:/ dőhösségnek is mondatik, mivel az ész az által meg Környékeztetvén, egyedül, azon Tárgy Körül foglalatoskodik, melly benne azon érzést gerjesztette.

Ez a' felette nagy elevenségű, és erejű érzés, melly az egész fel vett tárgyának, által meg által vizsgálásából származik, a' Mesterkedő Költőnek egész lelkét, hol szeretetnek, hol gyönlőségnek, hol haragnak, hol örömmek, hol szomorúságnak, hol bámúlásnak s. t. az indulatjával nem tsak bé tölti, hanem egészszen el is foglalja, el is ragadja.

Továbba az el ragattatásnak sok nemei vagynak; tudni-illik nemelleyek fellengőssek /:sublimis:/ tűzesek, magasságossak, némelleyek [5b] Kelemetesek, tsendesdedek; némelleyek e' Két neműekhez képest Középszerűek, úgy mint sulyosok, hathatósok, fontosok. Mert ezen szerént az érzések-is a' tárgyának, melly fel vétetett, Külömböző Méltóságú, Szépségű, jóságú, gyönlőköttségű s. t. mivoltához képest Külömböző Neműek, Szabássuak, állásuak.¹⁸³ Néha tudni-illik az érzés valamely dühössön harapozó lángok módjára üti-ki magát; néha ismét valamely, mindent fel-dúló, és magával ragadó sebes folyamot szakadása szerént; néha pedig valamely felső hatalom által a' levegőbe ragatlatni álmodja magát a' Költő érzése; mint, midőn Horác fel kiált:

¹⁸¹ RÉVAI Miklós, *Virgilius Ecclogáinak Kőszegi Rájnis József úr által tett fordítására*, Orpheus, 1790, I, 23–26.

¹⁸² A korabeli poétikai irodalomban a lírai vers sajátosságai (proprietas) a következők: a költői hevület (enthusiasmus), a kezdés bátorsága (audacia exordiendi), a lírai ugrás (saltus), a kitérések (digressiones) és az érzelmek egysége (unitas affectuum). Vö. *Institutiones*, 278–284, *De Odis* című fejezet.

¹⁸³ A latin változatban a lap szélén Blairre hivatkozik (Hugh BLAIR, *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres*, 1783).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

Quo me Bacche rapis tui
Plenum? Quae Nemora, aut quos agor in Specus [velox]¹⁸⁴
mente nova?¹⁸⁵

Az Illyetén el ragadtatásában Dalló Költő az olvasóit-is erűszakossan magával el ragadja, és azokban hol rémulést, és félelmet, hol szeretett, vagy gyűlölséget, hol szomorúságot, vagy tellyes örömmet gerjeszt; néha pedig ezen gerjedelmes érzés, mint az olvasztó tűz, minden ereinkben úgy el-terjed, hogy az által belső-képpen az édesdedségekben, es [6a] gyengédedségekben egészszen olvadoznánk.

Számos példaink vagynak az illyetén heves és mérész rohanású el ragattatásban. Úgy Horátz Epod. 5. D.¹⁸⁶ Anacreon 31. Horátz II. K. 17. D.¹⁸⁷ Révai XXV.¹⁸⁸ Magosságos Dal! Nagy János XX.¹⁸⁹ A' Sulyos, és fontos el ragattatásban példa Horátz II. K. 19. D.¹⁹⁰ I. K. 35. D.¹⁹¹ A kellemetes, és tsendesded el ragattatásban Horátz IV. K. 3. D.¹⁹² melly a' mi [...] Révaink által igen jelesen fordítottat /:Énekei I. Ének p. 119. Edit. Pos. 1787:/.¹⁹³ Ugyan azon Révai Úrnak VIII. Ének.¹⁹⁴

Ez a' Költői dühösség a' Lantos Költeményesség' fő tulajdoninak az egyike. És ebben áll a' Dal tsinalatjának leg nagyobb munkássága. Mert minden Dalnak, melly méltó Kiván lenni a' maga nevére, leg elevenebbnak, és leg nagyobb mértékben lelkesítettnek szükséges lennie. Meg lévén tehát a' Költő ezen Képzelődessel telve, és elméjének ama valóságos hevülésében magát egészszen el merűltnak lenni érezvén, midőn Dallani kezd, magát egészszen fel-hevűltt dühösségének, és lobogó elméje fuvalattyának eresztí, és minden tartozkodás nélkül mindent hasábol. Hogy ha pedig ezen hevülésnek még hijjával lenni [6b] érzi magát, akkor azt üzöbe veszi, és addig fárasztja elméjét, miglen végre fel-lobbanását meg-latja. Azonban ugyan kell ám itt a' Költőnek vigyázattal lenni, ne hogy a' határon kívül lévő tilalmasban találja magát fel-ébredésekor. Az illy el ragattatásnak győnőrúséges példáját olvasom Révainál p. 152. – XXIIIdik Ének.¹⁹⁵

A Dalnak erőszakoskodása /:Nisus:/ az el-ragattatásnak ki-rohanásában áll, és az el-ragattatáshoz képest olly tekintetben vagyon, mint egy valamelly rész, az egészhez képest. Ennek ottan ki-kell tűnni mindenűtt, a' hol az indulatos ékességek egyesűlnek, és valamelly tárgygon mint-egy őszsze gyűlekeznek. Ebbe leg jobban bé láthatni ezen hason-

¹⁸⁴ A magyar változatban a *velox* kifejejtődött, a latinban helyesen megvan.

¹⁸⁵ HORATIUS, *Carm.* Liber III. XXV. *Ad Liberum patrem* című vers kezdősora („Bacchus, merre ragadsz, veled / telten? Mily lígetek, mily üregek közé / hurcolsz új, sebes érzelm?” KURCZ Ágnes fordítása).

¹⁸⁶ HORATIUS, *Epod.* V. *In Candidam*.

¹⁸⁷ HORATIUS, *Carm.* Liber II. XVII. *Ad Maecenatem*.

¹⁸⁸ RÉVAI Miklós, *Elegyes versek*, Pozsony, 1787, 160.

¹⁸⁹ NAGY János, *Nyjás Múzsza*, Győr, 1790, 230–234. XX. *Habozó szív*.

¹⁹⁰ HORATIUS, *Carm.* Liber II. XIX. *Ad Liberum patrem*.

¹⁹¹ HORATIUS, *Carm.* Liber I. XXXV. *Ad Fortunam*.

¹⁹² HORATIUS, *Carm.* Liber IV. III. *Ad Melpomenen Musam*.

¹⁹³ A' született költő című Horatius-fordításról van szó.

¹⁹⁴ RÉVAI, *i. m.*, 129. A' szökevény *Cupido* című versről van szó.

¹⁹⁵ *Uo.*, 152–155. XXII. Ének: *Öröm nap, melyen a fő tudományok Budára által költözöktek*, 1777.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

latosság által, tudni-illik: ha valaki valamely nagy víznek habzását, és hánykódását szemléli, az akkor az egész vizet [sic!] egy merő habzásnak, egy tsupa hánykodásnak látja; de még-is hol itt, hol amott a' habnak emelkedését és zuhanását erűszakosabbnak 's hatalmassabbnak találja. Így vagyon a' Dallal is; tudni-illik az egész Dalban hatalmaskodik a' fel buzdúlt hánykolódás, [7a] a' fő fő dűhösség; de még-is mindenütt ott, a' hol a' Dalnak leg nagyobb ereje, és méltóssága országol, mindenütt ott a' maga tehetségében leg magosságosabbnak kelletik annak lennie, mindenütt ott az el ragattatás lelkének leg erűszakoskodóbban kelletik ki-tenni magáért.

Az egész el-ragattatás, a' vagy Költői dűhösség Batteux¹⁹⁶ [lábjegyzetben: Les Beaux Arts reduits au [à un] même principe] szerént e' képpen gerjesztetik: Valamely fontos tárgynak szembe tűnése a' Költőt meg-lóki; arra ennek képzelődési tüze fel-pillant, és lángba borúl. Ez által a' lélek' eleven érzései fel-ébresztetnek, és a' magok erejekkel, a' képzelődési tüzet viszont meg-támadják, és annak lobogását untalanul toditják. Ekkor a' fel hevült lélek' jelen való alapottjának tellyes ki-fejezésére várakozó iparkodások meg erednek; innét folynak osztán a' bő-termésű, a' mérész vagású, a' vas-gyúró erejű ki-nyomasok, a rend felett való formálatok, és a' kiváltképpen való fordulások. Illykor lattja a' Próféta, a' havasokat, a' Világ bértzeit az Örökkévalósságnak nyomdoki alatt magokat [7b] meg alázni, a' tengereket szaladásnak eredni, a' hegyeket ugrálni. Illykor látja Homerus az Isteneknek mennyei tsézait, és paripáit; látja Jupiter fejével inteni, mellyre az egész Egek meg-rettennek; látja az ő mindeneket mozgató szemöldököt.¹⁹⁷ Illykor hallja Virgilius Plegyiásnak az holtak árnyékai közzül ki-ható rettenetes ordítását; illykor kiált fel:

----- Deus! Ecce Deus!

és:

----- Bella, horrida Bella!

Et Tibrin multa spumantem sanguine cerno.

A' kezdete, vagy is inkább ki rohanása a' Dalnak¹⁹⁸ mérész, szokatlan, és kevély. Mert valahányszor a' Költő lantját Dallásra elő rántja, mindanyiszor egészszén el-foglal-tatik azon tárgy által, mellyet fel-hevült képzelődése elejébe terjesztett; azért akkor az

¹⁹⁶ Charles Batteux (1713–1780), francia esztéta, 1746-ban jelent meg a *Les beaux arts réduits à un même principe* (Tanulmány a szépművészetek visszavezetéséről egyazon elvre) című munkája.

¹⁹⁷ Ez a gondolat a francia *Enciklopédia* „óda” szócikkéből való, amikor arról szól Jaucourt, hogy mi megy végbe egy költő lelkében, amikor „egy nagy téma érinti meg”: „C'est alors que les prophètes voient les collines du monde qui s'abaissent sous les pas de l'éternité ; que la mer fuit ; que les montagnes tressaillent. C'est alors qu'Homère voit le signe de tête que Jupiter fait à Thetis, & le mouvement de son front immortel qui fait balancer l'univers.” Azaz: „Ekkor látják a próféták, hogy a dombok meghajolnak az örökkévalóság léptei alatt, a tenger menekül, megremegnek a hegyek. Ekkor látja Homérosz, hogy Jupiter fejével int Thétisnek, és halhatatlan homlokának mozdulata megingatja a világegyetemet.” Vö. *Encyclopédie*, 345.

¹⁹⁸ *Audacia exordiendi* az *Institutiones*ban. Ugyanez megvan a francia *Enciklopédia* „óda” szócikkében is: „Le début de l'ode est hardi”. Vö. *Encyclopédie*, 345. Ugyanez: „Der Eingang in die Ode ist Kühn.” RAMLER, *i. m.*, 23.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

egész érzése nagy eleveniséget vévén, foly mint a' zuhano patak, melly minden elejébe akadottakat fel-dúl. És valamint hogy a' sebess folyamat' öbletlensége minden utjába kerülő vizeket fel-zabálván, nagyobb vagy kissebb mértékben meg-árad; úgy a' Dal-is a' maga folytában, [8a] hol nagyobb, hol kissebb mértékben indulatos; hol nagyobb, hol kissebb mértékben haborgó, mindég pedig zugó, és hevessen forró. Arra való nézve miként sajdította a' Költő maga érzését tsilapodni, és hevét mintegy le felé szállingózni, a' Dallásával mindjárt hadjon-fel, ha Vers-Költeményét Dal név alatt kívánja esméretes-sé tenni.

Felette sok illy szebess [sic!] rohanású Kezdet' példáink vagynak. A többi között Horátznak III. Könyv. 25. Dal. Epod. 7. és 13. Dal. Sarbievnél,¹⁹⁹ ama közelebbi leg-jobb Deák Lantosnál. I. Könyv. 15. Dal. II. Könyv. 5. D. Nem léssen haszontalan egy illy példát itten meg tekinteni. Horátz Epod. 7. D.²⁰⁰ nagy indulattal, és néki rohanással támadja-meg a' Romai népet, hogy ismét belső pártoskodásra tódulna:

Hova! Hova rohantok, Ó Istentelen
Rosz fajzatok? Vagy meg-nyugodt
Karjaitokat mi végre fegyverkezteti
Az új dühösség ösztöne?
Oh! Még tehát nem elég olasz vér ontatott
Mind szárazon, mind tengeren?
Nem azért, hogy a' vetélkedő Affrika kevély
Várát Hadunk porrá tegye;
Sem, hogy meg hodúlatlanul a' tengeren
Túl el szakatt Brittanusok.
[8b] Már egyszer a' rab szíjra fűzelve az öröm
Szekér előtt vitessenek,
Hanem hogy tulajdon kezei által omlana
E' város irigy Pártusok'
Örömökre -----

És hogy az pártoskodásnak betstelenségét meg-mutassa, őket a' fene-állatoknál dühösebbeknek nevezi, mert azok, úgy-mond, a' magok neme-biliekre [sic!] soha nem agyarkodnak, hanem tsak a' külömbözőkre:

--- Sem fene farkasok, sem a' dühött
Mérgű oroszlányok soha
Ezt nem teszik; egyedül külömb némű vadok
Ellen ragadja ösztönök.

¹⁹⁹ Sarbievius költeményeinek gyűjteménye (SARBIEVII *Opera Poetica*, Vratislao, 1753) megvolt 1791-ben a pesti egyetem könyvtárában, vö. Egyetemi Könyvtár Kézirattára, J 34/7.

²⁰⁰ HORATIUS, *Epod.* VII. *Ad rem publicam de bellis civilibus*.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2023. évfolyam 4. szám

Itt ismét mendőróg reájok, és főbe-járó kérdésekre vétellel rettentem meg őket.

Mi meg veszett harag ingerel? Mi vigezés,
Vagy büntetés? feleljetek!
Halgatnak, és képek' halaványodva a' hideg
Foglallya rémült sziveket.

Most az ollyatén irtóztatosság' felettébbvalóságának szemek elejébe terjeztetésére, nem önként, hanem az örök Isteni vigezésektől [9a] kényszerítettve mondja a' Romaiakat azon szörnyűségekre vetemedni.

Bizonyyal az örök végezésnek átkai
'S irtozatos testvér ölés,
A' Romaiakat ostromolva büntetik;
Miolta meg fertőztetett
A' Föld Rémus' vérével, ama vérrel, Kit az
Után idő drágán fizett.

(Révai Miklós versei p. 155.)²⁰¹

Néha a' Költő tsendesen kezdi dallását, hanem osztán hovatovább hevesebbé, és indulatossabbá leszzen mind Daljával együtt. Nem leszzen talán unalmas erre ismét példát néznünk Horátzban, I. K. 22. D.²⁰² Kivált minthogy T. Szabó Dávid Úr által annya nyelvünkre ez is által vagon téve:

A' kinek lelkén nem hever gonoszság,
Annak iv nem kel, se pedig hegyes tőr;
Sem tegez melly van tele rakva mérges
Nyillal, Aristi:

Járja bár tenger veszedelmes hátát;
Vagy kemény fagy túl le kötött, 's tsikorgó
Kaukasust: menjen vagy a' merre habját
Önti Hydaspes.

[9b] Mert az erdőben, Lalagét midőn én
Eneklem, 's gondbúl ki feselve meszszebb
Ballagok fegyvertelen is, ki térül
Farkas előttem.

²⁰¹ Révainak a XXIII. énekéről van szó, amely *A' meghasonlott Róma* címet viseli.

²⁰² HORATIUS, *Carm. Liber I. XXII. Ad Fuscum*.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

20. évfolyam 4. szám

Melly tsudát nem látz se te, Dauni, tágas
'S makk hozó fákkal rakodott ligetben;
Földeden nem látz Juba, melly oroslány
Fel-nevelője.

Engem helyheztes vad, hideg mezőkre,
Hol fa vig nyárnak melegét nem érzi:
Melly felé tsak kód lakozik, 's egekből
Omlanak essők:

Tégy alá Fébus szekerének engem;
Hol lakást forró melegek nem adnak:
Vig öröm, szives nevetés, dolog közt
Töltök údőt el.

(Sz. David. 3. K. [...?])²⁰³

Az ugrás a' Dalban olly valami, mint egy köz-üresség, a' vagy nyilás két ollyatén képzeletek között, mellyek közlről egybe foglalva nintsennek. Melly sebessége légyen az elmének, tudva vagyon; de az a' sebesség még sebesebbé válik ollykor, midőn az elme tüzes indulatival fel-hevült. Ezen fel-hevültség akkor a' képzeletekben kényyére dul, ful, és [10a] azokat nyakra főre hányja; mind-hogy pedig osztán az mindenikének ki-nyomása vagy szükségtelennek látszana, vagy lehetetlennek azért a' Költő tsak a' válogatottját ragadja üstökön, és azt, hogy, a' mint jött, úgy mennyen, rend iránt való törődés nélkül maga szelének ereszti, reá se tekintvén azon aprólékoságokra, mellyek amazon válogatottaknak öszve kaptolatásokra közbe vetendők volnának. És innét vagyon osztán az, hogy az ő képzeleti rendetleneknek és kőttleneknek látszanak, hogy azok között valamely ürességek, a vagy nyilások találatnak, de a' mellyeket a' Költő, hevétől el-ragattatván, szántsándékkal ugrott-által, és a' körülők való tapogatodást az utána ballagó olvasókra bizza.²⁰⁴ Úgy, midőn Horázt, Nereus, Tengeri Isten által Helenát a' Görögök által vissza-vétetendőnek jovendőlné [sic!], leg ottan fel kialt:

Eheu! quantus equis, quantus adest viris
Sudor!²⁰⁵

Tudni-illik Paris ellen, a' Helena elragadója ellen támadt, boszszúságátúl el-ragadtattván, [10b] az olvasó által láthatására bizza ezen oda értetendőket: Hogy a' Görög

²⁰³ BARÓTI SZABÓ Dávid, *Új mértékre vett külömb verseknek három könyvei*, Kassa, 1777, 279–280. A vers címe: *Fuskus Aristiushoz*.

²⁰⁴ E bekezdés forrása („Az ugrás a' Dalban...” kezdettől) a francia *Enciklopédia*, vö. *Encyclopédie*, 345.

²⁰⁵ HORATIUS, *Carm. Liber I. XV. Ad Alexandrum Paridem*. „Ó, jaj, vér s veriték lesz katonán s lovon...” (JOBÁGY Károly fordítása.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

hadi-gallyák már meg érkeztek, hogy a' tábor már kiállott, hogy már útköznek. E' Dalnak ezen részét szépen nyomdokoza Sarbiev. I. K. 2. D.

Ezen ugrásoknak, a' vagy nyílás maradványoknak, tsak azon tárgyakban van helye, mellyek valamely heves indulatok gerjesztésére leg alkalmatossabbak; mert azok a' felzavarodott léleknek a' miveleti, már pedig a' lélek heves fel-háborodása nem akár minőben, hanem tsak a' súlyos tárgyakban tamadhat.²⁰⁶ Az Anacreon Daljaiban ezt fel nem találhatni; mert azokban a' lélek egészen el-lágyúl, és a' gyönyörűségekben olvadozik, mivel azokban az érzés tsendesded, gyengéded; a képzeletek hivságosok, és természeti együgyűséggel folyók.

A' Költő a' maga indulatjában, mellyel fel-hevülvén, Lantját pengeti, néha félre tsapásokra vetemedik; azt pedig rész szerént a' jelen-való mivoltnak süketetlensége miat, rész szerént a' szomszéd-belinek termékenységé miatt tselekszi.

[11a] Ez a' félre tsapás annyit tészén, mint valamely vidéki, de a' jelenvaló tárgyra használatos állapotnak rend-kivülvaló fel-hányatása. Az illy félre-tsapások az emberben természetesek olykor, midőn valamely különös [sic!] képzeletnek elejébe tünésétől, és további tekintésétől rend-kivül fel-indittattván, mint egy el-ragatattva, egészen annak szemlélésébe merül; melly miat mintha álomba szenderedett volna leg-ottan külömb-külobmféle ábrázolatok, és egy máshoz éppen nem tartozó képzeletek jönnek, mennek, bolyonganak elméjében. Így vagyon az a' Költőkkel-is, kivált a' lantos Költőkkel. Már pedig azok a' hirtelen való vidéki tárgyra fordulások, félre tsapások.

Ezen félre tsapásoknak két neme vagyon, némelleyek tudni-illik a' Köz-helyekre, Közönséges igazságokra esnek; e' pedig főképpen Költői ékesség kedvéért esik meg. Mint Horátz I. K. 3. D.²⁰⁷ elsőben félre tsap, az első hajókázók szidalmazására, az után az egész emberi nemzetnek hadat hoz-ki belőle.²⁰⁸

Audax omnia perpeti
Gens humana ruit per vetitum nefas.²⁰⁹

Némelley félre-tsapások pedig esnek valamely [11b] meg-irtt történetekhez. Mint 3. K. 5. D. Horátz²¹⁰ Augustus Császárnak, és az ő Uralkodásának nagyságát, 's érdemét a'

²⁰⁶ E bekezdés forrása: *Encyclopédie*, 345. „Les écarts ne doivent se trouver que dans les sujets qui peuvent admettre des passions vives, parce qu'ils sont l'effet d'une âme troublée, & que le trouble ne peut être causé que par des objets importants.” („A kitérőknek csak élénk érzelmeket megengedő témákban szabad megjelenniük, mert egy zaklatott lélek következményei, és a zaklatottságot csak fontos témák okozhatják.”)

²⁰⁷ HORATIUS, *Carm.* Liber I. III. *Navem prosequitur, qua Vergilius Athenas vehebatur.*

²⁰⁸ E bekezdés forrása: *Encyclopédie*, 345. „Il y a des digressions de deux sortes : les unes qui sont des lieux communs, des vérités générales, souvent susceptibles des plus grandes beautés poétiques ; comme dans l'*ode* où Horace, à-propos d'un voyage que Virgile fait par mer, se déchaîne contre la témérité sacrilège du genre humain que rien ne peut arrêter.” („Kétfajta elkalandozás van: az egyik közhelyek, általános igazságok, ezek gyakran a legszebb költői szépségekre fogékonyak, mint abban az ódában, melyben Horatius, Vergilius egy tengeri utazása kapcsán kifakad az emberi nem szentségtörő merészsége ellen, melyet semmi sem tud megállítani.”)

²⁰⁹ „Mindent túrni nagyon merész / dolyfű emberi faj bünbe, tilosba ront...” (WEÖRES Sándor fordítása.)

²¹⁰ HORATIUS, *Carm.* Liber III. V. *Ad divum Augustum.*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

még hátra volt Brittanusoknak, és Persáknak meg-hódoltatások végett magasztalván, azon gyalázatott, mellynek bélyege a' Krassus meg-győzetetésétől fogva²¹¹ 30. esztendőig fen-maradt a' Római név homlókán, le-festi, és nagyítja, hogy tudni-illik azon gyalázatnak meg-tekéntésével az Augustus Ditsőségét, ki azon gyalázatott el-törölte, és a' Romai név fényét vissza hozta, magosságossabbá tégye. Végre onnét félre-tsap a' Marcus Attilius Regulus ritka erkölcsének ditséretére. A' ki tudni-illik a' Kartágobeli-ekkel tartatott első haborúban, Kartágóba léendő [sic!] vissza menetele eránt meg-esküdvén, és annak utánna Rómában a' foglyok' fel-tserélését tellyességgel nem javasolván, midőn vérségei, és Baráti által a' Rómában maradásra tartoztatott volna, inkább Kívánt a' Kinos halála Kartágóba vissza menni, mint az ellenségnek adatott hitét megszegni.²¹²

Hasonló képpen azon III. K. 27. D.²¹³ Horázt az [12a] Adriatikumi tengeren Görög országban hajókázni szándékozó szeretőjét; Galateát az akkori veszedelmes őszü üdö végett, mellyben azon Tengeren leg-veszedelmesebb, haborgások szoktak volna lenni, azon utozásáról le-akarván beszélni, e' képpen szól: „Jollehet igen nehéz én nekem a' te el meneteled, nem akarlak én téged még-is a' búbájosok' szokása szerént a' gonosz jeleknek elő számlálásával, és átkokkal tartóztatni; forditassanak az affélék a' Gonoszok utnak indulására. /:1.–7. versig:/ Én inkább minden jókat, és szerentsés hajózást, valamint mindennek, a' ki előtttem Kedves, úgy kivált néked Kévának /:7.–16. versig:/ de egygyet, valami nagyobb, minden támadható jel-látásoknál nagyobbat ohajtanék én te általad meg-gondoltatni; tudni-illik az esztendőnek mostani fergeteges, és háborgó idő részét /:17.–24. v.:/. Innét osztán a' 25. v. fogva félre-tsap az el ragattatott Európa példájára, és a' Kőrül tartózkodik az egész vers-Költemény végéig több mint 50. versekben. Az illetén félre tsapások Horáznak igen kedvessek. Pindarus-is sokszor félre-tsap, de ő ismét meg-tér, és vissza hozza az olvasót-is.

[12b] A' félre-tsapások valóban nagy tehetségűek. Mert valamint az elme béli meggyőztetés nem mindég az őszsze-halmaztatott okoknak fontosságából, hanem gyakran a Szívbe bé-ható Képzelt erejének alkalmas voltából származik; úgy a' helyes félre-tsapás-is valóban nagy nyomtatékja az Képzeltetek éreztetésének.

A' Kőlteményes őszsze zavarodást, az indulatok' ki fejtődésének, a' milyen olyan rendjében áll; tudni-illik midőn a' Lantos Kőltő a' maga hevében el ragadtatik, az indulatokat azon szerrel, a mint elő-tolongolnak, ki nyomásaival egymásra hasábollya; mindenedet, a' mint heves Képzeldése hadarójára kerülnek; minden ki-készítés nélkül nyakra főre hányja, és a' fenytékes okoskodás rendmértékeire nem is egyengetvén,

²¹¹ I. e. 53-ban a parthusok (Horatius őket nevezi perzsáknak) tönkrevették a Crassus vezette római sereget a carrhaei csatában, és körülbelül ezer római esett foglyul.

²¹² Marcus Attilius Regulus római hadvezér és consul az első pun háborúban i. e. 256-ban nagy hadsereggel átkelt Afrikába, de a kezdeti sikerek után megfogyatkozott csapataival vereséget szenvedett, és a punok (kARTHÁGÓIAK) fogságába esett. A hagyomány szerint a punok hazaengedték, hogy a hadifoglyok kicserélése ügyében tárgyaljon, Regulus azonban lebeszélte honfitársait az ajánlat elfogadásáról, és önként visszament, holott tudta, hogy Karthágóban kínhalál vár rá.

²¹³ HORATIUS, *Carm.* Liber III. XXVII. *Ad Galateam.*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

szabadjában elő-todítja. Mellyből történik, hogy az értetlen, és hideg érzésű olvasó a' Költőt félre-flangérozni²¹⁴ vélné, és merő zur-zavart, szanaszéttságot, eszelősséget vádolna benne. És ez a' mivoltnak Kőlteményes őszsze zavarodása, melly [13a] által a' Szovak [sic!] szokatlannul széllyel hanyattattnak, és a' magok természetes rendjek szerint éppen nem helyhezettnek, még pedig olly következással, hogy abból valamelly különös és szokatlan, de még sem erőltetett fordulások szármoznának.

Az ugrássokat, a' félre tsapásokat, és a' Lantos őszsze-zavarodásokat nem kell éppen tellyességgel úgy nézni, mintha azoknak minnyájoknak minden Dalban szűkséges-képpen fel-találtatandóknak kellene lenniük; el maradhatnak közülök némellyek némellyekben, mert nem éppen tellyességgel tsak ők nemzik a' Vers-Kőlteményt, hanem szolgálnak annak váltóztatgatására, elevenítésére, gazdagítására, magosságosítására. Ha tehát aztat inkább homályosítanak, terhelnék, szövevényesítenék, és őszsze zavarnák, helytelenül bötsösítenék a' Vers-Kőlteménybe férkezésre. Azért ha az okosság nem tudná a' Kőltőt vezetni, szűkség, hogy leg alább tsak szántikállyon az embere után, külömben az el-ragattatás esztelenségé, esze-veszettségé válik.²¹⁵

Az érzés egyessége a' Dalban olly szűkségesképpen meg kívántatandó, valamint az [13b] Epopoejában, avagy Szin-játékban a' történet [sic!] egyessége. De azt még is nem olly szorossan kel érteni, mintha azon egy Dalban ugyan azon egy gondolatoknak, ábrázolatoknak, képzeleteknek, és fordulásoknak egész végiglen kellene meg-maradniuk. Mert ezeknek lehet, sótt kelletik változni, hanem olly Kötéssel, hogy mindég a' Vers-Kőlteményben országoló főfő [sic!] érzésre mutassanak. Tudni-illik az a' főfő érzés, és lélek lobogása környúl tekéntheti magát; magát bővebben, avagy szűkebben ki-fejtheti, és őszsze-viszsa addig forgathatja, miglen abból mint egy annyi-meg-annyi új ábrázolatok, és a' Kőlteménynek tsodalkozásra méltó búségű [sic!] váltóztatgatásai szeretettnek fakadni, és még-is a' főfő érzés a' maga határában maradna, a' maga elsőségét egynek-sem engedné. Meg-fejtem e' dolgot világossabban: Ha valakit az öröm indította Dallásra, az akkor az ő magán kívül való ragattatása vezetéke egyaránt fel-'s alá ide-'s tova kószálhat szabadon a' maga határában; de ha osztán örömében annyira paripázna, hogy utollyára a' Siralom' völgyében találná magát: már az feletébb való, és meg [14a] botsáthatatlan Kőltői-vétek volna. Hasonlóképpen ha valamelly bűnnek, mellyet meg-útáltatni kívánna, gyűlöletességes képpé rajzolása között pengetné, akkoriban önnön maga hangjától iszonyodó Lantját; akkor szereteten, vagy jóvolton Dallását ne végezze, hanem ha azon szeretet, avagy jóvolt, ama meg-útáltatandó bűnnel egy egyenessen el-lenkező valaminek a' jóvolta, és szeretetre méltósága lenne; mert ezen esettben az első

²¹⁴ Itt: eltérni a tárgytól, elkalandozni.

²¹⁵ A bekezdés forrása: *Encyclopédie*, 345. „En généralles écarts, les digressions, le desordre, ne doivent servir qu'à varier, animer, enrichir le sujet. S'ils l'obscurcissent, le chargent, l'embarassent, ils sont mauvais. La raison ne guidant pas le poëte, il faut au moins qu'elle puisse le suivre : sans cela l'enthousiasme n'est qu'un délire, & les égaremens qu'une folie.” („Általánosságban a kitérők, elkalandozások, rendtelenség csak arra szolgálhat, hogy variálja, élénkítse, gazdagítsa a témát. Ha elhomályosítja, megterheli, zavarja, akkor rossz. Ha az értelem nem is irányíthatja a költőt, legalább kíséje: e nélkül a lelkesedés csak téboly, az örület eltévelyedése.”)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2023. évfolyam 143. szám

értelem meg-marad, tsak hogy más szint vesz magára. Ehez tartsa tehát magát a' Költő a' több effélékben is.

Hihetőség akkor van a' Dalban, midőn a' Tárgy, melly a' Lanton pengettetik, olyan hogy azon indulatot valóban gerjezthette; és midőn a' gondolatok, a' rajzolatok, és Képzetelek valamint magok egymással, úgy az indulattal is össze férkezhetők. Azért, hogy a' Lantos-rajzolatok az indulattal meg egyezhessenek, nékiek rövideknek kelletik lenni, és tsak az ő fő vonásaiknak, és színeiknek, melly által a' lélek előtt, [14b] lebegő Képzetet világossabbodhat, léssen szabad oda férkezniük. Mert az érzés, és indulat az afféléket fel-sem veszi, mellyek a' lélekbe, benyomásokat jó előre nem tesznek; hogy tehát a' tárgyak össze-férkeztessenek, arra nagy mesterség kívántatik. Mint, ha le-iratik a' természetnek valamely rettentő mivelete, p. o. Föld-ingás, vagy mendörgő-Égi-háború, akkor a' gondolatoknak is fellengőseknek, a' ki fejezéseknek mélységeseeknek, a' rajzolatoknak setétségeseknek, és merő rémülést gerjesztőknek kelletik lenni. Úgy I. K. 34. D.²¹⁶ Horátz egykori tiszta levegőben támadt olly mendörgést ír-le, mellytől hirtelen rémültében magán kívül tétetvén, alig tudott [...] költsönözni magának, melly olly méltóságossan, olly talpra essőleg téssen meg, hogy az olvasó mint egy magát Jupitert látja villámló tűzével a' levegőt hasogatni, látja az egek bértein sebessen szaladó Jupiter tszáját, érzi az egész földet alatta meg rázkódni; mellyekből valamely Sz[ent] rémüléssel egészen meg telik. Ugy, minő rajzolat illhetne [15a] jobban a' maga tárgyához, mint e' következő

----- Saeva necessitas
Clavos trabalis & cuneos manu
Gestans aëna, nec severus
Uncus abest, liquidumque plumbum.²¹⁷

Ha pedig a' Költő valamely édesded nemű tárgy körül foglalatoskodik, p. o. a' mezei boldogságot akarja le irni, akkor gyenge, édesded rajzolatok, kelemetes gondolatok, és átallyaban valamely tsupa szeretetre méltó, és mosolygó képzelet tűnnyön ki az egész Daljából. Illyen a' Horátz 2. Epod. D.²¹⁸

A' léleknek felette eleven érzése, melly Dallani készített, igen tartós nem lehet, nem is birhatja az elme sokáig azon hevét, mellyel az el ragattatott Költő fel-gyulada, hogy erőtlenedni ne-kezdene; mert Cziczeró-ként: a' lélek tüze hamar el-aluvó.²¹⁹ Tehát a' Lantos Vers-Költeményeknek [sic!] rövidedeknek kell lenni. Melly rövidedség minde-nikben ugyan, de fő ként azokban meg-tartandó, mellyekben a' Költői dühösség leg

²¹⁶ HORATIUS, *Carm.* Liber I. XXXIV. *Ad se philosophantem.*

²¹⁷ Az idézet nem a XXXIV., hanem a XXXV. ódából való, amelynek címe: *Ad Fortunam.* („A szörnyű Szükség mindig hírnököd, / acélos éket hord, közeleg kemény / kampókkal és gerendaszeggel, / s olvad az ólom is ércekezésben”). (LAKATOS István fordítása.)

²¹⁸ HORATIUS, *Epod.* II. *Laudatio vitae rusticae.*

²¹⁹ A Cicerótól való idézet forrása RAMLER, *i. m.*, 28. vagy a francia *Enciklopédia* „óda” szócikke, vö. *Encyclopédie*, 345: „animorum incendia, dit Ciceron, celeriter extinguuntur”.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

fellengősebb, leg tűzesebb, leg magosságosabb, és mint egy a' villámlásként lobogó, rohamo. Mellynek minnyájoknál [15b] a' Lantos Költők fejedelmeinél példáját láthatni; kik tudni-illik fel vett Tárgyak' Dallásának mint egy közepére, többnyire olly hirtelen ketté vágják Lantjoknak hurjait, a' minő fel-hevültt dühösséggel annak előbb nekie rohantak.

És ezek a' Lantos Vers-Költemények olly tulajdoni, mellyeknek vagy mindenikével, vagy változtatva véve, hol egyikével, hol másikával, többel vagy kevesebbel tündöklenni kelletik a' Dalnak.

A' melly gyöngyökkel, és bokkrétákkal meg illik a' Dalnak ékeskedni, azok e' következők: Ellme-villám, /sublimitas:/ Felségesülés /:majestas:/ és Kelemetesség.

A' Dali elme-villámnak ezen fejezetét adja chevalier Jaucourt,²²⁰ hogy az, az elme gondolatinak egy olly sebess őrlődése légyen, mint a' sűrű setétségeket hasogató ejjeli-villámlásnak sebes lobogása. [*Lapalji jegyzetben:] Est un trait qui éclaire ou qui brûle.²²¹ Nem is ok nélkül ad neki oly erőtt, mert az elme villami gondolat, sebes tsapásokat ejt rajtunk, egészszen meg ragad, sőt egészszen el ragad [16a] bennönket; még pedig nem csak első meg pillantatásában, hanem mennél tovább, mennél gyakrabban, mennél közelebről szemléltetik, annál hathatósabban vág belénk, annál ki-verhetlenebb, és meg-átalkodóbbabb lökődést nyom elménkbe.

Az elme villám kétféle; képzeleti és gondolati; amaz esik, midőn a' jelenvaló képzelet ollyan, hogy az minden közönséges, és lenni szokot képzeleteket felyülmúl. Mint:

Si fractus illabatur orbis
Impavidum ferient ruinae.²²²

Melly elme-villámi képzelet, a' világ kerektségének omlásával, a' jóban álhatatos ember' meg-nem-rettenésének egybe foglalása!

A' gondolati elme-villám áll az ollyatén gondolatokban, mellyek az emberi gondolkodás módját fellyül haladják, és mintegy a' magosságba emelkedve, minden alattok helyhezettettek azon egy álltokban nézik. Úgy azon fellyebb lévő példában az, hogy az [16b] álhatatos ember tsendesdedsége a' szakadozó világnak reája omlását egyenes elmével, és szemmel nézi, gondolati elme-villámot térszen.

A' Dalnak felségesedése az elme villámból önként következik; áll pedig a' Képzeleteknek fényességében, az érzéseknek elevenségében a' fordulatok' mérészségében, a' Dal lelkesülése méltóságában, az értelmi valóságokban /:sententiae:/ a' formálatokban

²²⁰ Louis de Jaucourt francia filozófus (1704–1779), a francia *Enciklopédia* egyik (fáradhatatlanságáról és lelkeségéről híres) szócikkírója.

²²¹ Az idézet forrása: *Encyclopédie*, 345. A teljes mondat így hangzik: „Le sublime qui appartient à l'ode est un trait qui éclaire ou qui brûle.” („Az ódához kapcsolódó fennkölttség olyan vonás, mely megvilágít vagy éget.”)

²²² HORATIUS, *Carm.* III, 3. *Ad Musas de Augusto*. „Rettenthetetlen, hogyha Föld s Ég /összerogy is, s a romok lesujtják.” (BEDE Anna fordítása.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

/:figurae:/ a' szavaknak, és mivoltoknak boldog bűvölködésében, és az egész beszéd' módjának szerentsés könnyűségű folyásában.

A' Dal kelemetessége meg szerzetetik a' szavaknak alkalmas helyheztetése, a' ki-nyomásoknak világos értelme, és a' minéműsitőknek /:epitheta:/ helyes válogatottsága által.

A' Dalnak ezen diszeivel egybe illenek a' Kőlteményi tsodálatosságok, a' temértelenség [?], és az ujjadonságok.

[17a] A' Daloknak külömbféle nemeiről.

Sulzer-ként, az öreg Tölgyektől fogva, a' fiatal rózsa bokrotskákig nem található több külömböző fák, és bokrok' nemeire, mint a' Pindarusi fellengősektől fogva, az Anacreoni gyengédedekig, Dalok' nemeire.²²³ Vagynak tudni-illik fellengős Dalok, vagynak gyegédedek [sic!], édesdedek, szomorúak. Némellyek mint-egy hevesebbek, mások kellemetesebbek. Vagynak, mellyek tsodálkozásból, vagynak, mellyek örömből erednek. Némellyek szeretetből, mások gyűlölségből, némellyek gyönyörőségbe, mások keserűségbe merőlségből fakadnak. Némellyek Erkölts tanító, némellyek Istenes Dalok. Némellyeknek eredete az érzés, némellyeknek az indulat, némellyeknek mind a' kettőjök ereje, és az azokból következő Kőltői [17b] el ragadtatás. Altallyában, a' mint külömb-félék, és számtalanok az erzés nemei, úgy külömb-félék, és számtalanok a' Dalok nemei is. Közönségessen még is e' negy rendeletek /:classis:/ közzül valamelyikének a' rámájára nints az a' Dal, melly reá nem illene. Tudni-illik:

1.) Vagy Istenes a' Dal, és nevezetik Istenes Éneknek, nem is foglalván egyebet magában, mint a' Szivnek azon eleven ki-nyomásait, mellyekben a' teremtőnek nagyságát, mindenhatóságát, böltsességét, és véghetetlen jóságát, s. t. tsodállya, magasztalja, és mintegy az el-ragadtatásában fel kiált: *) [lap oldalán beszúrva:] *)

Les Cieux instruisent la terre,
A révéler leur Auteur ;
Tout ce, que leur globe enserre,
Celebre un Dieu Créateur.
Quel plus sublime Cantique,
Que ce Concert magnifique
De tous les célestes Corps?
Quelle grandeur infinie!
Quelle divine harmonie
Resulte de leurs accords!

(J. B. Rousseau²²⁴ L. I. O. 2. p. 3.)

²²³ SULZER, *i. m.*, III, 436. Ugyanez megtalálható: VERSEGHY, *A magyar nyelv...*, *i. m.*, 752.

²²⁴ Jean-Baptiste Rousseau (1671–1741) francia költő.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

2.) Vagy nagy-névbeli /:heroicus:/ mellyben nagy hirú, és nevéeknek tettei magasztaltatnak.

3.) Vagy Böltselkedő /:Philosophicus:/ a' vagy Erköltsi, mellyben a' tökéletességre gerjesztetések, és a' tökéletlenségre utálatások foglaltatnak.

[18a] 4.) Vagy végre Anacreoni a' Dal, melly neme a' Dalnak az emberi élet' minden gyönyöröségeit, minden kellemetességeit, kivált pedig az Iffiuság' örömet, tántzait, a' Bort, a' Bor-Ivást foglallya magában, És Boileau szerént:

Le fest innepeket tántz- 's multságokat
Vig Iris' szájáról, hogy lopott tsokokat,
Ki gyengén ellent-áll, 's édes tsalfasággal
Vonakodik, hogy majd tsókold tolvajsággal.

Elle peint les festins, les Danses & les Ris ;
Vante un baiser cueilli sur les lèvres d' Iris,
Qui mollement résiste, & par un doux caprice.
Quelquefois le refuse, afin qu'on le ravisse.

(Boileau, l'art poet.)²²⁵

Az illetén Daloknak a' neme nevet nyert Anacreontúl ama felette édesded Görög Lantos Költőtől, a' ki a' Daloknak ezen nemében minden másokat fellyül haladott.

[18b] [Innentől más tintával, más helyesírással, más kézírással folytatódik a szöveg:]

A' Dal külső formája áll a' külömbféle Versek nemének, és számának olly őszsze-alkalmaztatásában, mellynek egyrendbelisége után, ugyan azoknak meg-nyitása fordul ismét elő. A' Dalnak ezen formája a' Nemzeteknek külömbféle ízléséhez képest, külömbféle. A' Görögöknek a' Dalban voltanak Strófái, Antistrofái, és Epodoni.

A' Strofa tulajdonképpen azon bizanyos Versek számát tette a' Görögöknél, melly az Énekkar által menve danoltatott. Mert náluk minden Ének, az Énekkarnak járása közben esett. Mikor az Énekkar menttéből meg-fordult, akkor a' Verseknek másodrendbeli részét, melly az előbbenihez a' számra, és nemre nézve egészszen hasonló volt, kezdvén danolni, ugyan annyi lépéseket tett ezen vissza-jöte-beli danolásában, mint a' mennyit elébb menttében tett vala; és ez a' másodrendbeli rész nevezetett Antistrofának. Midőn [19a] pedig az Énekkar meg-állapodva még egynehány Verseket danolt, azon része nevezetett Epodonnak, mellynek Versei, egész szabásokra nézve külömböztek a' Strofa és Antistrofabeliektől. Hogyha ezen háromrendbeliség által az Ének még el-nem végeztetett, akkor ismét elő-fordultak az előbbeniekhöz mindenben hasonlatos Strofák, Antistrofák, és Epodonok.

A' közelebbkoriak a' Strofán értik a' külömbféleképpen, de olly módón meg-határozott Versek számának, és nemének őszsze-foglaltatását, mellynek, meg-ujjitandólag,

²²⁵ (Az ódáról szólva:) „Úgy fest ő ünnepet, mosolyt és táncokat, / csókot, melyet Iris ajkáról lopogat, / Ki gyöngén ellenáll s csókot daczból nem ad, / Hogy végre tőle azt erővel elragadd.” Nicolas BOILEAU, *A költészetéről*, Bp., 1885, 25. ERDÉLYI János fordítása.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

azon egész Vers-Költeményben tekéletesen meg-kellessen tartania. De ez közönségesen esméretesebb dolog, sem-mint-hogy róla hoszszaon szót tenni kellessen.

[19b] A' közelebbkoriak az illy meg-határozott Vers-Kötteten kívül, a' Versek' végezetének egyenlő ejtésével-is élnek; melly, főként a' gyengéded nemű Dalokban, valamelly különös édesdedséget foglal magában, és a' füleket mintegy altattyá, és igézi.

[Újra Belnay kézírásával:]

Némelly Nemzeti Lantos Költőink iránt való rövid megjegyzések.

[Ismét az előző, idegen kézírás:]

Faludi Ferentz minden kételkedés nélkül Fejedelme a' mi Nemzeti Lantos Költőinknek, és nem alábbvaló a' leg-főbb külső Nemzeti Elméknél. Az ő képzeleti virágzók, elevenek; az ő érzése ékes, és egyenes. A' Versei gyengédeden folyók, semmi darabosság, semmi erőltetés, semmi szükségtelen szó, semmi lanhardt, [20a] avagy helytelen gondolat benne nem találatik. Az ő rajzolati gyönyörködtetései a' szívet, és az érzést egészszen olvasztják. Az ő ábrázolati édesdedek, tiszták, világosok, mosolygók. Az ő Músája kedveltető, érzéssel tellyes, enyelgő, szerelmes, dallásai gyönyörködtetők, a' szavak benne tsupa szívnek szavai, tréfái elmések, tsátságosa kedveltető, és az alkalmaztatások benne igen jelesek. De még-is nemtsak mosolyog, és enyeleg az ő Músája, hanem ugyan akor édes kedvű ábrázattával fontos valóságokra tanít. Tanít miként hidgyünk a' forgandó Szerentse állhatatlanságának VII, es XVII Énekeiben.²²⁶ Néha tsak magyarázza a' mások által már ki-mondatott Igazságot, mint midőn a' pipáról danól,²²⁷ hanem ez ritkaság benne. De bezzeg midőn kedve szerént maga szárnyára kél, kivált Nagy Leventák tetteit danolván /:IV,²²⁸ es XXXIII Enekekben.²²⁹ akor repül fellengősen, alatt hágy meszszi-re mindennemű Költöket. Valóban az IV. Dal, egy olly lelkesült Dal, hogy az a' Tyrtoj,²³⁰ és Gleim akármelly Daljával /:Kriegs Lieder:/ baj-vivásra mehet az elsőségért.

Révai Miklós Úr a' Alagyatok²³¹ közt az első, ki a' Dalban Elme-villámi repülésre bátorodott, azért-is vette uttja vezetőjének Horáztot, kinek elébb egy néhány Daljait Anyanyelvünkre által tette, még pedig olly jelesen, hogy azok tsupán az ő tulajdonainak [20b] látszatnának. De osztán azt-is el-hagyván, maga Lantját pengeti. Az ő Erköltsi Daljai

²²⁶ Faludinak a *Szerencse* és a *Forgandó szerencse* című dalairól van szó.

²²⁷ Faludi *A pipáról* írt „sonettója olasz formára” magyarországi szonett-próbálkozások után az „első épkezláb kísérlet” (Kovács Sándor Iván).

²²⁸ Faludinak a *Nádasdi* című verséről van szó.

²²⁹ Talán a „Fegyvert rántva látok több vitéz oroszlyant...” kezdetű alkalmi énekről van szó, amely Niczky György gróf házasságkötésére íródott.

²³⁰ Túrtaiosz vagy Tyrtaios az i. e. 7. században élt görög (spártai?) lírikus. Belnay nyilván azért hivatkozik itt rá, mert Túrtaiosz elsősorban harcra buzdító költeményeiről (pontosabban elégiáiról) volt híres az ókorban.

²³¹ RÉVAI Miklós, *Magyar alagyáknak I. könyvek*, Nagykároly, 1778.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

mélységes böltsességgel tellyesek, fellengősek, felségesek, és méltóságosak. Ezek között pedig elsőbbséget érdemel a' Lélek' halhatatlanságát elő-ado XIX Dalja.²³²

Leg-közelebbkori Nagy János,²³³ de leg-édesdedebb-is. Ez hol maga Anacreon, hol Sappho, hol Catullus. Az ő Versei rövidke, édesek; ki-mondásai erővel és hathatósággal tellyesek. Az el-ragadtatás benne felettébbvaló. Akár az Aszszonyokat támadja-meg, hogy az eredeti erköltstől el-pártolva, magok szülöttjeiket már nemis a' tulajdon szülők [21a] szoptatják; akár forduljon a' maga sorsán siránkozó, és Nemzete hanyatlásán szánakodo tzigányhoz XXV Eneken,²³⁴ akár gerjeszen a' tántzra és vigasságra a XXVIII Éneken,²³⁵ akár nyögjön és sirjon a' kalitzkában rabbá tett madarkával,²³⁶ s. t. mindenkor meg van benne a' magosságos, az eleven, és igazán eredeti elme, meg van mindenütt a' természet nyomdokozása.²³⁷

[22a] [2. rész] A' bé-vett Szerzők' /:Authorok':/ magyarázatjának példája
Az Anakreon 2dik énekéről²³⁸

Foglalát /:Argumentum:/'

A' melly éneknek meg-fejtetése itten fel vétetett, az az Aszszonyi Nem' Szépségének egy igen elmés, és kényes ditséretét foglalja magában. Elsőben elő-adja a' Poeta azon tulajdonságokat, mellyeket a' Természet különkülön minden állatoknak adott, tudni-illik mást a' négy-lábuaknak, mást a' tollasoknak, mást a' vizeknek, mindazáltal mindenik félének olyant, mellyel maga védelmezésére bátorságosan élhessen. E' szerént az ökröknek szarvakat, a' lovaknak körmöket, a' nyulaknak láb-gyorsaságot, az [22b] oroslányoknak agyarkodó szaj-vitsoritást, az halaknak úszás', a' madaroknak repülés' tehetőséget adott. Ezeknek elő-számláltatása után az emberekhez fordulván, a' Természettől az embereknek adatott tulajdonságokat írja-le; végre az Aszszonyi Nem' számára rendeltett Természeti ajándék' mivoltáról szorgalmatoskodik, de melly fényes, melly méltóságos arra-fordulással! Ugymint az Aszszonyi Nem' iránt némünémü szorgalmatoskodságot jelentő kérdésének meg-kettőztetése után nyilatkoztatja-ki az Aszszonyi Nemnek védelmező Természeti tulajdonát, tudnillik [sic!] a' Szépséget, mellyet hogy fellyeb magasz-

²³² Uo., 149. XIX. Ének: A' lélek' halhatatlansága.

²³³ Nagy János (1732–1803), költő, Ovidius-fordító, Révai Miklós barátja; legnevezetesebb versgyűjteménye, a *Nyájás Múza* Győrött jelent meg 1790-ben.

²³⁴ NAGY János, *Nyájás Múza*, Győr, 1790, 243–244. XXV. Ének: A' kesergő tzigány.

²³⁵ Uo., 250–251. XXVIII. Ének: A' Tánczról.

²³⁶ Uo., 252–254. XXIX. Ének: A' szabadságra törekedő fogoly madár.

²³⁷ Jól megragadható Belnay fogalmi bizonytalansága ennél a' résznél: értekezésének korábbi példái valóban többnyire az óda műfajához sorolhatók (lásd a Horatius-idézeteket), ellenben Faludi Ferenc és Nagy János idézett versei a dalköltészet körébe tartoznak.

²³⁸ PONORI THEWREWK Emil fordításában: „Természet a bikának / Szarvat adott, a lónak / Patát, futást a nyúlknak, / Arszlánnak iszonyú száját, / Úszást adott a halnak, / Gyors szárnyalást madárnak, / A férfiaknak elmét, / Nőknek misem maradt volt. / Hogyan segít a dolgon? / Szépséggel áldja őket, / Pajzsok, dzsidák fejében: / Azért tüzőn, vason győz / A női lény, ha bájos.” *Szépség* című vers, vö. *Anakreon*, 218.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

taljon, minden fegyvereknél, és erő-béli tehetségeknél nagyobbra betsül. Mert, úgy mond, a' Szépnek mint tűz, mint vas kénszerítettik engedni.

[23a] [Itt jön az ének görög eredetiben, utána szavanként előrehaladva elemzi, értelmezi a verset.]

[23b–30a] φύσις, ezen szótól φύω, az az termék, természetek, származván, annyit téssen, mint *termékeny természet*, melly mindeneket termeszt, és terem, vagy is Isten, kinek a' maga ingyen-adománnyai osztogatásában lévő böltességét és jóvoltát rajzolják-le ezen versek. Lásd F. G. Born²³⁹ ez iránt, és Mélt[ó]s[ágos] Martinit, a' Term. Törv. I. §. [...]

[30a] [Válasz Cornelius Jánosnak, „Ki ezen éneket Anacreonnénak lenni tagadja?”]²⁴⁰

Hátra van még hogy Cornelius Jánosnak rövideden meg feleljünk, Ki ezen éneket Anacreonnénak lenni tagadja. Két jegyzést ragaszt ő ezen énekhez.

1.) A' többi álatoknak adatott tulajdonságok elő-számlálását Kiványa; hol maratt úgy-mond, a Rókának adatott természeti ravasság, és egyébbb álatok' tulajdonsága?

[30b] Hogyha Anacreon valami Systemát akart volna irni oly szándékkal, hogy minden álatok' tulajdonságát elő-adja, örömet egyet értenék Cornelival. De Anacreon nem a' természet historiáját, hanem az Aszszonyi Szépséget akarta nevezetessé tenni. Arra pedig nem volt szükséges minden állatok' tulajdonát le-irni, elég volt tsak némellyeket, mint nevezetesebbeket meg jegyezni, mellyeknek az Aszszonyi Szépséggel egybevetett hasonlítások által, ennek betségét ki-mutathassa.

Én akkor tagadnám inkább ezen éneket Anacreonnénak lenni, midőn azon szorgalmatoskodást tapasztalnám benne, hogy egyetlen egy állatot-sem Kivánt légyen belőle kihagyni; mert akkor az illetén nemű verseknek leg-főbb tulajdona héjával volna tudnilik az Anacreoni rövidedségnek híjával volna.

2.) A Nyoltzadik verset hideg-vette, és ügyetlen (Ἔννοια, inepta et frigida) gondolatnak mondja, mert, úgy-mond, nem igaz az, hogy a' Természetnek nem lett volna semmije, a' mit az Aszszonyoknak [31a] adhatott volna. Hol volt úgy mond az édes beszédű hitethetés, és tsábitás ereje, melly merő Darda, és Pajs? De azon kívül, hogy az édes beszéd nem lett volna elegendő videlmező eszköz, még az is nyilván való, hogy az a' vélekedés önnön magába helytelen. Mert a' Természetnek az a' Képzeltetett meg akadottsága egyszerre fel-oldatik ama szakasztékoknak meg tartatásával, mellyekről fellyebb ezen vers körül szóllánk. Egyébb aránt a' ki olly aggódó szorgalmatosságot, olly szoros vigyázatott, és gondot Kiván a' Vers tsinálásban, az ugyan nyilván-valóvá teszi, hogy ő semmi Költői tűzzel nem bir. Lásd Barnes,²⁴¹ Borheck, Dégen.²⁴²

²³⁹ Fredericus Gottlob Born, Anakreón és Szapphó verseinek kiadója (*Anacreontis et Sapphus Carmina Graece*, Lipsiae, 1789).

²⁴⁰ E megjegyzés forrására még nem sikerült rálelnem. Mindenesetre Ponori Thewrewk Emil, Anakreón 19. század végi fordítója sem tartja eredetinek ezt a dalt, mondván, hogy „prosodiája más eredetre mutat”. *Anakreón*, 285.

²⁴¹ Josua Barnes (1695–1712) jegyzetekkel ellátott, görög és latin nyelvű Anakreón-kiadása: *Anacreon Teius, Poeta lyricus...*, Cantabrigiae, 1705. Sulzer a legjobb kiadások között említi, valamint utal arra, hogy tőle származik a leginkább használható Anakreón-életrajz.

²⁴² Johann Friedrich Degen (1752–1836), német teológus, filológus. Görög és német nyelvű Anakreón-kiadása (1781, 1782) igen népszerű volt.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

Ezeket e' keppen meg jegyezvén, elő-adom elsőbben egy néhány helyesebb fordításait ezen éneknek,²⁴³ azután annak némely nyomdokoztatásait.

I. Zechenter²⁴⁴

Őkörnek Két szarvat
Lónak Kőrmos lábát
Adot a' természet.
[31b] Nyúlat sebességgel
Oroszlánt erővel
Bóven videlmezett.
A' Halat evezni,
A Madárt repőlni
Maga tanította.
Embert böltsességgel
Hát az Aszszonyt mivel?
Szépséggel tziifrázta.
Az erős Pajsnál
Halálos Dárdánál
Jobban meg segíti
Minden fegyvereket
Hadi eszközöket
Szép Aszszony meg győzi.

II. A. J.²⁴⁵

Vagyonyját a' Természet
El osztván, a' Bikának
Adott öklelni Szarvat,
A' Lónak rugni Kőrmőt,
A Nyúl nyert győző lábát,
'S tág torkot az oroszlánynak,

²⁴³ Belnay nem említi Révai fordítását: megjelent CSAPLÁR, *i. m.*, 422. *A szépekről* címmel. (Révai kézirati hagyatékában található hét füzetke, melyek Anakreónt tárgyalják, ebből a 4. tartalmazza hat Anakreón-ének fordítását, köztük a II.-at is.)

²⁴⁴ Zechenter Antal az első Magyarországon, aki egész kötetet adott ki anakreóni fordításaiból: *A' magyar Anakreon*, Prága, 1785. Csokonai mellett (vö. CSOKONAI VITÉZ, *Jegyzések és Értekezések...*, *i. m.*, 90) Földi János is elítélően nyilatkozik „rossz magyarságú” fordításairól. (Vö. *KazLev.* II, 175.)

²⁴⁵ Ráday Gedeont takarja a monogram. A fordítás megjelent: Magyar Museum, Kassa, 1788, I, 4, 359.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
20. évfolyam 4. szám

Jutot a' Hálnak úszás,
Repülés a' Madárnak
[32a] A' férfinak vitéz sziv
Vólt osztva: mind ezekből
Kapott a' Szép Nem, semmit?
Hát mit adott azoknak
Pajs helyet 's a' Sértő
Dárdák helyet? Olly ortzát,
Hogy tűz 's vas hódol nékik
'S a' sziv rab lesz, ha szépek.

[32a–32b] III. Dégen [itt következnek a német fordítás]

IV. Gleim²⁴⁶ [német fordítás]

V. Corsini²⁴⁷ [olasz fordítás]

[33a] VI. H. Stephanus²⁴⁸ [latin fordítás]

Aki ezen fordításokat egybe hasonlítja, meg fogja vallani, hogy az első és a' harmadik az eredetihez leg közelebb jár; de még-is [33b] nehezen határozhatja meg, melyiknek étéllye az elsőséget. Ha a' Ki nyomásoknak egész erejét, egész velejét, avagy amint mondatik, tellyes folyamatját tekintem, Könnyen el hitetem magammal, a' Zechenter fordítását magának Anacreonnak bé illőnek lenni. Valóban is a' Téjusi Költő²⁴⁹ maga sem dallot volna magyarul másképpen. Hogyha pedig a' fordításnak Szoros rendtartását tekintem, úgy hogy a' Szó a' Szónak, a' Szám a' Számnak, amennyiben lehet, minden erőltetés, és az eredeti értelemnek, 's nyomosságnak minden guzsoltatása nélkül meg felel-é? akkor a' Dégenét a' Zeechenterénél helyesebbnek találom. Végre ha a' Beszédnek édesdedtségét, és a' mint mondja Kedveltetőségét visgalom, akkor az említett magyar fordítás mindeniket fellyől mulja; mert egyaránt végződő versekkel foly, úgy mint Kettesével menván az egy arányú végezetek, a' harmadik, a' hatodikkal öntődik egyarányú formába, melly dolog Kedvessen hangzik a' fülekben; azonban pedig a' Vers [34a] tsinalatját nehezebbíti, és tsak azért is az aprólékos hibák botsánandóbbak lehetnek benne. Mint p. o. hogy ezen szó helyet: *védelmezte* ez iratott: *védelmezett*, e' helyet *meg győz*, iratott: *meg győzi*. a) és hogy ezen szó *édωκεν*, a' *védelmezett*, *tanította*, *tzifrázta* szókkal hosszúra huzattatott, mellyeket mind a' versek végezeteinek egyarányúsága okozta. De – meg valvan az igazat igazán, – annak a' Kellemetes együgyűségnek, melly a' maga Nemében Anacreont egyedül maradottnak tész, egészszén hijával vagon.

²⁴⁶ Gleim, „a német Anakreón” volt az első, aki sikeresen kísérletezett önállóan rímtelen, antik versformában írt anakreóni dalokkal.

²⁴⁷ Bartolomeo Corsini (1606–1673) olasz költő, fordította Anakreónt.

²⁴⁸ Henricus Stephanus, azaz Henri Estienne (1531–1598), a francia Estienne nyomdász-könyvkiadó humanista tudósintézet tagja volt. 1554-ben jelentette meg hatvan költeményt tartalmazó, pszeudo-anakreóni gyűjteményét.

²⁴⁹ Téjusi azaz Teoszi, Anakreón Teósz városában született.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

[Lapalji jegyzet:] a) Zechenter Urnak az egész Magyar Anacreon-jában, és a' többi Szamos munkájában is igen sok Szó-kötesbéli hibái vagynak, mellyek ámbár azon ditséretét, mellyet annya-nyelvünk terjesztése iránt-való jeles Munkássága érdemel, meg nem tsorbitják, valóban még-is igen nagy kár hogy világosságra kellett menniek. Mert az affélék nyelvnek tisztaságához szokott füleket nagyon sertik. Már pedig Quintilianus szerént, semmi be nem hathat az érzékenyülésig, a' mi a' fülekben, mint-egy a' pitvar-szobában Kotsantásaival [?] jó előre magára esmértet bennünket.²⁵⁰

[34b] A' másik magyar fordítás sokkal alább való.²⁵¹ Mert a' beszéd módjának Könnyű folyamatja, és az ebből származni szokott ékessége, 's Kellemetessége híjával vagyon. És ezek Közönséges meg jegyzések valának. Most tekéntsük-meg tzikkellyenként. Mert ezen fordításoknak egyike-sem éppen a' legrosszabb; mindeniknek meg van a' maga Szépsége, de némű-némű hibái-is vagynak mindeniknek.

Zechenter és Gleim elemzén hiven meg maradnak a' Görög eredeti mellett, hanem az még-is a' Külömbőség köztök, hogy Gleim hosszabb, és ugyan azért Könnyebb, Zechenter pedig rövidebb, és ugyan azért nehezebb vers Nemet vett-fel, melly szerént e' részben-is nagyobb mesterség és tehetség tetszik ki Zechenterből.

Az A. J. Magyar fordító tsak távulról festi a' Görög formát, és szükségtelenül bővebb beszédő [sic!]; mert mi szükség volt tsak erre-is: Vagyonyját el osztván.

Dégen az Anya természetet ezzel tseréli fel: *Zeus*; melly tsere azért, mivel itten [35a] a' világ alkotója értetődik, nem éppen rossz, de még-is szükségtelen. Egyébbáránt az első versek gyengédeden folynak, és a' hang mérték is meg tartatik benne.

Gleim-is meg tartya a' hang mértéket, de a' második és harmadik verset Kár hogy be szorítja és azon szó *Leüfte*, még annyit-sem teszen, mint Zechenternél a' *sebesség*, sokkal kevesebbet pedig, mint a' ποδωκίη, és Dégennél a' *Schnell-früssigkeit*. Az A. J. fódító pedig a' *győző-lábával* hova andalgot legyen-el nyomát nem láthatni.

Ezen szótskát δε egytől egyik el mellőzték; egyedül Degen mutatt-rá valamennyire az *er gab* szavakkal.

Λεουσι χάσμι' οδόντων, H. Stephan az oroszlánynak agyaras szájj-vitsoritást, és Gleim a' fogakkal tellyes tátott torkot leg helyesebben fejezték-ki. Mert ezekben, valamint az Anacreonéban, mint egy szemmel latjuk az oroszlánynak agyaras szája vitsoritását, és mintegy irtózunk. Ennek az Olaszban még hathatóssabb [35b] rajzolatja vagyon.

E al Leon le fauci lorde
Spalancar de sangue ingorde.

²⁵⁰ Az eredeti műhöz való hűség egy új, esztétikaivá éppen alakulni kezdő irodalomfogalom megnyilvánítója, míg a magyar nyelv tisztaságának megőrzése a kor nyelvi harcainak egyik legerőteljesebb törekvése. Vö. DEBRECZENI Attila, *Mintakövetés és nyelvtisztaság: A 18. század végi fordításvita összefüggéseihez = Kolligátum: Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*, szerk. DEVESCOVI Balázs, SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor, Bp., 2007, 107.

²⁵¹ Földi János sem volt megalégedve „a' boldog emlékü Gróf Ráday díbdáb sánta verseivel”, s Kazinczyt is figyelmeztette arra, hogy „fundamentom nélkül való Regulái” nem méltóak követésre. Vö. *KazLev.* II, 110, 305–306.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

Mert amazokban tsak a' fogakkal tellyes, és tátott agyarkodás vagyon le festve, a' mi a' Görögben is vagyon. Az Olaszban pedig egyszer-'s-mind a' vér-szomjúhozás is elevenen vagyon ki mutatva. Az A. J. Magyar a' maga *tág torkával* annak tsak az arnyékát is alig adja elő, mert azzal ugyan annyit éppen nem mond, mint a' Görög *χάσμι* οδόντων. Ezek között a' Degen *Zähnerachen* szava leg kevesebbet ér, mert a' tsak egy ő gondolta szó, és azt éppen nem jelentő, a' mire vétetett, helyesebben mondhatta volna így: *Rachen zähne*. Mivel a' Szavak össze-foglaltatásában a' fő értelmű Szónak mindég előre kell helyheztetnie.

[36a] A' mi Magyarunk itten a' Versek' végezetének egyenlőztetése miatt az eredetitől egy kevésbé félre lépett, mondván:

Nyúlat sebességgel,
Oroszlánt erővel
Bőven védelmezett.

Mind az által az eredeti értelemnek velejét még-is meg-tartotta. Mert az a' Szó: *erő*, egy olly bő-mértékben, a' minőre ama utána nyomintatott *bőven* Szó által bővitetik, vétetve az oroszlánynak nem kisebb tulajdonát foglallyá magában, mint a' *χάσμι* οδόντων, azon egy Külömbiséget Közikben értvén, hogy a Görögben nyomóssabb, és az érzésbe be-hatóbb a' Képzelet, a' magyarban pedig Kiterjedettebb, és az érzéstől tágulttabb.

Ugyan ezen magyarban a' halakról, és madarokról szolló versek szebben, és ügyesebben vagynak ejtve, mint a' Deákban, és Olaszban. A Gleim fordítása ebben a' részben leg alább való; nevezetessen a' madarokról [36b] szolló verset tellyességgel elfülete, a' *νηκτόν* gyanánt *Schuppen* az az *hal-hejjet* téssen, holot az hálnak sem a' maga védelmére, sem a' más ellen ki-kelesre nem szolgál és ugyan tsak is *νηκτόν* hal-héjjat semmiképpen nem téssen.

A Degen fordításának sem látzik ezen része helyesnek, minthogy ama szó-szaporításként szükségtelenül elő forduló *gab er* szó által a' Versnek helyes folyamatja akadályoztatik. Így ipitethettek volna inkább azon Versek:

Den Fischen Schwimm talente
Den Vögeln Flugeskkräfte.

És én tsak úgy vélem, hogy akor ugyan a' Görög értelmet egészszen ki merította volna.

Ezen Szókat Τοῖς ἀνδρασιν φρονημα, leg helyesebben által tette Gleim, és az A. J. Magyar, úgy-mint: Und dem mann den Muth [?] zu streiten.

A' *férfinak vitéz sziv*. – Zechenter, H. Stephan és Corsini Kóvették az ezen versnek [37a] fellyebb meg jegyzett első értelembe vételét, a hol φρονημα fontolatosságra magyaráztatik; de erről ugyan ott már bőven emlékeztünk. [...]

Ezen szót κάλλος, a' mi Magyarunk, Zechenter igen gyönyörűen ejtette, mondván; *szépséggel ki-tzifrázta*. Mert ezen szóben: *tzifrázta* egy valóban jeles Képzelet' nyomódása

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

foglaltatik, a' természet tudni illik az Aszszonyi Nemen mint egy foglalatoskodó Kép-
íróként, és annak Szépségét valamely szorgalommal rajzolóként tűnik Képzeldésünkbe.

Az ezután Következő Két Versek és a végezet-is Gleimnak leg rosszabbúl súlt-el; igen
alatt-jár, ugy is pedig lankadtn. [37b] Ellenben Dégen, és Stephan ezekben leg szeren-
tséesebbek, és Kivált ha Dégen e' helyet: *Helme* ezt tette volna *Schilde*, amint-is hogy a'
ἀσπίδων azt Kivánta vala, magát Anacreont hallanók azon Szóban danólni, annyira ki
fogot rajta, és ezen Szókat ἀπασῶν, és ἀπαντῶν, olly helyessen is ejtette. Zechenter itt-is
a' Görög Képzelt helyibe mást helyhezettett, de a' melly amanak a' velejét és fontos-
ságát eléggé meg tartja:

Minden fegyvereket
Hadi-Eszközöket
Szép Aszszony meg-gyözi (:gyöz:)

Hátra van, hogy valamit ezen éneknek Nyomdokozásairól is szólyunk. Nevezetessen
két nyomdokozásai érdemesek a' meg tekintésre.

[37b–38a]²⁵² I. Cowley²⁵³ [angol változat]

[39a] II. Gleim [német változat]

[39b] Gleim tellyeséggel más úton ered a' Kezdetnek, mint a' Görög. Mert a' Görög
az állatok Külömb-külömbféle természeti tulajdonaiknak elő számlálásán kezdi az éne-
ket, és onnét teszi váratlan, de igen elmés, és Kedveltető fordulását a' Szépséghez, az
Aszszonyi Nemnek Különös tulajdonához. Az a' véletlenkedet módja az olvasót meg-
döbbenőnek teszi, figyelmetessé, mellyből az egész énekre valamely méltóságos tekintet
háramlik. Gleim pedig elsőben egy néhány Kérdéseket botsát előre, és osztán erzetgi
azoknak utána az állatjait, az ő természeti tulajdonsagaikat egyenként mutogatván rajtok;
melly előre botsátott Kérdéseivel azt jelenti, hogy a' természetnek szabad tetzésében
állott légyen, melly álatnak mit ajándékoznia. E' szerént az ő egész Énekének más
fordulása támad, és azon tárgytól, mellyre a' Görög intézett, távul esik. Mert a' Görög
nem annyira Szándékozott [40a] meg mutatni azt, hogy a' természet a' maga adományit
szabad tetzése szerént osztogatná, mint azt, hogy az Aszszonyoknak adatott ajándék, a'
Szépség a' többi természeti adományokat mind egyig felyül mulná.

Az Anglus Közlebb jár az eredetihez, és éppen azon módon kezdi is el; tsak az az
egy a' Külömbőség a' Kettőjök közt, hogy az Anglus mélységesebb, és elevenebb szin-
nekkel fest, és a' Görögénél nagyságossabb Képet ír. Mert sokkal több természeti kép-
pen fel fegyverkeztett állatokat számlál elő. És ő ezen okból nyilván tetszőbb-is léssen
Pauronak [?], a' ki e' béli fogyatkozását a' Görögnek szemere vetette. Az Anglusnak a'
Szépséghez fordulása éppen egy a' Görögével; hanem hogy az Anglusnál a' Szépség
ékesebben vagyon le rajzolva, es, úgy szólván maga a Szépség ki vagyon szépítve.

²⁵² A lapok itt felcserélődtek, a [38b] lap valójában a [39b] lenne.

²⁵³ Abraham Cowley (1618–1667) angol költő; Angliában ő használta először az anakreontika kifejezést
(*Anacreontiques*, 1656). Az idézett Anacreon-parafrázis címe: *Beauty*, és az 1656-ban kiadott *Miscellanies*,
Poems (Vegyes versek) című kötetében található tizenegy Anacreon-parafrázis közül a harmadik számú.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

20. évfolyam 4. szám

[40b] What to beauteous Woman-kind
What Arms, what Armour has she assign'd?
Beauty is both, for with the Fair etc.

A' Szépségnek győzhetetlen ereje sokkal nagyobbra vagyon magasztalva a Brittaniai által, mint a Tėjusi által. Szemmel látja annál az ember az aczelt, az aranyat, a' gyémántot hamarább puhulni, öntödni, magát az emésztő lángot, és az erűszakoskodó menydörgéseket, egy semmiségé válni, mind a' Szépséget meg győzetni.

What steel, what Gold, or Diamond,
More Impassible is to found?
And yet what Flame, what light'ning, e'er
So great an active Force did bear?

Melly fellengős, melly méltóságú, és talpra esett ki nyomás!

A' Német sem disztelenül adja elő a' férfiak, és az Aszszonyok' viaskodo Nemeiknek egybe-hasonlétását. Amazok [41a] viaskodnak, úgy-mond Pajsal, Dárdával, és meg győzettek; emezek tsak tekinteteikkel, és mindent győznek, mindent hódítanak.

Vége, ha kivántatik, meg vallom, az egész vers felől minő itélettel legyenek. Több a' Görögben a' Kellemetes együgyűség, és a' természeti Szépség; több pedig az Anglusban a' méltóságos, és eleven Ki nyomás. Amaz mint tsergetegetske, a' rózsák Köztt lenge-dezve folydogál; emez mint sebes folyó nem tsak a' rózsák, és liliomok Köztt, hanem a' Bokrok és tölgyek Köztt-is hatalmassan, 's mint egy zuhogással siet, az olvasónak eszét magával ragadja, viszi. Amannak véletlen fordultán, az olvasó mint-egy nagyobbban meg dőbben; emennek pedig a' beszéde, ékessége, a' Szavainak kedveltetősége és a' Ki nyomásainak elevensége által egészen meg enyhől. Amaz Különös a' rövidedségben; emez híres a' rajzolás bőségében, a' beszédnek sebes folyamotjában, az egyességnek a' bámúlásig meg tartatottságában. Mennél többször olvasom [41b] e' Következendő ver-seket, annál inkább ragattatom azoknak ujjabb meg ujjabb el olvasására.

Some with hard Hoofs or forked claws
And some with Horns, or tusked Jaws,
And some with Scales, and some with Wings,
And some with teeth, and some with Strings.
Wisdom for man she did afford,
Wisdom for Shield, and wit for sword.

Az egy *Scales* szó nem tetszik nékem benne. Mert az nem νηκτόν, hanem hal-héjat tészén, melly a' halaknál sem a' védelemre, sem az ellen-támadásra nem alkalmas. Ezen hibát fellyebb Gleimnak-is már szemére vetettük, mivel ő hasonlóképpen a' νηκτόν szót hal-héj gyanánt vette.

MERÉNYI-METZGER GÁBOR

EÖTVÖS JÓZSEF ÉLETÉNEK ANYAKÖNYVI FORRÁSAI

Báró Eötvös József (1813–1871) életútja, irodalmi és politikai munkássága már teljesen feldolgozott. Életének anyakönyvi adatait azonban nemigen keresték, így azok túlnyomórészt – mindössze az ő és Loránd fia keresztelési bejegyzései kerültek eddig publikálásra¹ – ismeretlenek voltak a számunkra. Jómagam tehát arra vállalkoztam, hogy megtaláljam ezeket az eredeti dokumentumokat. Kutatásaimat siker koronázta, és így az alábbi forrásközleményben publikálásra kerülhetnek Eötvös József életének legfontosabb anyakönyvi forrásai, azaz az ő keresztelési, házassági és halotti, valamint öt gyermekének keresztelési és még az ő életében elhunyt kisebbik fiának a halotti bejegyzései.

A legújabb magyar genealógiai monográfia – mely a régebbi családtörténeti szakirodalmon² alapul – szerint Eötvös József Budán, 1813. szeptember 3-án, ifjabb vásárosnaményi báró Eötvös Ignác és báró Lilien Anna fiaként látta meg a napvilágot és Budán vagy Pesten, 1871. február 2-án hunyt el. Házasságot kötött Budán vagy Pesten, 1842. szeptember 13-án barkóczi Rosty Albert és Eckstein Anna lányával, Ágnessel. Frigyükből négy gyermek származott, a Budán vagy Pesten, 1846. május 21-én született Ilona; a Budán vagy Pesten, 1847. július 14-én született Jolán; a Budán, 1848. július 27-én született Loránd és a Budán vagy Pesten, 1851. szeptember 10-én született Mária.³ Itt szeretném megjegyezni, hogy – mint arról egy korábbi írásomban már beszámoltam⁴ – az Eötvös–Rosty házaspárnak volt egy ötödik gyermeke, az 1854. június 10-én született és 1854. július 23-án elhunyt Andor.

A felkutatott anyakönyvi bejegyzésekből – többek között – megtudhatjuk, hogy Eötvös József Károly Borromeus Bertalan Béla Budán, a Várban – a mai Úri utca 19. szám alatt – született és a budavári római katolikus főplébániatemplomban, azaz a Mátyás-

¹ FERENCZI Zoltán, *Báró Eötvös József 1813–1871*, Bp., 1903, 295; PLÓSZ Katalin, *Hol született Eötvös Loránd?*, Fizikai Szemle, 2003/9, 346.

² NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, IV, Pest, 1858, 51; *Magyar nemzetségi zsebkönyv: Főrangú családok*, szerk. FEJÉRPATAKY László, Bp., 1888, 322–323; KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok*, III, Bp., 1912, 444–445.

³ GUDENUS János József, *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*, I, Bp., 1990, 340.

⁴ MERÉNYI-METZGER Gábor, *Eötvös József fiatalon elhunyt gyermekének anyakönyvi adatai*, ItK, 1998, 547–549.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2016. évfolyam 4. szám

templomban, 1813. szeptember 3-án nyerte el a keresztség szentségét.⁵ Házasságot kötött Pesten, a lipótvárosi – ma szentistvánavárosi – római katolikus plébániatemplomban, 1842. szeptember 13-án Rosty Ágnessel.⁶ Ilona Lujza Anna lánya Pesten, 1846. május 21-én született és a lipótvárosi római katolikus templomban, ugyanaznap nyerte el a keresztség szentségét.⁷ Jolán Ilona Anna Albertina lánya Budán, a Krisztinavárosban, 1847. július 14-én született és a krisztinavárosi római katolikus plébániatemplomban, másnap, július 15-én nyerte el a keresztség szentségét.⁸ Loránd Ágoston Ignác Albert József fia Budán, a Svábhegyen, 1848. július 27-én született és a krisztinavárosi római katolikus plébániatemplomban, augusztus 5-én nyerte el a keresztség szentségét.⁹ Mária Anna Júlia Ágnes lánya Budán, a Svábhegyen, 1851. szeptember 10-én született és a krisztinavárosi római katolikus plébániatemplomban, szeptember 14-én nyerte el a keresztség szentségét.¹⁰ Andor Dénes József Ignác fia Pesten, az Új tér – ma Erzsébet tér – 10. szám alatt, 1854. június 10-én született és a lipótvárosi római katolikus plébániatemplomban, június 15-én nyerte el a keresztség szentségét,¹¹ majd a szülőhelyén, 1854. július 23-én elhunyt és a pesti köztemetőben – ma a Fiumei úti Nemzeti Sírkert –, másnap eltemették.¹² Végül pedig báró Eötvös József Pesten, az Erzsébet tér 10. szám alatt, 1871. február 2-án hunyt el¹³ és a Fejér vármegyei Ercsiben, a Nagyboldogasszony kápolnában, február 6-án temették el.¹⁴

Summa summarum, e dokumentumok megismerésével egyrészt Eötvös József életének újabb eredeti forrásai váltak ismertté, másrészt pedig ezek alapján majd pontosítani, kiegészíteni lehet a genealógiai és irodalomtörténeti szakirodalmat is.

⁵ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), X 2004, A Budapest-budavári római katolikus egyház anyakönyveinek mikrofilmmásolatai, Kereszteltek anyakönyve, IV. köt., 532. fol.

⁶ MOL, X 2016, A Budapest-szentistvánavárosi római katolikus plébánia anyakönyveinek mikrofilmmásolatai (a továbbiakban: X 2016), Házasultak anyakönyve, X. köt., 121. fol.

⁷ MOL, X 2016, Kereszteltek anyakönyve, III. köt., 145. fol.

⁸ MOL, X 2010, A Budapest-krisztinavárosi római katolikus egyház anyakönyveinek mikrofilmmásolatai (a továbbiakban: X 2010), Kereszteltek anyakönyve, III. köt., 125. fol.

⁹ MOL, X 2010, Kereszteltek anyakönyve, III. köt., 150. fol.

¹⁰ MOL, X 2010, Kereszteltek anyakönyve, IV. köt., 72. fol.

¹¹ MOL, X 2016, Kereszteltek anyakönyve, IV. köt., 77. fol.

¹² MOL, X 2016, Halottak anyakönyve, XVII. köt., 55. fol.

¹³ MOL, X 2016, Halottak anyakönyve, XVIII. köt., 392. fol.

¹⁴ MOL, X 2156, Az ercsi római katolikus egyház anyakönyveinek mikrofilmmásolatai, Halottak anyakönyve, XX. köt., 740. fol.

BÍRÓ-BALOGH TAMÁS

TOLDY FERENC „LEGFONTOSABB” LEVELE TÁRKÁNYI BÉLÁHOZ

A Központi Antikvárium 110. könyvárverésén (2009. május 22.), 150. tételként Toldy Ferenc 1852 februárjában írt „sajátkezű levele ismeretlenek »Tisztelendő Úr, tisztelt barátom« megszólítással” került kalapács alá. A korábban Luga László (az egri érseki nyomda vezetője), majd Dr. Huttkay Lipót (jogtanár, egri egyházmegyés pap) gyűjteményéből származó kézirat tehát ismét gazdát cserélt, fotómásolatát azonban Bálinger Béla antikvárius jóvoltából megkaptam, a levél „ismeretlen” címzettjét Labádi Gergely pedig Tárkányi Bélában azonosította.

Tárkányi Béla József (1821–1886) papköltő, 1838-ban kezdte meg teológiai tanulmányait, s ugyanekkor kezdett verseket is írni. A teológia elvégzése után az egri érseki irodában nyert alkalmazást; közben többször járt Pesten, hogy az írói és művészi körökkel ismerkedjen. Jelentős esemény volt életében, amikor 1844-ben a Debrecenből Pestre tartó Petőfi felkereste őt (ezt követően leveleztek is), s Tárkányit ugyanebben az évben pappá szentelték. 1847-től jelentek meg önálló művei, legtöbbjük vallási énekeskönyv. 1850-ben az egri érsek titkára lett, ekkor kapott megbízást a Biblia nyelvi modernizálására. 1858–1868 közt Egyeken volt plébános; ezen évek alatt készítette el s adta ki előbb több részletben, majd 1865-ben egy kötetben is „a Vulgata szerint, Káldy György fordítása nyomán, jegyzetekkel” ellátott, átdolgozott *Ó- és Újszövetségi Szentírást*. Ezután Budapestre költözött, különféle tisztségeket töltött be. Az Akadémia 1858-ban, a Kisfaludy Társaság 1867-ben választotta tagjának. – Halála után negyed századdal gyors egymásutánban két önálló életrajz is megjelent róla; egy „tudósabb” és egy „irodalmibb”.¹ (A két szerző mindamellet, hogy egyikük Tárkányi bibliafordítására, másikuk pedig költészetére helyezte a fő hangsúlyt, mintha a forrásokat is „felosztotta” volna egymás közt: nincs közös hivatkozásuk, ugyanazt a dokumentumot, illetve írást nem idézik.)

Toldy és Tárkányi akkor ismerkedett meg, amikor az ifjú Tárkányi – pontosabban ekkor még eredeti nevén Viperina József – verseket küldött a Kisfaludy Társaság pályázataira: a másodéves hittanhallgatóként írt *Honáldozat* című balladájával dicséretet nyert, akárcsak az 1841-ben beadott szatírjával (*Indítványok*), melyre a Társaság másodelnö-

¹ HUTTKAY Lipót, *Tárkányi Béla József élete, kisebb művei és Biblia-fordítása*, Eger, 1909; BENKÓCZY Emil, *Tárkányi Béla élete és költészete*, Eger, 1910.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

keként már Toldy is felfigyelt, s biztató levelet írt az ifjú költőnek. Ez a levél kapcsolatuk kezdete. A következő évben Tárkányi Klopstock *Messiásának* fordításából küldött mutatványt a pályázatra, s ezután Toldy 1842. február 26-án ismét levelet írt neki. Később Tárkányi erre így emlékezett vissza: „A mely posta a lapban [Religio és Nevelés – B.-B. T.] közlött »Kalászokat Klopstock Messiásából« meghozta, ugyanaz hozta meg nekem Toldy Ferencz lelkesítő levelét is, mely engem az egész Messiás lefordítására buzdított. [...] A következő szünnapokig készen voltam egy pár énekkel a Messiásból, s azt Pestre jövén bemutattam buzdítómnak, ki engem bírálat végett Vörösmartyhoz és Bajzához küldött füzetemmel.”² Utóbb tudható, hogy „ez a levél alapozta meg Tárkányi egész útját. [...] Innen tova Toldy az ifjút, majd a férfiút tekintélye egész súlyával támogatja”, éveken keresztül „nyelvészetileg kalauzolja Tárkányit a Szentírás körül forgó műveleteiben”.³ Ugyanakkor a kapcsolatból Toldy is „profitált”, mert őt Tárkányi, „már mint érseki titkár bejuttatja a bőkezű-irodalombarát Bartakovics kegyeibe. Ezen egri érsek aztán az irodalomtörténet atyját költséges országos kutatásaiban az adományozásnak önérzetét nem sérthető minden finomságával, művészies gyöngédségével tiszteli meg. Rendelkezésére bocsátja a liceumi könyvtárt, kodexeket enged át, ezen kívül Toldynak Izabella nevű leányát az általa Egerben megtelepített Angolkisasszonyok első főnöknőjévé hívja meg. A lovagias Toldy mind e gyámolítás fejében” amellelt, hogy Tárkányit segíti irodalmi pályáján, „megajándékozza Bartakovicsot 1867-ben *Mikes Kelemen Törökországi Leveleinek* eredeti kéziratával, mely most az érsekmegyei könyvtár felbecsülhetetlen nemzeti kincse”.⁴ Tárkányi terjeszti Toldy irodalmi munkáit, és olyan sikeres, hogy Toldy véleménye szerint „az egész ország könyvtárosai s püspöki titoknokai együtt sem adtak el annyit”, mint ő egyedül, sőt 1856-ban Tárkányi adta ki Toldy Ferenc *Irodalmi arcképei s újabb beszédei* című kötetét, s nemcsak az *Irodalmi arcképek* kiadásának mecenatúrája ügyében levelezik többek közt Kazinczy Gáborral, hanem Toldy általános anyagi helyzetének javítása érdekében is; ráadásul Toldy – ha szükséges – nem restell kérni: pl. Izabella elhelyeztetése érdekében.⁵ Toldy pedig szakmai tekintélyével viszonzza mindezt: 1855-ben cikket közöl az Új Magyar Muzeumban Tárkányi *Katholikus egyházi énektáráról*,⁶ 1857-ben pedig az ő előszavával jelenik meg Tárkányi verseinek gyűjteménye.⁷

Kapcsolattörténetükben három stáció különíthető el: az atya–fiú viszony, a barátság és a testvérség. Mint Benkóczy írja: „midőn Toldy Ferenc tapasztalja azt a Tárkányi által

² TÁRKÁNYI Béla, *Klopstock Messiásából: Székfoglaló. Olvastatott 1868. márcz. 18-dikán*, A Kisfaludy-Társaság Évlapjai: Új Folyam, IV. kötet, 1867/68–1868/69, Pest, 1870, 637–668. (Ebben Toldy köszöntő beszéde is: 637–640.)

³ HUTTKAY, *i. m.*, 22–23.

⁴ Uo.

⁵ BENKÓCZY, *i. m.*, 58, 60–62.

⁶ Idézi BENKÓCZY, *i. m.*, 65.

⁷ TOLDY Ferenc, *Tárkányi élete* = TÁRKÁNYI Béla József *Költevényei*, Pest, 1857, III–VIII. – Bővebb változata: TOLDY Ferenc, *Tárkányi Béla* = UŐ, *Magyar költők élete*, Pest, 1871, II, 331–336. (Ehhez kapcsolódik még egy kéziratoss vélemény: TOLDY Ferenc, *Jelentés „Tárkányi Költevényei”-ről*, Pest, 1856. november 5., autográf, OSZK Kézirattár, Analekta 46, Tisz–Török, 6135.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

néki küldött mutatványokból, hogy csakugyan emberére akadt, a szerető *atya* szigorú utasításaival lép föl a fiatal pappal szemben”, később az összeköttetést „igyekeznek [...] minél bensőbbé, – *barátivá* tenni”, majd „a közös cél: munkálkodás az irodalom berkeiben, *testvérekké* avatja a két férfit, lélekben elvághatatlanokká.”⁸ Amikor pedig a már idős Toldy beszédet mondott Tárkányiról a Kisfaludy Társaságban, saját szerepét a figyelemmel kísérelő *tanú* alakjában fogalmazta meg: „Tisztelt férfi! Akartad, hogy én vezesselek be e Társaságba, mely választása által az övéi közé sorozott; s én annál készebben teljesítem baráti ohajtásodat, mert abban azon régi bizodalom folytatását üdvözölöm, mely pályád eleje óta hozzám fordúlva, huszonöt éven át ifjuságod lelkesedett, s férfikorod kitűnő munkássága folytonos és közel *tanujává* avatott, s ekkép mások felett ki látszott jelelni arra, hogy azon méltatásnak kifejezést adjak, melynek e mai megjelenésedet körünkben köszönjük.”⁹

Irodalmi kapcsolatukról azonban levelezésük árulkodik leginkább, amely „mindinkább sűrűbb és sűrűbb lesz, amely levelekben értesítik egymást munkásságukról, megbeszélnék egyes irodalmi dolgokat, a több szem többet lát elvénél fogva. Toldy mindenkor tanít, oktat, felvilágosít. [...] Csak forgatni kell azokat a leveleket, melyeket Toldy Tárkányihoz írt: kialakulva látjuk magunk előtt a két nagy ember nemes szívét, lelkét. Szinte meghatja az embert e fakult levelek olvasása, mennyi szeretet, mennyi gyöngédség ömlik ki belőle azok iránt, kik Toldy törekvéseinek istápolói voltak.”¹⁰ Benkóczy sűrűn használta forrásként a levelezést, és bőven idézett kiváltképp Toldy leveleiből, nemegyszer szinte teljes egészükben közölve a fontosabb darabokat.

A viszonylag egyben maradt levelezés annak köszönheti közel teljességét, hogy Tárkányi „leveles tárát Szvorényi Józsefnek adományozta, kinek hagyatékából most [1909] a zirci cisztercita apátság könyvtárának tulajdona”; ebben a dokumentumegyüttesben pedig „legbecesebbek Toldy Ferenc levelei [...], melyek tanúsága szerint az aggódó Tárkányi valóságos tanácskozást folytat a mesterrel egy-egy bibliai szólam, melynek szellemébe természetszerűleg belehatott előzőleg, helyes magyar közreadása érdekében”, ugyanakkor, teszi hozzá Huttkey, „leveleket birt még Tárkányi irodalmi kincséhez tartozólag: Luga László, egri pap”, köztük a Tárkányihoz írott Toldy-levelek „legfontosabbja” szintén Luga hagyatékából lett „az egri érsekmege tulajdona”.¹¹ Ezt követően azonban a tulajdonlási sorozat folytatódik: „Dr. Huttkey Lipót, egri pap, jogtanácsos tulajdona / Luga László ajándéka” – áll Huttkey Lipót kézírásával a levél első lapjának tetején olvasható rájegyzésben.

Toldy Tárkányihoz írott „legfontosabb” leveléből Huttkey először könyve egy jegyzetében hoz egy részletet (94), majd egy későbbi helyen hosszabban is citál belőle (100–103): a megszólítást követően, a jelölt kihagyás után – könyve tárgyához igazítva – Toldy levelének csak a bibliafordításra vonatkozó részét, a második lap aljától Toldy aláírásáig, hozzávetőlegesen tehát a levél második felét. Az előkerült eredeti alapján

⁸ BENKÓCZY, *i. m.*, 33, 57 (a kiemelések tőlem – B.-B. T.).

⁹ TOLDY Ferenc beszéde: lásd a 2. jegyzetet.

¹⁰ BENKÓCZY, *i. m.*, 57.

¹¹ HUTTKAY, *i. m.*, 13, 100.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

megállapítható, hogy a töredékes közlés Huttkey utólagos szövegkiemelő kurziválásaival jelent meg (Toldy alig, csak az általa valóban kiemelendő szavak esetében használta az aláhúzásos jelölést), emellett a közlést nem kerülték el a „szokásos” szövegromlás jegyei sem. (A kihagyások, ékezési és ortográfiai eltérések stb. azonban nem a közreadó tévesztései: „8 – a / hoz innen nyomtatni”, üzent Huttkey lapszéli jegyzetben a szedőnek, aki tehát az eredeti Toldy-levélből dolgozott, s így a hibákat csakis ő véthette.)

Alábbiakban – digitális fotómásolat alapján – betűhíven adom közre az *egész* levelet:

Tisztelendő Úr, tisztelt barátom,

Pár napja csak, hogy ismét olvasok és írok: egész januáriusomat egy alkalmatlan hurotos szemlob rablotta el. S ma vettem Szabó István úr levelét is, melyben örömmel dicsekszik a megadott haladékkal, melyet K[egyelme]dnek köszön.

Nem fogja-e az Érsek tolakodásnak venni, ha a Muzeumot nyakára küldöm? S levéllel-e, vagy a nélkül? Így is, úgy is, szívesen. De ha aztán az árat megküldi, tűrjék, hogy egy második példány is menjen: azaz egy ingyen (személyére), egy pénzen (tán a könyvtárnak).

Hogy az Arany Bulla bizonyos szakain fel lehele akadni némelyeknek, nem lep meg: min nem lehet felakadni? de meglep, hogy K[egyelme]det is az elvadítottak közt látni. Barátom! Szűnjünk meg a vallást, a keresztyén vallást, mely igen is anyja (habár nem „egyetlen” is) az új civilizációnak, solidaritásban látni mindig az egyházzal, s még inkább a hierarchiával; szűnjünk meg a historiát eltagadni, s még ott is, hol az túl van minden kétségen s minden felekezeti ségen! Hiszen a mi egyházunk (hisz én is kath. keresztyén vagyok) a mi egyházunk történetét a zsinatok, s pedig nem csak a tartományi, hanem az ökumenicus zsinatok is csallhatatlan valósággal megirták: s ezek actáiból még egyebet is vagyunk kénytelenek kiolvasni, mint a mit az Arany Bulla írója érint, s nem azért érint hogy sértsen, hanem hogy a historián okólni ne késsünk. Én pedig igen szomorító jelenségnek tartom az utolsó évtizedben ismét keletkezett azon türelmetlenséget, mely az igazat tagadja, üldözi, s mely solidaritást követel a szent és a közt mi a szentnek épen ellenkezője. Tartok, s őszintén tartok tőle, édes barátom, hogy a mi egyházunk nem fogja magát többé regenerálni, mit nem a régi homályos visszatérés eszközölhetett volna, hanem az előre haladott emberi szellem igényeivel kibékülés. Még ezelőtt tiz évvel én ettől nem tartottam. <M> Akkor én azt mondtam protestáns barátimnak: ti meg fogtok szűnni, szükségkép, keresztyények lenni, mert már nem csak a hagyományon, nem csak a pátereken, de még a biblián is túlmentek; mert már megszüntetek evangelicusok is lenni, mert ben vagytok torkig a rationalismusban: a keresztyénységet már csak a catholicismus mentheti meg: ez haladhat még, s fog haladni, de hatalmában lesz megállani. Azóta fordultak az idők; s félek, hogy mert haladás helyett, vissza akarunk menni, szintoly biztosan idézzük majd fel az atheismust, mint ők a természeti vallás határán vannak: mindkettő conspiratio amice a – keresztyénség megdöntésére! – De hagyjuk ezt! már mi nem segítünk a dolgon.

A bibliának egy új fordítása régóta legbensőbb óhajtásim egyike. Mert én a bibliát szeretem, s szeretném ha az Szentírásunk nem volna is. De úgy hiszem még a cath. bibli-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

ai tudománynak sem tenne eleget a vulgátának Káldi után modernizált fordítása. A vulgáta kétség kívül egyik *segéd* eszköze a bibliafordítónak, s múlhatlan eszköze, amennyiben Jeromost sokban segíthette a hagyomány, mely már n[em] él; de nem eredeti, és soha sem is lesz az. Hisz' ezt elismerték más országokban is a katholicusok; s a németeknél péld. nem csak az eredeti szöveg után készültek a legjobb <for> cath. fordítások, mint péld. Brentánóé, van Essé, Alliolié, de az utóbbi még a pápa által is canonizáltatott. Vagy mire úzzük mi is a bibliai archeológiát, a bibl. philológiát, a hermeneuticát, mikben csakugyan tovább vagyunk a IV. századbéli keresztyényeknél? hogy ott, hol a vulgáta hibás v. homályos, másképp tanuljuk a deák textust érteni mint ahogy szól? vagy hogy épen a hibás helyeket is hibásan adjuk, a homályosakat homályosan? S nem igazítottak-e koronként a vulgátán is? s mikor szűnt meg és hol az igazítás szüksége? Azért forró ohajtásom az, hogy készüljön egy új biblia; a fordító tökéletes theologus, tökéletes philologus legyen, a zsidó, chald és görög nyelvből fordítson, a vulgata segedelmével, használja fel a tudományt annak mai álláspontján; a magyar nyelvet illetőleg pedig tekintse meg Káldit is, de ne higye, hogy Káldi nagy a maga bibliájában: ő csak utódjaihoz képest nagy! A régi bibliafordítókat, a XIV. századbelieket, kiknek töredékeit a Révai, Jászay és Döbrentei-codexek tartották fen, azokat tanulja ő nappal és éjjel; Káldi ezeket csak modernizálta: s ha sok helyt helyesebb is, tartalmilag és nyelvileg, de azt a szépséget, erőt, rövidséget és nemességet, mely elődeit bélyegzi, azt ugyan utól nem érte! Úgy hiszem, egy ily bibliát akar K[egyelme]d is adni a magyar nemzetnek: csak ilyen tehet eleget a tudománynak, a vallásnak, a magyar nyelvnek; csak ilyen lehet a nemzet közvagyónává; csak ilyen <mehet> hathat be ennek minden rétegeibe, s gyakorolhat nemesítő, mondanám szentesítő hatást egész egyházi nyelvünkre, s közvetve öszves nyelvünkre is. Ilyen adhat hosszas, állandó dicsőséget alkotójának<, > és eszközlőjének egyformán, s nem Káldinak egy új javított, azaz szebbített kiadása, milyenhez más is, én is, tudnék! K[egyelme]d, ifju ereje éreztében, bizonyosan a legmagasb után törekszik, s nem szánná ily dicsó, ily szent munkától akár egy életet is – mi a tudomány mai állása mellett már nem is kívántatnék. S e reményben üdvözlöm is teljes szívemből elhatározását... csakhogy az istenért: ne siessen! Két év munkára, revízióra, nyomtatásra kevés, igen kevés. De hiszen az érsek n[em] fogja a két évet conditio sine qua non-képen kikötni!

S így Isten Önnel! az ajánlt egri bibliographiát elvárja őszinte barátja

Toldy

Pest, febr. 1. 1852.

Fontos hangsúlyozni: ez a levél csak a gomb, amelyhez a kabát még hiányzik. Toldy és Tárkányi máig kiadatlan levelezésének nagyját az Országos Széchényi Könyvtár őrzi: a Levelestárban található Toldynak 1841 és 1870 között Tárkányihoz írott ötvenöt levele, valamint Tárkányi Toldyhoz szóló tizenkét levele, 1848–1856-ból.

**D. MOLNÁR ISTVÁN: KÁLVINISTA CSEPP A KATOLIKUS TENGERBEN.
A LENGYELORSZÁGI REFORMÁTUSOK ÉS KULTÚRÁJUK**

Budapest, Balassi Kiadó, 2009, 286 l.

A debreceni polonista professzor, D. Molnár István elsősorban irodalomtörténészként vált ismertté, minthogy az ő tollából jelent meg a *Lengyel irodalmi kalauz* (Bp., 1997), amely a kezdetektől 1989-ig ismerteti meg a magyar közönséggel a lengyel irodalom történetét. Az olvasmányos stílusban megírt összegző munka mellett D. Molnár István a magyar–lengyel irodalmi kapcsolatokról is számos tanulmányt tett közzé, s részletekbe menően bemutatta a modern lengyel irodalom magyarságképét is (*A magyarság a modern lengyel irodalomban 1919–1989*, Debrecen, 1995). Mindennek során arra is fel kellett figyelnie, hogy a vizsgált irodalom és kultúra az elmúlt évszázadok során mindvégig szoros kapcsolatban állt az ország vallásos életével, egyházi műveltségével, felekezeti sokszínűségével. Ebből következett, hogy fontosnak látta Lengyelország vallási helyzetének tudományos igényű áttekintését, s annak felmérését, hogy a közismerten katolikus többségű állam kultúrájának múltjában milyen szerepet tölthettek be a kisebb felekezetek. Előbb a görög katolikusokról készült el D. Molnár kismonográfiája (*Vallási kisebbség és kisebbségi vallás: Görögkatolikusok a régi és mai Lengyelországban*, Bp., 1995 [Res publica nostra, 6]), majd ezt követően – nem véletlenül a Kálvin-jubileum évében – a lengyelországi kálvinizmusról szóló kutatásait adta közre. Ez utóbbi munká-

jának viszonylag kevés előzménye van, mert noha a lengyel kutatás számos résztanulmányt tett közzé – mégpedig olyan neves történészekről, mint Henryk Barycz, Czesław Hernas, Oskar Halecki és Janusz Tazbir –, azonban ők többnyire csupán a reneszánsz vagy a barokk korszak keretén belül szóltak a reformációról, s így az nem mindig kapott jelentőségének megfelelő figyelmet. Még leginkább Walerian Krasinski munkái nyújtották a téma teljes körű áttekintését, azonban az ő könyvei több mint egy évszázaddal ezelőtt jelentek meg, így a 21. századra meglehetősen elavultnak tekinthetők (pl. *Historical Sketch of the Rise, Progress and Decline of the Reformation in Poland*, London, 1838–1840). Ezt a tekintélyes lengyel szakirodalmat a szerző alaposan ismeri, támaszkodik is rá, ugyanakkor önálló véleményét is kifejti, nemegyszer vitatva (vagy legalábbis kiegészítve) a lengyel szakemberek megállapításait. Ezt D. Molnár már csak azért is autentikusan teheti meg, mert szélesebb közép-európai kontextusban látatja az eseményeket, számos ponton össze tudja vetni tárgyalt témáját a magyar jelenségekkel. Magyarul pedig már csak azért is fokozott érdeklődésre tarthat számot a lengyelországi református egyház múltjának megismerése, mert több ponton mutatkozik érintkezés a Kárpát-medence vallástörténete, irodalom- és művelődéstörténete, valamint a tőle északra elterülő terü-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

letek egyházi szerveződésének és kultúrájának története között. Időszerű feladatra vállalkozott tehát a Debreceni Egyetem Lengyel Tanszékének emeritált professzora, amikor a lengyelországi kálvinizmus fél évezredes történetének teljességre törekvő bemutatását tűzte ki célul.

D. Molnár István könyvének már a címe is utal arra, hogy a negyvenmillió körüli katolikust számláló országban a négyezer református jelenleg igen kis létszámú felekezetet alkot, valóban csepp a tengerben, s ezért első pillantásra kérdéses is lehet a jelentősége. A könyvnek azonban már az első fejezetei meggyőzhetik az olvasót arról, hogy a jelenlegi létszám és a történelmi – főként művelődéstörténeti – szerepvállalás nem egyenesen arányos egymással. A reformáció helvét irányához csatlakozó lengyelországi közösségek Zwingli és Kálvin évszázadában ugyanis még jóval nagyobb súlyt képviseltek az ország életében, mint manapság. A lengyelországi református egyház történetével foglalkozó kötet nem teológiai fejtegetés, hanem művelődéstörténeti keretbe helyezett tárgyilagos ismertetés, mindennemű hittani elfogultság nélkül, érzékeltetve többek között a felekezet máig tartó folyamatos fogyatkozását s megvilágítva ennek kiváltó okait.

A könyv első fejezete – *Aranykor és megtorpanás* címmel – a lengyelországi hitújítás 16. századi történetét, viszontagságait mutatja be. Ennek során a szerző a hatalmas kiterjedésű lengyel–litván állam területét veszi figyelembe, amely a lublini unió (1569) után valóban Kelet-Közép-Európa egyik meghatározó politikai alakulatává lett. Előbb I. Zsigmond király, majd Báthory István türelmes valláspolitikájának köszönhetően a protestáns tanok ter-

jesztése nem ütközött elháríthatatlan akadályokba, s a Csehországból menekülni kényszerült „huszita-utódok”, a cseh testvérek is otthonra letek egyes lengyel városokban. Eleinte három, egymástól független közösség (*jednota*) létesült: a nagy-lengyelországi, a kis-lengyelországi és a litvániai, s csak a 17. század elején alakult ki laza szövetségük, majd szervezeti egységük a helvét ágazat híveivel. A német nyelvterületről származó polgárság viszont főként a lutheri irányvonalat követte (ez különösen Gdańskban bizonyult meghatározónak), majd rövidesen az antitrinitarizmus hívei is megjelentek a krakkói királyi udvar környékén. A meglehetősen bonyolult vallási összképben viszonylagos stabilitást hozott az a tény, hogy a Sandomierzben tartott zsinat 1570-ben a felekezeti béke jegyében igyekezett szabályozni a protestáns egyházak helyzetét. A Comenius Lesznóba érkezésével megerősödő cseh *jednota* és a helvét irányzat hívei és teológusai törekedtek az egységre, ami azonban nem ment zökkenők nélkül, s számos kompromisszumos megoldás vezetett oda, hogy életképesek maradtak a közösségek. A fejezet a továbbiakban részletesen bemutatja a hitújító törekvések lengyelországi történetét egész a 17. század közepéig, amikor már a protestantizmus egyre inkább védekező pozícióba szorult a III. Zsigmond alatt megerősödő ellenreformációval szemben. Mint azt D. Molnár meggyőzően dokumentálja, ekkoriban alakult ki az a nézet a lengyel nemességben (és a közvéleményben általában is), hogy az igazi lengyel patrióta katolikus, s nem követi a „német vallás” egyik változatát sem.

A könyv a továbbiakban bemutatja azt a küzdelmet, amelyet a kálvinista közössé-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

gek a túlélésért folytattak a 18. század végéig (II. fejezet), majd a lassú gyarapodás időszakát ismerhetjük meg az első világháború befejeztéig (III. fejezet), végül a létszámában kicsi, de kulturális értékekben és hagyományokban gazdag „miniegyház” 20. századi helyzetének bemutatása zárja a kronológiai áttekintést (IV–V. fejezet).

A további fejezetek egyes kérdésköröket világítanak meg. Szó esik az 1945 után megmaradt lengyelországi református egyházközösségek, nagy- és kisvárosi gyülekezetek működésének lehetőségeiről, a református lelkészképzésről, egy terjedelmes fejezetben pedig a reformátusok szerepéről az ország kulturális életében. Az utóbbi témakört a szerző láthatóan nagy kedvvel részletezi, ami teljes mértékben érthető, hiszen számarányához mérten a református értelmiség valóban jelentékeny értékekkel gazdagította a lengyel művelődésnek szinte minden ágát. Az iskolázás és az írásbeliség fejlesztése – miként más országokban – itt is a reformáció létérdeke volt, a tanok terjesztése szorosan kötődött az anyanyelv kultuszához. Ez utóbbiban nagy szerepe volt Comenius lesznói tanári működésének, *Janua linguarum* című tankönyvét német, cseh és lengyel nyelvre is lefordították, a lengyel változat 1633-ban Gdańskban jelent meg. A nagy cseh pedagógusnak többi művei is egészen a 18. század végéig minden lengyelországi iskolában alapvető stúdiumnak számítottak.

A lengyel irodalom ugyancsak sokat profitált a református szerzők tevékenységéből, ezt D. Molnár többek között Mikolaj Rej (1505–1569) gazdag életművének bemutatásával illusztrálja. Méltán emeli ki a lengyel bibliafordítás, a *Biblia Brzeska* vagy *Radzivillovska* 1563-ban történt meg-

jelenését is, közismert ugyanis ennek kiemelkedő anyanyelvfejlesztő hatása. A református írók és költők az újabb korban is értékes hozzájárulást jelentettek a lengyel nemzeti irodalom számára, közülük most Daniel Naborowski és Paweł Hulka-Laskowski életművéről olvashatunk bővebben. Ezen túl összefoglalást kapunk a reformátusok tudomány- és művészetgyarapító eredményeiről is, noha kétségtelen, hogy a modern korban már egyre nehezebben ismerhetők fel a konfesszionális kötöttségek és jellegzetességek az intellektuális alkotásokban. D. Molnár István választ keres a felekezeti érzékenységeket érintő kérdésekre is, többek között arra például, hogy a katolikus írók miképpen ábrázolják a kálvinistákat, a többségi vallástól eltérőket, a lengyelek szemében a „másság” megjelenítőit. Ezzel kapcsolatban állapítja meg: „...a katolikus vagy annak mondható szellemben szocializálódott lengyel alkotók a XX. században is kizárólag a régmúlt kálvinizmusát igyekeznek felidézni, nem közelítve a jelenhez, ami toleranciájukat is bizonyíthatja” (241).

A kötet utolsó két fejezetéből olyan érdekességekre is fény derül, hogy pl. a lengyel református templomok tetején – a magyar szokásoktól eltérően – nem kakas, hanem kereszt díszel, ami – a szerző megállapítása szerint – valószínűleg önvédelmi okokból, a „katolikus tengerben” történő biztosabb megmaradás reményében, a különbözős viszonylagos tompításának szándékával alakulhatott így.

A könyv végén a felhasznált irodalom jegyzéke és névmutató segíti a tájékozódást. Érdemes lett volna azonban az információkban igen gazdag kötet végéhez időrendi táblázatot és néhány térképet is csatolni, az eligazodást ezek még tovább

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

könnyíthették volna az olvasók számára. D. Molnár István munkája így is alapvető szakirodalmi tájékoztatást nyújt mind a lengyelországi reformáció története iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség, mind

pedig a hitújítás különféle nemzeti változatait, valamint irodalom- és művelődéstörténeti eredményeit kutató szakemberek számára.

Bitskey István

KISS ZSUZSÁNNÁ: BÚNAK BOHÓCAI. LEAR MAGYAR KÖNTÖSBEN

Budapest, Protea Kulturális Egyesület, 2010, 463 l.

A műfordítás lehetetlen, ám szükség-szerű. Erre már sokan, sokféleképpen felhívták a figyelmet, és alapvetően ezt a problémakört járja körül Kiss Zsuzsánna is a magyar *Lear*-fordításokat elemző, értékelő, összehasonlító kötetében.

„Könyvem célja, hogy egymás mellé helyezve az eredeti angol *Lear*-kiadásokat s a *Lear király* összes létező magyar fordítását, feltárjam a *Lear király* magyar utóéletét. Szeretném végigjárni a homályban rejtőző és a kivilágosított, nagy állomásait egyaránt egy régen kezdődött, máig és minden bizonnyal a jövőben is tartó irodalmi, színházi és kulturális átöröklési folyamatnak. E folyamat kapcsolódik egyrészt magához a Shakespeare-opushoz, annak befogadástörténetéhez, valamint a dráma megannyi értelmezéséhez, másrészt pedig a magyar kultúratörténethez, a magyar szellemi élet azon termékeny pillanataihoz, amelyekben a *Lear király* magyarul megszólalt.” (21–22.)

A *Bevezetés*ben megfogalmazott irányelveket a szerző következetesen alkalmazva olyan átfogó képet nyújt a magyar *Lear*-fordítások soráról, mely magában foglalja nemcsak az idevonatkozó hazai irodalom-, színház- és kultúrtörténeti eseményeket, hanem Shakespeare korának, színházának és az eredeti drámának az értelmezését is. Az Erzsébet-kori ember

világképének, erkölcsi mintáinak, társadalmi közegének áttekintése és a kissé szűkszavú fordításelméleti bevezető után nem marad el a *Lear király* egyetemes témájának, lehetséges forrásainak és a korabeli nézőre gyakorolt hatásának tárgyalása sem. Mindezt pedig a megszokott, száraz, tényközlő stílustól olyannyira eltérő módon tárja eléink a szerző, hogy mármár úgy érezzük, a legtitkosabb részleteket fecsegik most ki nekünk. Ezáltal pedig még az oly sokat ismételt téma is az újdonság erejével képes hatni az olvasóra.

A textológiai kérdések közül az első és egyben legalapvetőbb, a fordítás körülményeit nagymértékben meghatározó szempont az eredeti shakespeare-i szöveg bizonytalansága. Májig eldöntetlen, hogy a Kvartó vagy az első Shakespeare-összes, a Fólió szövege tartalmazza-e a hitelesebb *Leart*, és az egyes magyarázások esetén sem hagyható figyelmen kívül, hogy a fordító melyik kiadás alapján dolgozott, hiszen a jelentősebb eltérések többsége a különböző forrásszöveg használatával magyarázható. És persze sok más egyéssel. Az évtizedek, sőt évszázadok, melyek az egyes fordításokat egymástól elválasztják, az eltérő szerzői szándék, felkészültség és stílus, továbbá a társadalmi és kulturális feltételek különbözősége mind nyomot hagyott az egyes fordításokon.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2011. évfolyam 4. szám

Kilenc magyar nyelvű *Lear*-fordítás kerül részletekbe menő vizsgálat alá, az összes – a kézirat lezárásáig, 2009. november végéig – fellelhető *Lear*-szöveg. Érthető okokból hiányzik az összehasonlítható elemzésből a két elveszett változat (az 1795-ben bemutatott darab szövegekönyve, melyet Mérey Sándor készített, és az 1819-es előadás alapjául szolgáló, Komlóssy Ferenc-féle fordítás), valamint a 2010-ben a Nemzeti Színházban, illetve a nyíregyházi Mórincz Zsigmond Színházban bemutatott előadások szövege is, melyek Varró Dániel és Nádasdy Ádám fordítói munkáját dicsérik. E két utóbbi fordítás a kötettel egy időben készült, és szövegük csak később vált nyilvánosan elérhetővé.

Az első magyar nyelvű *Lear király*-előadások és szövegekönyvek létrejötte szervesen kapcsolódik a felvilágosodás átfogó programjához, mely a nemzeti függetlenséget az irodalom, a nyelv és a szellemi élet megújításán keresztül igyekezett megteremteni. Ekkor lett kiemelten fontos az önálló színház ügye is. Mindeközben Shakespeare kultusza egyre nagyobb mértékben terjedt a kontinensen, főként Európa kis nemzeteinek színpadán. E kettős folyamat eredményeként Kolozsvárott 1794-ben bemutatták a *Hamletet*, 1811-ben pedig a *Lear királyt*. A *Lear*-előadás szövegekönyvét mindeztől elvesszettek hitték, ám Kiss Zsuzsanna kötetének egyik fő érdeme, hogy először közli és elemzi a tragédia legelső fennmaradt magyar fordításának részleteit. A szerzőnek – számos bizonytalanság ellenére – Sófálvi Józsefet tarthatjuk, akihez német közvetítéssel jutott el a *Lear király*. A későbbi magyar fordítások ismeretében megállapítható, hogy ez a szöveg tér el leginkább az eredeti Shakespeare-drámától: prózában íródott

(kivéve a Bolond versbetétei), műfaja is más, már a címe tragédia helyett szomorújátékot ígér.

Egyre inkább megnő azonban az igény az eredetiből történő fordításra. Az első angolból átültetett magyar nyelvű *Lear* a reformkor időszakában, 1838-ban készül el, Vajda Péter és Jakab István együttműködésével, Egressy Gábor irányításával. A szövegekönyv olyannyira népszerű lesz, hogy a század végéig ez jelenti majd a *Lear királyt* a hazai színpadokon, évtizedekig maga mögé utasítva ezzel Vörösmarty legendás fordítását, mely először irodalmi berkekben arat sikert, és csak jóval később a színpadon. A szövegszintű összehasonlítható elemzés nem hagy kétséget afelől, hogy Vörösmarty tudta a legsikeresebben közvetíteni a drámát hazánkban, és az a patetikus hang, amelyen a kötet szerzője szól az idevonatkozó fejezetekben, egyértelművé teszi az ő személyes állásfoglalását is. Időbe telt, amíg Vörösmarty fordításának valódi értékét felismerték, és mikorra már a színházak is elfogadták, játszották, a közönség avítnak kezdte érezni: újat követelt.

Így született meg 1899-ben Zsigány Árpád fordítása, mely nagyrészt Vörösmarty *Lear királyát* követi. Annak ellenére, hogy eleve szövegekönyvnek szánták, sosem adták elő színpadon, így valódi funkcióját nem tölthette be. Jelzi azonban azt a folyamatosan jelen lévő közönségigényt, mely a *Lear király* Vörösmarty-féle szövegének megújítására irányult.

A 20. század első évtizedeitől kezdve azonban irodalom és színház egyre inkább eltávolodik egymástól. Legjelesebb költőink, íróink kezdenek neki a tragédia újrafordításának, ám Vörösmarty *Lear királyának* egyeduralmát nem képesek meg-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

törni. Még az 1988-ban megjelenő Shakespeare-összesben is Vörösmarty fordításában közlik a drámát, holott addigra már három új magyar nyelvű *Lear* is megjelent: Kosztolányi Dezső fordítása 1943-ban látott napvilágot, viszont színpadra egyszer sem állították; Füst Milán *Lear királyának* első kiadása 1955-re datálható, bemutatója pedig 1958-ban volt; Mészöly Dezső munkája könyv alakban csak 1988-ban jelent meg, ám már 1986-ban bemutatták. Az alapos szövegösszevetések kirajzolják azt a három, egymástól élesen elkülönülő *Lear*-fordítást, amelyek egyöntetűen a dráma magyar nyelvű szövegének megújítását tűzték ki célul. Eltérő stílusban, más-más módszerekkel, fordítási technikákkal, elvekkel dolgoztak, mégsem sikerült egyik változatnak sem átvennie a Vörösmarty-szöveg szerepét.

A kilencvenes évek elejétől azonban egyre több *Lear*-előadást állítanak színpadra Mészöly Dezső fordításával, közönségikereket aratva, és ezzel egy időben az irodalmi elismerés sem marad el: a Helikon Kiadó 1992-es Shakespeare-összese már a *Lear király* Mészöly-féle fordítását közli. Továbbra is jelen van azonban Vörösmarty szövege az előadásokon, melyet újból és újból átdolgoznak, megkönnyítve ezzel a színészek alkotói és a közönség befogadói tevékenységét. Forgách András és Kállay Géza közös munkája révén született meg az 1994-es veszprémi *Lear*-előadás szövegkönyve. Az érthetőbbé tétel volt az elsődleges szempont, és ennek rengeteg sor, sőt jelenet áldozatául esett.

Jánosházy György 2002-es *Lear király*a az utolsó fordítás, amelyet a szerző részletes vizsgálat tárgyává tesz, és csak utal a két legújabb változatra, amelyek a kötet befejezésekor még félkész állapotban vol-

tak. Mindez azért nagy kár, mert nem csupán jelentősen árnyalná a tragédia magyarországi utóéletét Varró Dániel és Nádasy Ádám munkája, illetve az ő szövegükre épülő előadások vizsgálata, hanem az egész tanulmány – történeti jellege ellenére – rendkívüli aktualitást nyerne általa. Már az a fokú érdeklődés külön figyelmet érdemel, amely a dráma két, egymástól teljesen független fordítását és színre vitelét eredményezi egyazon időben. Így a dráma legújabb interpretációinak beillesztése a hazai fordítások és előadások sorába egy majdani tanulmány keretei között mindenképpen ajánlatos volna, hogy teljes képet kaphassunk a *Lear király* magyarországi történetéről, és nem mellékesen a kortárs recepció természetéről.

Az említett kilenc fordítás szövegének vizsgálata és összevetése alapvetően időrendben, az egyes változatok megjelenésének vagy bemutatásának dátumához igazodva történik, fő módszere pedig a párhuzamos szövegelemzés. A különféle *Lear*-fordítások mindegyikének külön fejezetet szentel a szerző, és jellemzően a dráma kulcsjeleneteit, az adott szöveg legjobban sikerült sorait, jeleneteit, fordítási leleményeit, illetve legnagyobb eltéréseket mutató egységeit emeli ki összehasonlítva az angol nyelvű (Sófalvi esetén a német) eredetivel és a többi fordítás idevonatkozó jeleneteivel. Ezen túl néhol olyan sajátos szempontok is indokolják az egyes szavak, sorok, jelenetek kiemelését, mint például a fordítások szótagszáma a shakespeare-i szöveghez képest (Kosztolányi munkája kapcsán), a tragédiabeli félreszólások átültetésének módja (Füst Milán szövegéhez kapcsolódóan), az eredeti hangnem megváltoztatása vagy éppen megtartása (Mészöly fordításának tárgyalásakor), vagy

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

éppen a különböző forrásszövegek alkalmazásának eredményei (Sófalvi és János-házy változata nyomán). A szerző úgy tárja elénk az egymást követő fordítások sorát, hogy a történeti rendben elfoglalt helyükön túl kirajzolódjanak az egyes változatok sajátos jellemzői és egyéni karakterük is. Mivel a *Lear*-fordítások eltérő körülmények között – más korban, más szerző munkája révén, más céllal – készültek, más és más tényezők figyelembevételét teszik szükségessé. Emellett pedig számolnunk kell azzal a ténnyel is, hogy minden fordításnak vannak jól és kevésbé jól sikerült részei, melyek különösen akkor szembetűnőek, ha egymással összehasonlítva elemezzük, értelmezzük és értékeljük őket.

A körültekintő szövegvizsgálat sosem öncélú módon történik, hanem mindig túlmutat a konkrét textuális kérdéseken. A szerző nem csupán bevezetőként vagy keretként tár elénk történeti, életrajzi és elméleti ismereteket, hanem rávilágít azokra a soktényezős folyamatokra, amelyek az egyes fordítások létrejöttét eredményezték. Ha például a különböző *Lear*-előadások és az alapjukat képező szövegek közötti összefüggéseket tárgyalja, mindig kitér irodalom és színház bonyolult kölcsönhatására. Az egyes motívumok, jeletrészek eltérő fordításainak vizsgálatakor sem marad el a dráma más és más értelmezéseinek teret engedő elemzés. A magyar fordítások és a fordítások színpadi előadásainak áttekintése tehát egyszerre történik párhuzamosan, a kiemelt szöveghelyek összevetésével; kronologikusan, mindig egy szöveget középpontba helyezve; illetve globálisan, társadalmi és kulturális környezetbe ágyazva.

A széles látószögnek és a többirányú közelítésnek köszönhetően átfogó képet

nyújt a szerző témájáról, hiszen a konkrét szövegszintű nyelvi jelenségek tárgyalása mellett az irodalom- és színház-történeti vonatkozások is kiemelt helyet kapnak egy nagy ívű kultúrtörténeti keretbe ágyazva. Az áttekintés azonban nem korlátozódik a történeti perspektívára, hiszen fontos szerepet játszanak mind a fordítások, mind pedig a kötet egész felépítésének szempontjából az irodalom-, fordítás-, dráma- és színházelmélet koronként változó irányai. Ez a szerteágazó látásmód viszont olykor nehezen követhetővé válhat a témában kevésbé jártas olvasónak. A tárgy rétegzettségét és bonyolultságát példázza többek között a Vörösmarty-fordítást tárgyaló fejezet. A szöveg a korábbi, Vajda Péter és Jakab István által készített változattal párhuzamosan kerül elemzésre, kiemelve a Bolond verses megnyilatkozásait. A szövegszintű összehasonlítás során a két fordításon kívül a cenzori és rendezői húzások, illetve betoldások is külön figyelmet kapnak, nem beszélve a német nyelvű (Petz Lipót, Schlegel és Tieck, Heinrich Voss munkái) változatokkal való összevetésekről. A Merlin-jóslat szövegének vizsgálatakor pedig az összes többi fordítás is bekerül az intertextuális játékba.

Ugyancsak a szerző alapos munkáját dicséri a nehezen átültethetőnek tekinthető helyek, motívumok külön fejezetben történő elemzése, ahol a dráma kevésbé egyértelmű részei kerülnek értelmezésre a magyar fordítások tükrében. Többek között a természethez vagy természetfelettihez való fohászkodás jelenetei, Lear és Cordelia találkozása, a csend megjelenítése, a tüzes kerék metaforája és a dráma lezárása kerül tárgyalásra, továbbá olyan, a fordítás szempontjából nem mellékes tényezők vizsgálata, mint a nyelvtani szerkezetek

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

megtartása vagy épp megváltoztatása az eredetihez képest. Látható, hogy itt a témák közötti egyetlen kapocs a fordító munkájának kiemelt bonyolultsága, hiszen motívumok, jelenetek és grammatikai problémák állnak egymás mellett, amelyek egymástól teljesen eltérő akadályokat jelentenek a fordítás során. Az egyik legproblematisabb részt, a dráma zárójelenetét például a szerző saját fordításában is olvashatjuk.

Kiss Zsuzsánna munkája alapos és átfogó összefoglalása a *Lear király* magyarországi történetének, a szövegek és színházi előadások értelmezésének, párhuzamba állításának, az idevonatkozó fordítás- és színháztörténet vizsgálatának, sőt a legelső *Lear*-fordítás közlését és elemzését is

ebben a kötetben találhatjuk meg. A téma ma is aktuális, a *Lear király* továbbra sem vesztett népszerűségéből, bizonyítják ezt az újabb és újabb interpretációk, fordítások, előadások. A fordítók számára pedig az egyik legnagyobb kihívást jelentő, ugyanakkor legizgalmasabb feladat évszázadokon keresztül éppúgy, mint manapság. *Lear*t fordítani korántsem könnyű, ám úgy látszik, mégiscsak szükségszerű. Hiszen „a fordító abban és azáltal szabad, hogy saját korára, nyelvére, kultúrájára: és önmagára alkalmazhatja az eredetit. Az eredeti *Lear király* kimeríthetetlen rejtélyű és gazdagságú, »bizonytalan« szövegével szemben a fordító úgyis csak olyan, mint a tragédia »fől nem szerelt embere«” (293).

Manxhuka Afrodita

HUDI JÓZSEF: A VESZPRÉMI SZÍNJÁTSZÁS KEZDETEI 1723–1879

Veszprém, Veszprémi Petőfi Színház, 2009, 198 l.

A könyv fedőlapján látkép: Berken János Sámuel (1765 k.–1822) Veszprém megyei születésű rézmetsző színezett tollrajza. Az ábrázolás horizontvonalán végignyúló dombgerincen a Vigyázó Torony és a székesegyház kettős tornya egy-, két- és háromemeletes házakat fog közre: a püspöki palotát, a papi szemináriumot, a piarista rendházat, a rend gimnáziumát és a városházát. A domb és az előtérben kéklő patak között egyemeletes épületek és belső kerteknek tűnő térségek, fákkal. Mindez együtt: Veszprém mezőváros 1817-ben. (Az épületek azonosításához lásd GOPCSA Katalin, *Veszprémi városképek a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum gyűjteményében*, A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 22[2002], 135–148.) Berken ábrázolása három évvel az-

előtt született, hogy Veszprém vármegye székhelyén 1820-ban, Szalay Ferenc vezetésével (életrajza nem ismert, társulatvezetői működéséről csupán a kötetben illusztrációként is megmutatkozó színlap tudósít) megjelent az első, magyar nyelven játszó hivatásos színtársulat.

A könyvfedőlap találó. Veszprém a 19. században nem dicsekedhetett színházépülettel, és 1879-ig – a kötetben tárgyalt időszak végéig – nincs nyoma számottevő veszprémi színházépítő mozgalomnak. „Az állandó színház építésének terve többször fölmerült, de csak 1905-ben láttak komolyan hozzá a megvalósításához”, és Veszprém kőszínháza 1908-ban nyílt meg (118). A veszprémi színháztörténet első százhatvan évének grafikai összegzésére a krónikás számára maradt – maga a város.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 4. szám

A borítón látható kép mindemellett csalóka, a könyv formátumának igényeit követi: az eredeti rajz középső része megkétszereződik, és a város nagyobbak látszik, mint amilyen valójában lehetett. Az a város, melynek a II. József-korabeli összeíráskor regisztrált hétezer-egyszáz lakosa a 19. század közepére tizenháromezer lett, majdnem megkétszereződött. Berken látképe az idő tájt készült, amikor Veszprém mezőváros színházi élete dokumentálhatóan megváltozott, és lakóinak körében a színházzal való találkozás újabb minősége jelent meg, a magyar nyelvű hivatásos színjátszás.

Hudi József eddig közreadott két színháztörténeti tárgyú kötetének nagyon hasonló a külleme – ennek oka feltehetően a szerzővel dolgozó kiadványtervező csapat. Ám ez azt a benyomást is kelti, mintha egy színháztörténeti-helytörténeti sorozat első két darabját tartaná a kezében az olvasó. A 2008-ban megjelent *A balatonfüredi színházak és színészet története (1831–1861)* című kiadvány borítóját az 1831-ben megnyílt füredi kőszínház uralja, és bár a kötet ennél jóval szélesebb ismeretet nyújt a fürdőhely színházi múltja iránt érdeklődőknek, mégis: ez az az embléma – a magyar színtársulatok számára épített második magyarországi kőszínház, a reformkor sokszínű nemesi színpártoló mozgalmának egyik eredménye –, amely elhelyezi a nyaralóhelyet színháztörténeti köztudatunkban. A két könyv szerkezete, felépítése is hasonlatos: a színházi élet történéseit összegző tanulmányokat mindkét esetben korabeli szövegek sora követi – a Veszprémről szóló dokumentumválogatásban ezek többsége a színi (és más) eseményekről szóló tudósítás, értékelés, elemzés.

„Kötetünk célja a veszprémi hivatásos színészet első korszakának és előzményeinek jelenlegi ismereteink szerinti bemutatása” – írja a szerző (12), és Hudi József színháztörténeti városmonográfiája valóban ebből a pontból, pontosabban a magyar nyelvű hivatásos színészet megjelenésétől tartja kezben és szemléli a veszprémi színjátszás történetét. Ez a história az említett százhatvan év alatt négy jól követhető százból szövődött. Közülük az egyik, időben a legelső, a piarista rend oktatási tevékenységének részeként kibontakozó iskolai színjátszás, melynek produkciói nagy valószínűséggel a város lakói számára a 18. században a színházzal való találkozás kizárólagos alkalmait és így magát a veszprémi színházi életet jelentették. *A veszprémi színjátszás kezdeteinek* kezdetét jelző 1723-as évszám az első dokumentált előadás éve. A piarista gimnázium színelőadásai fél évszázadon át, 1776-ig követhetők, és ha a következő száz évben szerveztek is a város oktatási intézményeiben előadásokat (ezek egyikeként említetik az izraelita iskola 1845. áprilisi bemutatója), ezek a produkciók már nem színházi, inkább társadalmi eseménynek számíthattak.

Veszprém színházi és egyúttal társadalmi életének másik száláról, a település lakóinak jótekonny célú, civil közösséget formáló, több esetben éppen a városi közösség javára rendezett műkedvelő előadásairól az 1810-es évek közepétől van tudomásunk. A kötet az 1840-es évekig mutatja be a közösségi élet e fórumán történeteket, és ha a polgári műkedvelők öntevékeny színi mozgalmának (ennek kifejező megnyilvánulásai a város vízellátásában igen fontos piactéri közkút létrehozására-fenntartására rendezett előadá-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

sok) a 19. század harmadik negyedében volt is folytatása, az ekkorra éppen úgy elvesztette azt a funkcióját, hogy színházi élményekhez juttassa a város közönségét, mint a veszprémi ifjúság színjátszó tevékenysége.

A harmadik szál, a magyarországi német színjátszás és kapcsolata Veszprém városával, a historiában csak fel-felvillan. Veszprémet 1848 előtt magyar és német polgárság, valamint polgárjoggal nem rendelkező, németül értő és beszélő zsidóság lakta. Az, hogy a dunántúli városban a Magyarországot a 18. század első felétől rendszeresen járó német játéknyelvű vándor színtársulatok némelyike megfordult, feltételezhető, ám igen kevésbé tudható. Hudi József a lenyűgözően gazdag forrásanyag áttanulmányozása után sem említ más német nyelvű hivatásos előadást, mint Johann Stöger színigazgató (a jó nevű Stöger színházi dinasztia tagja) társulatának 1840. és 1841. évi fellépését. A német nyelvű színházkultúra nem záródik ki Veszprém színjátszásának történetéből, hanem, adatok híján, a közeli és hasonló népességszámú Pápa analógiájára – ahova még az 1880-as évek közepén is bejelentkezett német színigazgató – csak feltételezhető. Igaz ugyan, hogy mind Pápa, mind Veszprém német anyanyelvű lakossága már az 1870-es évek végére „elfogyott”, ez azonban nem jelentette azt, hogy a városlakók nem értették a nyelvet. (Az 1880. évi népszámlálás Pápán 411, Veszprémben 538 német anyanyelvűt írt össze, vö. *A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve*, Bp., 1882, *ad vocem*.) A veszprémi német színészet a magyarországi színjátszás reformkortól zajló né-

met–magyar nyelvváltásának összefüggésében említetik meg, és mivel úgy tűnik, a rendelkezésre álló források a német színtársulatoknak csak halvány nyomát mutatják, nem is tudható meg, hogy a magyar társulatok befogadásában és megítélésében volt-e szerepe annak, hogy a veszprémi közönség színházlátogatási szokásai, ízlése és elvárásai a német színtársulatok előadásain is edződtek. Ezek azok a színjátszással kapcsolatos történések, amelyek Veszprém kulturális és civil közéletéből a „bevezető tanulmány”-ban – mely címe szerint a források értelmezését segítő bevezetés, valójában Veszprém színjátszásának monográfiája – a magyar nyelvű hivatásos színtársulatok rendszeres megjelenéséig előszámláltnak.

A gondosan összeállított adattár tanúsága szerint Veszprémben 1820 tavaszától 1879 októberéig hatvanhét magyar színtársulat fordult meg, és a hatvanhét színtársulat élén harmincnégy színigazgató kért játékendélyt. A veszprémi közönség nem látott minden évben magyar színházi produkciót, időnként azonban egy évben több színtársulatról is szerezhetett tapasztalatokat. Veszprém vármegye székhelyén – ahogy ezt a tanulmány a 19. század első felének győri, pécsi és székesfehérvári évadjaival összevetve megállapítja – a színházi szezon a közönség teherbírása meglehetősen „kurtára szabta”, legfeljebb egy-két hónapra, és ez a későbbi évtizedekben, a század második felében sem változott.

Hatvanhét kurtára szabott színházi idény gondosan adatolt ismertetése olvasható a könyv bevezető tanulmányában. Az összefoglalások tájékoztatnak a jegyárakról, a repertoárról, a színtársulat színészeinek számáról, megjelölik a fellépés helyét

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

(Veszprémben általában három vendéglő nagyterme között választhattak a színigazgatók) és, ahol lehet – Balog István naplója alapján –, közlik a ritka és becses információt, a vándortársulat előadásainak bevételét is. Az évadértékelések a kritikusi bírálatok alapján (ha született recenzió) bemutatják a játékstílust, említést téve a műsor megítéléséről, esetleg a közönség viselkedéséről, a színészi alakításokról, mindarról, ami papírra kerülve a hajdani színjátékokról megőrződött. A szülővárosában fellépő kezdő színész Szigeti József – két évvel később már a Nemzeti Színház tagja, majd az Országos Színművészeti Akadémia tanára, közkedvelt népszínművek és vígjátékok szerzője – két kritikusi vélemény tükrében is látható. 1842-ben, Baky Gábor színészeivel színpadra lépve, Mélesville és Roger de Beauvoir *Saint Georges lovag* című színjátékának címszerepét Szigeti úgy formálta meg, hogy ez „öt kiválólag a’ színészet avatottjának tanusítja” (52). Egy évvel később, amikor Komáromy Sámuel szintársulatával járt Veszprémben, egy másik recenzens – talán egy szerencsétlen szereposztás, pillanatnyi színészi indiszponáltság vagy másféle kritikusi elvárás következményeként – eltanácsolta a színészi pályáról: „mindennek inkább, csak színésznek nem született” (55).

A tanulmány a Veszprémbe érkező és meglehetősen rövid előadássorozat után továbbálló szintársulatok többségét elhelyezi a vándorlás kontextusában, megemlíti azokat a településeket is, ahol a színigazgatók a veszprémi játszás előtt, illetve után megfordultak. Így válik észrevehetővé néhány dunántúli vándortársulati útvonal, azok, amelyekbe Veszprém bekapcsolódott. A várost 1824 és 1826 között a

székesfehérvári színigazgatók „játéktereként” látjuk, 1829 és 1832 között a Dunántúli Színjátszó Társaságnak, Vas, Zala, Veszprém és Sopron vármegyék közösen támogatott társulatának vándorlásába kapcsolódott bele, az 1853 és 1856 közötti négy nyáron át pedig a tavaszi, nyári és kora őszi „mozdulásokat” a balatonfüredi fürdőélethez igazító Latabár Endre színészeinek rendszeres játszóhelye volt. A veszprémi színjátszás e kötetben összegezett históriája a színi kerületek 1879. őszi bevezetésével zárul, a város színházi életének egy olyan pontján, amikor Veszprém – igaz, hogy csak az 1879–80-as évadra (amíg ez a rendszer érvényben volt) – ismét besorolt a székesfehérvári szintársulat vándorlási útvonalába.

A bevezető tanulmány színlapok adataiból és informatív szövegeiből, szintársulatok sűgői által kiadott színházi zsebkönyvek műsorjegyzékeiből, recenziókból vagy csak sajtóhír-morzsákból összerakott fellépés-történeteit – ahogy a kötet forrásközléseit is – elképesztően gazdag jegyzetapparátus támogatja. A „kötelező” hivatkozásokon túl többségük a főszövegben megjelenő színészeket és színidirektorokat mutatja be és helyezi el a színházcsinálók 19. századi tömegében és a történet veszprémi szereplőiről ad útbaigazítást, új adatokkal egészítve ki azt a hatalmas, de mégis mindig igen hiányos információhalmazt, amelyet a magyar színháztörténet-írás a korszakról mindeddig összegyűjtött.

Veszprém színháztörténet-írója nem dúsította a város színjátszását megőrkítő, bő forrásanyagban, még akkor sem, ha ezt az eseményekben és figurákban bővelkedő történet látszólag el is fedi. Helyi sajtó híján (az első hetilap, a Veszprém 1875-ben indult, 1865–66-ban élt elődjének jobb

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

létre szenderüléséről a Győri Közlönyben 1867-ben megjelent, a források között a 18-as számmal jelölt veszprémi levelezői beszámoló tudósít), a veszprémi közélet kapcsolatáról a külvilággal az országos, majd a regionális lapok levelezői hálózata gondoskodott. Említtessék meg itt Pap Gábor veszprémi református lelkész, majd dunántúli püspök neve, aki az 1850-es években a pesti Hölgyfutár, majd az 1860-as évektől a Győri Közlöny olvasóit is tájékoztatta városának eseményeiről, a Veszprémben játszó társulatok jó része, az előadások, a színészek az ő ítéletein keresztül mutattatnak meg.

A magyar színháztörténet-írásnak az az irányzata, amely nem az irodalomtörténet-írás kereteit feszegette és tágította a drámák színpadi recepciójának kutatásával,

hanem a települések színházi eseményeire figyelve a színtársulatok műsorát, a városok és a színjátszás viszonyát kutatta, az 1880-as években indult útjára. A munkák – a számtalan, még feltáratlan téma ellenére –, ha nem is dolgozták fel még Magyarország minden helységének színháztörténetét vagy ezeknek egy-egy korszakát, a nagyvárosok mellett jó néhány település színházi életéről szolgálnak ismeretekkel. Veszprém 18–19. századi színházi élete mindeddig elkerülte a színháztörténet-írók figyelmét, ez az első könyv, mely színjátszásának történetéről megjelent. A Dunántúlon akad még ismeretlen „színjátszású” város. A balatonfüredi és a veszprémi köteteknek éppenséggel lehet majd folytatása.

Rajnai Edit

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2011. évfolyam 4. szám

KRÓNIKA

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK),
115(2011).

Erdődy Edit
(1946–2010)*

Rabság és szabadulás hely- és időbeli egységének nálunk, Magyarországon megfoghatóbb, érezhetőbb jelképét nemigen lehet elképzelni, mint a váci Duna-partot, a tenger felé lejtő ösfolyam és a sötétlő börtön tömbjének kettősét. Ráadásul ezt a kronotoposzt irodalmilag is rögzítette Gérecz Attila, a mártírköltő, vakmerő szökéséről írott verses regényében. S ha arra gondolunk, hogy még egy klasszicizáló, a hely és idő örvénylő megfoghatatlanságát szigorú görög–római formaeszménnyel megzabolázni akaró diadalív is van a közelben: együtt körülöttünk egy színtér, amely keretet adhat életről és halálról való elmélkedésünknek, színhelyet Erdődy Edittől való búcsúnknak.

Szigorú volt és mosolygós: ritka párosítás. Lapozgatok régi intézeti iratai között: egy régi igazolványképe mellett, amely 1970-ben készülhetett, abban az évben, amikor belépett közénk, mindjárt egy jellemzés munkájáról: korához képest rendkívül felkészült fiatal kutató, igen éles ítélőképességgel megáldva, a lényegét keresi. A kor pedig, amelynek a lényegét az általa vizsgált életművekből kellett megközelítenie, vastag, áthatolhatatlan ködfellegbe burkolt mindent: labirintusba akart csalni. Idézem: „Ezt a korélményt az értékvesztés, a kozmikus szorongás érzése hatja át, s a mindezen áttörő transzcendens reménysugár mégoly gyenge fénye világítja meg. A nyolcvanas évek prózájának jelentős részében is ez a totális értékvesztés, a kozmikus magány, a transzcendens távlatait vesztett és közvetlen létfeltételeiben pragmatikusan is ellehetetlenült élet kap formát” – ezt a pontos jellemzést Erdődy Edit Mándy-könyvének (1992) *Summázat helyett* című zárófejezetéből idézem. Edit a karrierépítés és a hatalmi viszonyokhoz való praktikus illeszkedés helyett azonnal és határozottan a munkát és az elvi alapon álló barátságokat választotta az Intézetben, pedig éppen nem könnyű munkát vártak tőle: hivatalos munkaterve szerint a Pénelopé szövszékén készülő 1945 utáni kézikönyv politikai cenzúra alapján szétdőlt fejezeteit kellett rendbe raknia, alázatos, anonim tagjaként a „Munkaközösség” fedőnéven jelzett csoportnak. Ő pedig ezzel nem érte be, a *Literatura* legelső évfolyamában olvasható tanulmányaitól kezdve láthatjuk, hogy nagyra és igazra törekedett. A Lukácsy Sándor köré csoportosuló baráti társaság tudhatta csak, hogy mivel kellett megküzdenie. A cenzúra tilalma és az írói hiúság önérvényesítése irgalmatlanul lecsapott rá: egyetemi doktori fokozatot szerezhettek Szabó Magdáról írott kismonográfiájával, de maga a könyv sosem jelenhetett meg, Juhász Ferenc IV. Béla-eposzáról írott tanulmánya is csak a kefelevonatig juthatott el.

* Elhangzott az ItK volt szerkesztőbizottsági tagjának búcsúztatásán, 2010. május 22-én.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

Ha Mészölyről, Krasznahorkairól, Nemes Nagy Ágnesről, Lengyel Péterről, Hajnóczyról, Csurka Istvánról stb., stb. írott tanulmányait, kritikáit olvassuk, kirajzolódnak értekező stílusának ritka értékei: a groteszk pátosz iránti fogékonysága, a filozófiai hangoltság értő elemzése, a szerelmes magyarság-élmény és a szenvedés méltóságának értékelése. Önjellemzésnek, kritikus, irodalomtörténeteszi krédója összefoglalásának is tökéletesen fölfogható, amit egy helyen Mándy Ivánról írt: „Mándynál nem téma és nem mondanivaló a magyarság, a nemzeti hovatartozás, sem ennek érzelmi és egzisztenciális vagy etikai attribútumai. Mikor a fent jelzett tárgyias szenvtelenséggel arra a következtetésre jut, hogy sorsa, determináltsága és alkata ehhez a történetesen Magyarországnak nevezett földdarabhoz köti, ez nem tartalmaz nála semmiféle morális és érzelmi felhangot, értékmozzanatot. Az identifikáció, a nemzeti hovatartozás mint az egzisztenciális kivetettség, világba vetettség specifikuma jelenik meg [...]. Az író számára ugyanis magyarsága természetes állapot, és egyetlen percig sem jelent problémát, illetve meg- és továbbgondolandó témát.” Ezért – teszi hozzá – Mándy művészete „így szervezesebben és mélyebben hordozza a nemzeti tradíciót, a magyarságot, mint a »nemzeti irodalom«-hoz való tartozással kérkedő könyvek.” (*Mándy Iván*, 104–106.) Írta ezt olyan értelmező, akit csecsemőként telepítettek ki, családjával együtt, Érsekújvárról.

Sajátos módon novellaelemzései, az ezekre építő értékvizsgálatai elvezették a színház világához is. Nagy könyve a modern magyar dráma történetéről már nem készülhetett el, de a megírt fejezetek minden bizonnyal be fognak épülni az új szintézisbe is. Mindenkinél finomabban érzékelték az irodalmi és a színházi fikció különbségeit, poétikai és dramaturgiai funkcióit: ez legjobban az irodalmi adaptációkból készült színpadi művek és hangjátékok elemzéséből derül ki. Egyesítette így magában – igen ritka erény – a színházkritikus és a drámatörténész erényeit.

Legutolsó könyvét, amellyel megörvendeztette olvasóit, Kertész Imre írásművészetének szentelte, 2008-ban. Merőben eltér az addigi szakirodalomtól, noha annak minden hasznosítható elemét filológiai mérlegeléssel felhasználta és beépítette a maga művébe. (Megjegyzendő, hogy az író szereti ezt a könyvet, magára ismerhetett benne. Mándy is így viszonyult az Erdődy Edit által róla rajzolt portréhoz. Nagy ritkaság az írói és kritikusvilág dzsungelében.) Lássuk például, hogyan értékeli *A nyomkeresőt*, azt a művet, amelyet a kritika vagy félredobott, vagy közhelyekkel intézett el. „Goethe műveiben az idő mintegy »bele van préselve a térbe«, egyben látja a múltat és a jelen, s a látványban a szükségszerű kapcsolatokat és összefüggéseket kutatja.” Kertész regényében „A küldött is a szükségszerű kapcsolatokat keresi a tájban. Az általa is ismert múlt és a jelen között azonban nincs kapcsolat, a látvány úgy utal egy korábbi világállapotra, hogy nem vesz tudomást a közelmúltról, elfelejti – a küldött szerint: elrejt, mint a bűvész –, a látót optikai csapdába ejtve.” Majd a bűvészkedő természettől elfordult, az oda-eszkábált múzeum, „rémregények kelléktára” taszítja el. Az emberek pedig: düneri apokalipszis szereplői, hiába feltűnő ál-Jézussal: „a látomás az emberi állapot végleges, végső elrontottságát és a megváltásban való hit hiábavalóságát jeleníti meg.” (*Kertész Imre*, 41.)

Erdődy Edit Mándy-könyve végén Hamvas Béla gondolatait hívta segítségül, az indiai kultúráról, hogy hősének különleges helyzetét jellemezze a magyar irodalom törté-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

netében. Ő maga is vonzódott az indiai filozófiához, vallásfilozófiához. Talán nem helytelen ezért, hogy most, amikor váratlan, döbbenetesen gyors és felfoghatatlanul fájdalmas halála után búcsúzzunk tőle, Buddha beszédéből idézzünk a létszomj kioltásáról, egy olyan fordító szavaival, aki 1956 után éveket töltött, egy darabig halálraítéltként, a váci börtön cellájában. „Viszont a tudatlanságnak teljes vágytalanság révén történő megszüntetésével megszűnnek az adottságok, az adottságok megszüntével megszűnik a megismerés, a megismerés megszüntével megszűnik a név és alak, a név és alak megszüntével megszűnik a hat érzékelési terület, a hat érzékelési terület megszüntével megszűnik az érintkezés, az érintkezés megszüntével megszűnnek az érzetek, az érzetek megszüntével megszűnik a létszomj, a létszomj megszüntével megszűnik a létezés, a létezés megszüntével megszűnik a születés, a születés megszüntével megszűnik az öregség és a halál, bánat, fájdalom, szenvedés, szomorúság, gyötrellem. Így szűnik meg az egész egyetemes szenvedés.” (*Buddha beszédei*, fordította VEKERDI József, Bp., 1989, 115–116.)

Ami pedig a halál váratlanságát illeti, a buddhizmushoz igencsak vonzódó Mészöly Miklós így vezette be Erdődy Edit első könyvét, egy levélválogatást: „Akár az éjszakai ég optikája: neves és névtelen csillagok ragyognak, megremegnek, vibrálnak. S végül is kiszámíthatatlan, hogy melyik zuhan le.” (*Szeretők és házastársak*, Bp., 1978 [Magyar Tallózó].)

Most majd elindulsz utolsó utadra, az „utolsó” szokásos, kopott jelző. Kertész útmetaforái közül a vizionárius ábrázolások kulcsául emeltél ki egyet, hallgassuk: „Az út folyamhoz hasonlított, ahol minden megállt, összetorlódott, minden hajó léket kapott, és bennük mindenki levegőért, a létéért küzdött, s egy nyitott kocsi két égnek lökött kar úgy emelkedett a hullámverés tajtékjában hánykolódó roncsok közül a magasba, mint hogyha süllyedő bárka utasa adna még egy utolsó jelt.”

Hajóban szállsz a Dunára, Érsekújvár, a szeretett Nógrád és Budapest között, de a tenger felé.

Hadd búcsúzzunk el tőle Vajda János egy versével, amelyet 1854-ben írt, a magyar történelem egy régebbi homályos és útvesztős korszakában:

Tömlöctartó lehetett

Tömlöctartó lehetett az
A ki a sirt fölhalálta,
Vak sötétség kedvelője,
Szolgálélek, vakandpára...

Legyen bármi a halálban,
Semmivélét avvagy álom.
A halált nem, de azt a szűk
Sötét börtönt én utálom.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 4. szám

Adjatok vadállatoknak,
Vessetek ki a tengerbe,
Avvagy hagyjatok szabadban
Magas hegytetőn, heverve.

Tegyetek le egy örökzöld,
Ringató fenyő bokorba,
Hol fölöttem tölgycsoportnak
Koronás királya szólna.

Mulandóságról, viharról...
A mély völgybe lebámulva,
Hova ő is minden órán
Leszáll örök nyugalomra.

Körülöttem születnének
Földet ingató villámok,
Még föl is ébresztenének:
Egy-egy percre csattanások.

Költőnek, ki egyaránt élt
Hol a földön, hol az égben,
Volna-e szebb sírja mint ott
Ég föld között, a fellegekben?

Szörényi László